

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГЛАДИШУК СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94(438+477.82)"1919/1921":35.072.2(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В
ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ У 1919–1921 РОКАХ: ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Спеціальність: 07.00.02 – всесвітня історія

Галузь знань: 03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. О. Гладишук

Науковий керівник – **Разиграєв Олег Володимирович**, кандидат історичних наук, доцент

Львів – 2017

АНОТАЦІЯ

Гладишук С. О. Становлення польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 роках: державно-правові та суспільно-політичні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія» (032 – історія та археологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2017. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2017.

Зміст анотації. Дисертацію присвячено комплексному дослідженню становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр., державно-правовим та суспільно-політичним аспектам цього процесу. Зроблено спробу дослідити особливості функціонування тимчасових органів польської влади в регіоні. На підставі вивчення українського національного руху, більшовицької агітації та польських громадських організацій Західної Волині розглянуто суспільно-політичне життя регіону в період становлення польського управлінського апарату. Введено до наукового обігу неопубліковані архівні матеріали, у тому числі з фондів Архіву нових актів (м. Варшава, Республіка Польща) та Центрального військового архіву (м. Варшава, Республіка Польща).

Проаналізовано стан наукової розробки теми, її джерельну базу. З'ясовано, що основна увага дослідників у процесі вивчення польської адміністрації на східних теренах протягом 1919–1921 рр. концентрується на литовських і білоруських землях. Західна Волинь розглядається побіжно. Джерела для написання дисертації поділено на неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах України та Республіки Польща, й опубліковані документи, у тому числі пресу, епістолярій та спогади.

З використанням загальнонаукових та спеціальних історичних методів висвітлено процес становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. Визначено, що польська адміністрація регіону була представлена

староствами як органами виконавчої влади першої інстанції та перехідними формуваннями у вигляді Управління повітів Волині, а згодом Волинського округу як органами виконавчої влади другої інстанції. Останні підпорядковувалися генеральному комісару східних земель, головному комісару земель Волині і Подільського фронту, а згодом керівнику прифронтових і етапних теренів. Ці «довоєводські» формування були відповідальні перед начальником держави, а від 1 червня 1920 р. – перед Міністерством внутрішніх справ Другої Речі Посполитої.

Встановлено, що з початком зайняття Західної Волині Військом Польським у травні–червні 1919 р. було створено Управління повітів Волині, а згодом Волинський округ, які підпорядковувалися Цивільному управлінню східних земель. Остання структура була підзвітною Ю. Пілсудському та мала реалізовувати політичну програму начальника держави щодо мирного співіснування різних національностей. Проте ситуація виглядала інакше. На ключових посадах у системі польської адміністрації в Західній Волині в 1919 р. перебували місцеві землевласники, що перешкоджали першочерговим планам Ю. Пілсудського з налагодження міжнаціонального діалогу на теренах, підзвітних Цивільному управлінню східних земель. У Західній Волині простежувався локальний сепаратизм польської адміністрації щодо центральної влади у Варшаві. Формально виконуючи вказівки начальника держави, місцеві чиновники фактично реалізовували політичну програму націонал-демократів, із їхніми планами беззастережної інкорпорації Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої без проведення можливого плебісциту щодо політичного майбутнього регіону. Окрім того, національно-культурні та соціально-економічні відмінності регіону спонукали до його відокремлення від Цивільного управління східних земель. На цьому наполягала громадськість усіх національностей та й самі чиновники Волинського округу.

Визначено, що на початку 1920 р. на теренах Західної Волині було організовано нову адміністративну одиницю – Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту, яка формально звітувала Цивільному

управлінню східних земель, а фактично підпорядковувалася лише начальнику держави. Після договору С. Петлюри та Ю. Пілсудського терени Західної Волині від 1 червня 1920 р. переходять під безпосереднє управління центральних органів виконавчої влади Другої Речі Посполитої, передусім Міністерства внутрішніх справ. Питання про можливе волевиявлення місцевого населення втратило свою вагу й актуальність. Проте польсько-більшовицька війна влітку 1920 р. ліквідувала польський управлінський апарат Західної Волині, який було відновлено у вересні того ж року у вигляді Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів. З початком переговорів у Ризі наприкінці 1920 р. в Західній Волині починає формуватися Волинське воєводство, яке було офіційно утворене 4 лютого 1921 р. Процес державно-правового врегулювання статусу Західної Волині остаточно закінчився утворенням Волинського воєводства Другої Речі Посполитої.

Досліджено, що під час становлення польської адміністрації на теренах регіону тривала організація українського національного руху, що первинно охоплював культурно-освітню сферу та був представлений діяльністю окремих локальних діячів. Після польсько-українського договору 1920 р. та визнання Українською Народною Республікою юридичних прав Другої Речі Посполитої на регіон розпочинається етап формування національної, полонофільської та радянофільської течій в українському русі. Представники національної течії й надалі покладали надії на можливість включення регіону до складу УНР, а в другій половині 1920 р. виступали за надання національної автономії Західній Волині у складі Польщі. Полонофільську течію представляли ті діячі української інтелігенції, які домагалися культурної автономії краю та налагоджували відносини з поляками. Прихильники приєднання Західної Волині до складу радянської України підтримували більшовицьку агітацію й брали участь у комуністичній діяльності. Адміністрація краю вже в 1919–1920 рр. розпочала формувати регіональну політику, яка враховувала місцеві особливості й призводила до загострення польсько-українських відносин. Формальне декларування культурної, конфесійної та національної

рівноправності було замінене фактичною асиміляцією населення, передусім українського.

Простежено становлення комуністичних організацій Західної Волині, що підтримували діяльність повстанських загонів – так званих «народних більшовиків», завданням яких була дестабілізація суспільно-політичного та економічного життя регіону. Влітку 1920 р. наступ Червоної армії призвів до зайняття краю більшовиками та ліквідації польської адміністрації. Проте восени того ж року управлінський апарат Польщі в Західній Волині було відновлено. Натомість свою діяльність розпочали таємні агенти закордонного відділу ЦК КП(б)У.

Висвітлено формування польського громадсько-політичного руху Західної Волині, який був представлений діяльністю товариства «Кресова сторожа» та «Народних рад». Їхнім завданням було формування позитивного образу польської влади серед місцевого українського, єврейського, чеського та німецького населення регіону.

Ключові слова: Західна Волинь, польська адміністрація, тимчасові органи влади, Волинський округ, Цивільне управління східних земель, товариство «Кресова сторожа», «Народні ради», більшовицька агітація.

Список публікацій

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дослідження:

1. Гладишук С. Утвердження польської державної адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 рр. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2012. Вип. 8. С. 34–39.

2. Гладишук С. Спроба нормалізації польсько-українських відносин в Західній Волині у контексті становлення тимчасової адміністрації Другої Речі Посполитої (1919–1921 роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 81–84.

3. Hładyszuk S. Agitacja bolszewicka i ruch komunistyczny na Wołyniu w okresie formowania polskiej administracji (1919–1921). *Komunizm: system–ludzie–dokumentacja*. Rocznik naukowy. 2015. № 4. S. 3–18. URL : http://komunizm.net.pl/wp-content/uploads/2015/01_SH.pdf

4. Gładyszuk S. Ruch ukraiński a formowanie polskiej administracji na Wołyniu w latach 1919–1921 (w świetle dokumentacji Towarzystwa Straż Kresowa). *Rocznik Przemyski*. Przemyśl : Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2015, z. 3. (18) : Historia. S. 149–165.

5. Гладишук С. Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині у 1919–1921 роках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. 2015. № 5 (306). С. 50–55.

6. Гладишук С. Особливості функціонування польської адміністрації у Західній Волині у першій половині 1920 р. *Емінак : науковий щоквартальник*. 2016. № 2 (14) (квітень–червень). С. 22–27.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Гладишук С. Державна легітимація польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 роках. *Освіта і культура Волині: історія та сучасність: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції: науковий збірник*. Луцьк, 2012. С. 186–191.

8. Гладишук С. Західна Волинь у східній політиці Другої Речі Посполитої в 1919–1921 рр. *Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць*. Луцьк, 2013. С. 215–222.

9. Гладишук С. Військові дії Другої Речі Посполитої в Західній Волині в першій половині 1919 р. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»*: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (14–15 травня 2013 року): у 2 т. Т. 2. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 20–21.

10. Гладишук С. Діяльність польського товариства «Кресова сторожа» в Західній Волині у 1919–1922 рр. *Україна та Польща: минуле, сьогодення,*

перспективи. Луцьк: Інститут Польщі Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2013. Т. 2. С. 98–101.

11. Гладішук С. Суспільно-політичне становище Ковельщини в 1919–1921 рр. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині*: науковий збірник. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права (12–13 грудня 2013 р.). м. Ковель, 2013. С. 115–118.

12. Гладішук С. Прояви українського національного руху в Західній Волині у 1919–1921 роках в контексті діяльності польської адміністрації. *«Каразінські читання»*. 67-а Міжнародна конференція молодих вчених (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. С. 181–183.

13. Гладішук С. Становлення «Народних рад» у Західній Волині у 1919 р. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (14–15 травня 2014 року): у 3 т. Т. 2. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. С. 31–33.

14. Гладішук С. Реакція населення Західної Волині на процес становлення польської адміністрації в регіоні у 1919–1921 роках. *Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (м. Житомир, 7–8 листоп. 2014 р.). Житомир: Полісся, 2014. С. 44–46.

15. Гладішук С. Становлення єврейського громадського життя в ковельському штетлі у міжвоєнний період. *Забутий континент. Штетли Волині. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 берез. 2015 р.). Рівне: Волин. обереги, 2015. С. 34–37.

16. Гладішук С. Формування системи органів виконавчої влади Другої Речі Посполитої впродовж 1919–1921 років. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали IX Міжнародної науково-практичної

конференції студентів і аспірантів (12–13 травня 2015 року): у 3 т. Т. 1. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 30–33.

17. Гладишук С. Відбудова польського управлінського апарату в Західній Волині у другій половині 1920 р. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, студентів та аспірантів (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. С. 179–181.

ABSTRACT

Gladyshuk S. O. The Formation of Polish Administration in Western Volyn in Years 1919-1921: State-Legal, Social and Political Aspects. – Qualifying research work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of a Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.02 – World History (032 – History and archeology). – State University «Lesya Ukrainka Eastern European National University», Lutsk, 2017.– Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2017.

The content of the abstract. The dissertation is dedicated to complex investigation of the Polish administration activity in Western Volyn in years 1919–1921, state-legal, social and political aspects of this process. The attempt to investigate the peculiarities of functioning of the temporary Polish authorities in the region was made. On the basis of the investigation of Ukrainian national movement, the Bolsheviki campaign and the Polish public organizations in Western Volyn the social and political life in the region in the period of formation of the Polish administration was analyzed. The archival materials, which were not published before, as well as the materials from the funds of the Archives of Modern Records (Warsaw) and the Central Military Archive (Warsaw) were added to the scientific usage.

The analysis of the scientific investigation of the theme and its source base was made. The researchers focused mainly on the investigation of Lithuanian and Belorussian lands while studying the Polish administration on the western territories in the years 1919–1921. Western Volyn was partially taken into consideration. The

resources for dissertation are divided into unpublished documents, which are kept in the archives of Ukraine and Poland, and already published documents and the collections of situational reports of the Polish communities in the region, government press and periodicals, memoirs and statistic materials.

The process of formation of the Polish administration in Western Volyn in years 1919–1921 is revealed using the general scientific and special historical methods. It was defined that the Polish administration in the region was represented by eldership as the regulatory body of the executive power of the first level and the transitional formation such as the County Administration of Volyn, later the Volyn district, as the executive power of the second level. The executive power of the second level was submitted to the General Commissar of the Eastern Territories, the Chief Commissar of Volyn and Podilsky Frontline, and later the Chief of the Frontline and Staging Territories. The mentioned above “prewoiwodeship” formations were answered to the Head of the State, and from June 1, 1920 – to the Ministry of Internal Affairs of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth.

It was defined that Western Volyn was captured by the Polish army at the turn of May-June 1919, and the County Administration of Volyn, later the Volyn district, which answered to the Civil Administration of the Eastern Territories, was formed. The last formation answered to Joseph Pilsudsky and its aim was to implement the political programme of the Head of the State about peaceful coexistence of different nationalities. It was noticed that there existed local separatism of the Polish administration in Western Volyn in reference to the central administration in Warsaw. The local civil servants of the region formally executed the instructions of the Head of the State, but practically they implemented the political programme of the national democrats together with their plans to incorporate Western Volyn unconditionally as a part of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth without any public referendum about the political future of the region. In addition to this, national and cultural as well as social and economical, differences of the region resulted in its separation from the Civil Administration of the Eastern Territories. The

public authorities of all the nationalities and the civil servants of the Volyn district insisted on it.

It was defined that at the beginning of 1920 a new administrative unit in Western Volyn was formed – Civil Administration of Volyn and Podil Frontline, which formally answered to the Civil Administration of the Eastern Territories, but in practice – only to the Head of the State. After the agreement between S. Petliura and J. Pilsudsky from June 1, 1920, the territories of Western Volyn were taken under the direct control by the central executive power of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth and above all, the Ministry of Internal Affairs. The matter of possible will of the local population lost its importance and relevancy. However, the Polish-Bolshevik war in the summer of 1920 liquidated the Polish administration of Western Volyn, which needed to be reestablished from the very beginning, from September of 1920. The Temporary Administration of the Frontline and Stage Territories was formed. At the beginning of the negotiations in Riga at the end of 1920, the formation of Volyn Woiwodeship on the Territory of Western Volyn was started, and it was officially founded in March 1, 1921. The process of the state-legal regulation of the status of Western Volyn finally got its state as the Volyn Woiwodeship of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth.

It was defined that in the process of formation of the Polish administration on the territories of the region there originated a national movement which embraced the cultural and educational spheres and was represented by the work of separate local leaders. After the Polish-Ukrainian agreement in 1920 and the recognition by the Ukrainian National Republic of the legal rights of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in the region the period of formation of national, polonofilian and sovietfilian directions in the Ukrainian movement started. The representatives of the national direction continued to make plans as to the possible inclusion of the region to the Ukrainian National Republic, and in the second half of 1920 they demanded the concession of national autonomy to Western Volyn as part of Poland. The polonofilian direction was represented by those members of Ukrainian intelligence who struggled for cultural autonomy of the country and set the relationship with the

Polish population. The followers of the reunion of Western Volyn as a part of Soviet Ukraine supported Bolshevik agitation and took part in the communist activity. The administration of the country in 1919–1920 had already started the formation of regional politics which considered the local peculiarities and caused the exacerbation of Polish-Ukrainian relationship. The official declaration of cultural, confessional and national equality was in practice substituted by assimilation of population, first of all the Ukrainian one.

The formation of the communist organizations of Western Volhnia, which supported the activities of insurgent detachments – “National Bolsheviks”, whose task was to destabilize the social, political and economic life of the region, was followed. In the summer of 1920, the offensive of the Red Army led to the occupation of the province by the Bolsheviks and the elimination of the Polish administration. However, in the Autumn of that year, the management of Poland in Western Volynia was restored. Instead, secret agents of the foreign department of the Central Committee of the Communist Party began their activities.

The activity of Polish social and political movement in Western Volyn, which was represented by the work of the organization “Kresova storozha” and the National Councils, was defined. Their task was to form the positive image of the Polish government among the local Ukrainian, Jewish, Czech and German population.

Key words: Western Volyn, Polish administration, interim authorities, Volyn district, Civil Administration of the Eastern Territories, organization “Kresova storozha”, National Councils, Bolshevik agitation.

Literature

Scientific papers in which the main scientific results of the research are published:

1. Gladyshuk S. Approval of the Polish State Administration in Western Volynia in 1919–1921. *Historical studies of Lesya Ukrainka National University of Lutsk* . 2012. Part. 8. P. 34–39.

2. Gladyshuk S. Attempt to Normalize Polish-Ukrainian Relations in Western Volynia in the Context of the Approval Administration of the Second Polish-

Lithuanian Commonwealth (1919–1921). *Scientific works of the faculty of Zaporizhzhya National University*. 2014. Part. 40. P. 81–84.

3. Gladyshuk S. Bolshevik Agitation and Communist Movement of the Volyn in the Formation of Polish Administration (1919–1921). *Communism: system-people-documentation*. 2015. Number 4. P. 3–18. URL: http://komunizm.net.pl/wp-content/uploads/2015/01_SH.pdf

4. Gladyshuk S. Ukrainian Movement and the Formation of the Polish Administration in Volynia in the Years 1919–1921 (documentation of the organization “Kresova storozha”). 2015. Z. 3. (18): *Historia*. P. 149–165.

5. Gladyshuk S. Perception of the Polish Administration by the Population of Western Volynia in 1919–1921. *Scientific herald of the Lesia Ukrainka Eastern European National University*. Series: Historical Sciences. 2015. Number 5 (306). P. 50–55.

6. Gladyshuk S. Features of the Functioning of the Polish Administration in Western Volynia in the First Half of 1920. *Eminak*. 2016. Number 2. (14) (April–June). Pp. 22–27.

Published works of approbatory character:

7. Gladyshuk S. State Legitimization of the Polish Administration in Western Volynia in 1919–1921. *Volyn Education and Culture: History and Present*. Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. Scientific collection. Lutsk, 2012. P. 186–191.

8. Gladyshuk S. Western Volhyn in the Eastern policy of the Second Commonwealth in 1919–1921. *Second political science readings on behalf of Professor Bogdan Yarosh*. Collection of scientific works. Lutsk, 2013. P. 215–222.

9. Gladyshuk S. Military Actions of the Second Commonwealth in Western Volynia in the first half of 1919. *Materials of the VII International Scientific and Practical Conference of Students and Postgraduates “Young Science of Volynia: Priorities and Prospects for Research”* (May 14–15, 2013): 2 t. T. 2. Lutsk, 2013. P. 20–21.

10. Gladyshuk S. Activities of the Polish Society “Kresova storozha” in Western Volyn in 1919–1922. *Ukraine and Poland: Past, Present, Prospects*. T. 2. P. 98–101.

11. Gladyshuk S. The Socio-Political Situation of the Kovel Region in 1919–1921. Past and Present Volyn and Polissya: Kovel and Kovel Region in the History of Ukraine and Volyn. Scientific Collection. Issue 50. Materials of the 50th All-Ukrainian Scientific Historical and Local History Conference devoted to the 22nd anniversary of Ukraine's Independence and the 495th anniversary of Kovel's granting of the Magdeburg Law, Kovel. December 12–13, 2013 P. 115–118.

12. Gladyshuk S. Formation of the People's Councils in Western Volyn in 1919. *Materials of the VII International Scientific and Practical Conference of Students and Postgraduates “Young Science of Volynia: Priorities and Prospects of Research”* (May 14–15, 2014): 3 tons of T. 2. Lutsk, 2014. P. 31–33.

13. Gladyshuk S. Manifestations of the Ukrainian National Movement in Western Volyn in 1919–1921 in the Context of the Polish Administration's Activities. 67-th International Conference of Young Scientists “Karazin Readings” (April 25, 2014). Kharkiv, 2014. P. 181–183.

14. Gladyshuk S. Reaction of the Population of Western Volynia to the Process of Formation of the Polish Administration in the Region in 1919–1921. *Materials of the VII Volyn All-Ukrainian History and Local History Conference* (November 7–8, 2014). Zhytomyr, 2014. P. 44–46.

15. Gladyshuk S. Formation of Jewish Social Life in the Kovel Shtetl During the Interwar Period. *Forgotten Continent. Stuttles of Volyn. History, Culture, Personality, Perspectives of Tourism Development: International Materials*. Science-Practice Conf., 20 March. 2015 Rivne: Volyn. Amber, 2015. P. 34–37.

16. Gladyshuk S. Formation of the System of Executive Bodies of the Second Speech of Populist during 1919–1921. *Materials of the IX International Scientific and Practical Conference of Students and Postgraduates “Young Science in Volynia: Priorities and Perspectives of Research”* (May 12–13, 2015): 3 toms of T. 1. Lutsk, 2015. P. 30–33.

17. Gladyshuk S. Reconstruction of the Polish Administrative Apparatus in Western Volynia in the Second Half of 1920. Actual Problems of the Development of Natural Sciences and the Humanities. Collection of Materials of the International Scientific-Practical Conference of Young Scientists, Students and Graduate Students (December 15, 2016, Lutsk). Lutsk, 2016. P. 179–181.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Стан наукового вивчення теми	23
1.2. Джерела.....	48
1.3. Методологія.....	64
Висновки до розділу 1	71
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВИХ ОРГАНІВ ПОЛЬСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ	74
2.1. Західна Волинь у складі Цивільного управління східних земель	74
2.2. Функціонування Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту	99
2.3. Регіон в межах Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів	111
Висновки до розділу 2	123
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ	125
3.1. Організація українського національного руху	125
3.2. Діяльність комуністичних організацій	152
3.3. Польський громадсько-політичний рух	167
Висновки до розділу 3	189
ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199
ДОДАТКИ	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВО – Волинський округ
- Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області
- Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області
- Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області
- Закордот – Закордонний відділ Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України
- ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
- КП(б) У – Комуністична партія (більшовиків) України
- ППС – Польська соціалістична партія
- ПСЛ – Польське стронніцтво людове
- РП – Республіка Польща
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- ТУП і ЕТ – Тимчасове управління прифронтових і етапних теренів
- УВО – Українська військова організація
- УНР – Українська Народна Республіка
- УПВ – Управління повітів Волині
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦУСЗ – Цивільне управління східних земель
- ЦУЗВ та ПФ – Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту
- AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
- BPW – Biblioteka Publiczna miasta stołecznego Warszawy
- CAW – Centralne Archiwum Wojskowe
- DzU ZCZW – Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich
- DzU ZCZW i FP – Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego
- IJP w Ameryce – Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce

ВСТУП

Актуальність теми. Випробування, що випадають на долю України сьогодні, зокрема складні суспільно-політичні умови, які впливають на сферу національних відносин, актуалізують дослідження міжнаціональних взаємин із сусідами, що мали місце в минулому нашої держави. У цьому контексті важливим для українців є непростий досвід відносин із поляками. На сучасному етапі розвитку двосторонніх контактів між Україною і Республікою Польща актуальним залишається аналіз непростого змісту польсько-українських взаємин у ХХ ст. На особливу увагу заслуговує міжвоєнний період як непростий час перебування частини західноукраїнських земель у складі Польщі. Попри вагомі напрацювання і вітчизняної, і зарубіжної історіографії, є низка нез'ясованих та дискусійних питань, що потребують подальшого вивчення й належної оцінки.

Становлення польської адміністрації в Західній Волині в перші роки перебування краю під владою Польщі – одне з таких малодосліджених питань. Формування польської адміністрації та її політика щодо різних національностей регіону, передусім українців, багато в чому визначили подальший зміст та перебіг польсько-українських стосунків. Тому дослідження цієї теми дає змогу простежити й оцінити на прикладі Західної Волині державно-правовий та суспільно-політичний виміри входження поліетнічного регіону до складу міжвоєнної Польщі. Аналіз прорахунків управлінського апарату Польщі може слугувати одним із факторів поясненням напружених відносин між українцями й поляками в період Другої світової війни; урахування досвіду відносин польських і українських громадських організацій регіону важливе також для сучасного діалогу між двома народами. Актуальність теми зумовлена й тим, що її розробка дає можливість залучити до наукового обігу значну кількість неопублікованих матеріалів, що висвітлюють державно-правові та суспільно-політичні аспекти становлення польської адміністрації, окремі грані соціально-економічного й національно-релігійного розвитку міжвоєнної Західної Волині.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в рамках наукової теми «Соціально-економічні та політичні проблеми європейської історії» (протокол № 5 від 13 листопада 2014 р.) кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Окрім того, дослідження є складовою частиною наукового проекту Стипендіальної програми польського уряду для молодих науковців (2013–2014 рр., Варшавський університет), а також наукової програми «Перша світова війна на польських землях. Очікування – досвід – наслідки» (2014–2018 рр., Інститут історії Польської академії наук).

Мета роботи – дослідити становлення польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 рр., показати державно-правові та суспільно-політичні аспекти цього процесу.

Для досягнення поставленої мети необхідно **дослідити:**

- історіографію, джерельну базу та методологію обраного дослідження;
- передумови становлення польської адміністрації в Західній Волині;
- входження регіону до складу Цивільного управління східних земель;
- функціонування Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту;
- перебування краю в межах Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів;
- організацію українського національного руху на західноволинських землях;
- роль комуністичних осередків Західної Волині в радикалізації настроїв місцевого населення;
- громадсько-політичні організацій поляків у контексті утвердження польських політичних впливів у краї.

Об'єктом дослідження виступають органи державної влади Польщі в 1919–1921 рр.

Предмет дослідження – становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр., державно-правові та суспільно-політичні аспекти цього процесу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1919–1921 рр. Нижня межа зумовлена зайняттям регіону Військом Польським та становленням польської адміністрації у травні 1919 р. Верхня межа обмежена утворенням Волинського воєводства на підставі розпорядження Ради міністрів Польщі від 4 лютого 1921 р. й підписанням Ризького мирного договору 18 березня цього ж року. Саме тоді процес становлення польського управлінського апарату в регіоні набув завершеного вигляду. Для з'ясування передумов становлення польської адміністрації відбувся вихід за нижню хронологічну межу дисертації (до 1917–1918 рр.).

Територіальні межі роботи охоплюють землі Західної Волині, де від травня 1919 р. розпочала діяльність польська адміністрація і які відповідно до розпорядження Ради міністрів Польщі від 4 лютого 1921 р. склали Волинське воєводство. Це було підтверджено також укладенням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. На цій території розміщені сучасні Волинська (окрім Камінь-Каширського та Любешівського районів) і Рівненська області, а також північна частина Тернопільської області (Кременецький, Лановецький, Шумський та північна частина Збаразького районів) України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українській історичній науці:

- цілісно досліджено становлення польської адміністрації Західної Волині в період 1919–1921 рр., державно-правові та суспільно-політичні аспекти цього процесу;
- порушено питання про окремий «довоеводський» етап в історії регіону в контексті міжвоєнного періоду;
- в контексті висвітлення розвитку в Західній Волині у 1919–1921 рр. українського національного руху досліджено його ставлення до польської адміністрації;

- охарактеризовано сприйняття багатонаціональним населенням регіону польської влади та більшовицького режиму протягом 1919–1920 рр.;

- уведено до наукового обігу значний масив неопублікованих документів з історії польської адміністрації Західної Волині періоду 1919–1921 рр. та суспільно-політичного життя регіону, зокрема з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державних архівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей України, Архіву нових актів, Центрального військового архіву, Публічної бібліотеки Варшави (Республіка Польща), архівних колекцій Інституту Юзефа Пілсудського в Америці та Інституту Юзефа Пілсудського в Лондоні;

уточнено:

- періодизацію етапів становлення та функціонування польської адміністрації в регіоні впродовж 1919–1921 рр.;

- найменування польських адміністративних органів та територіальну приналежність окремих повітів Західної Волині протягом 1919–1921 рр.;

подальшого розвитку в дисертації набули питання про:

- особливості урядової політики Польщі у 1919–1921 рр. в Західній Волині;

- місце регіону в державних концепціях та програмах політичних партій Польщі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведені в дисертації факти, висновки та узагальнення можуть бути використані під час дослідження міжвоєнної історії Західної Волині, укладення узагальнювальних і спеціальних праць з історії України та Польщі, збірників документів і матеріалів. Дослідження може бути корисним для підготовки лекцій, семінарських занять та інших форм організації навчально-виховного процесу, що розкривають новітню добу історії України й Польщі.

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації доповідалися на 12 наукових конференціях, у тому числі *міжнародних*: VII Міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів:

«Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2013 р.); 67-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (м. Харків, 25 квітня 2014 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Забутий континент. Штетли Волині. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму» (м. Рівне, 20 березня 2015 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Образ іншого в східноєвропейській історії та культурі» (м. Львів, 26–28 червня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 15–16 грудня 2016 р.); Міжнародній конференції в межах наукового проекту: «Перша світова війна на польських землях. Очікування – досвід – наслідки» (м. Варшава, Республіка Польща, Інститут історії Польської академії наук, 20–21 вересня 2017 р.); *всеукраїнських*: I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (м. Луцьк, вересень 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 16 квітня 2013 р.); 50-й Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» (м. Ковель, 12–13 грудня 2013 р.); VII Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.).

Результати дисертації оприлюднювалися під час фестивалів науки в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки протягом 2013–2017 рр., обговорювалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії цього ж університету в 2013–2017 рр. Окремі положення дисертації

представлено на засіданнях Відділу соціальної історії XIX–XX ст. Інституту історії Польської академії наук (2013–2014 та 2016–2017 рр.).

Публікації. Основні положення дисертації відбито в 17 публікаціях: шість – у наукових фахових виданнях, у тому числі дві – у міжнародних збірниках, що входять до наукометричних баз даних; 11 – в інших наукових виданнях та матеріалах міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою і завданням дослідження. Робота складається з титульного аркуша, анотації, аркуша змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (352 позиції) і 14 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 250 сторінок, з них основного тексту – 198 сторінок, список використаних джерел – 34 сторінки, додатки – 18 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

Історіографія польсько-українських взаємин до 90-х років ХХ ст. здебільшого була розрахована на певну соціальну аудиторію читачів і залежала від національності автора та ідеологічної системи, у якій йому доводилося працювати. Означеній ситуації сприяли складність і суперечливість історичного розвитку українців та поляків протягом ХХ ст., що призвело до постійних дискусій та обопільних критичних рефлексій стосовно минулого обох народів. Своє місце в історичних розвідках посіла й проблема становлення польського управлінського апарату в Західній Волині в міжвоєнний період. Донедавна основна увага приділялася вивченню воєводського періоду історії краю. Водночас державно-правові та суспільно-політичні аспекти становлення польської адміністрації в регіоні в довоєводський період залишаються поза увагою дослідників.

Упродовж останніх років підходи вчених-істориків до висвітлення означеної проблематики змінювалися залежно від науково-методологічних підходів та доступної джерельної бази. Свій внесок у вивчення польського управлінського апарату зробили і вітчизняні, і зарубіжні дослідники. Враховуючи цю ситуацію, історіографію проблеми варто розмежувати на дві групи: українську й зарубіжну, передусім польську. Огляд наукової літератури з досліджуваної теми здійснимо за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії.

Українська радянська історіографія звернулася до теми лише дотично, у другій половині ХХ ст. Дослідження міжвоєнної історії західноукраїнських земель зводилося до ілюстрування на фактичному матеріалі тих схем і положень, що їх розробляла тогочасна офіційна ідеологія. Як наслідок, створювалися канонічні, зразкові, а тому обов'язкові для використання всіма

істориками тексти. Основним критерієм для оцінки наукових публікацій у цей період була кількість залученого до наукового обігу фактичного матеріалу, який мусив відповідати визначеним методологічним рамкам. Міжвоєнна Річ Посполита розглядалася як «панська» Польща, що «пригноблювала» західноукраїнське населення. Науковому об'єктивному дослідженню проблеми суперечив поділ істориків на марксистських і немарксистських. Більшість українських учених, які проживали за кордоном і мали чималий науковий доробок, кваліфікували як «буржуазно-націоналістичних», піддаючи сумніву їхній внесок у розвиток історичної науки.

У повоєнний період польська система державного управління на теренах Західної України розглядалася як «буржуазно-капіталістична» репресивна сила щодо комуністичного, робітничого та селянського рухів. У такому контексті її діяльність трактується в колективній праці «Історія міст і сіл Української РСР»¹, окремі томи якої присвячені Волинській, Ровенській і Тернопільській областям. Ці книги містять важливу фактологічну інформацію про перебіг військових дій на теренах регіону, що призвів до становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. Більшість дослідників розглядали процес утвердження управлінського апарату Другої Речі Посполитої як окупацію західноукраїнських земель «панською» Польщею. Поза увагою науковців залишилася структура польської адміністрації Західної Волині та громадсько-політичний рух.

Однією з основних тем розвідок вітчизняних радянських науковців був робітничий рух Західної України протягом міжвоєнного періоду та його зв'язки з комуністичним рухом. Схожі теми досліджував І. Васюта². Автор простежив загострення відносин польської адміністрації й робітників на теренах Західної

¹ Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 745 с.; Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 655 с.; Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 624 с.

² Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні: 1921–1939. Львів: Вища школа, 1988. 174 с.

Волині та Східної Галичини. Поза увагою науковця залишився початковий етап означеного процесу на теренах регіону. С. Макарчук проаналізував міжнародні відносини на західноукраїнських землях упродовж кінця XIX ст. – 1939 р. На підставі матеріалів міжвоєнних переписів у Другій Речі Посполитій автор дослідив соціальну та національну структуру населення Східної Галичини та Західної Волині³. Варто зазначити, що попри відтворення усталених для свого часу ідеологічних кліше, С. Макарчук навів важливий фактографічний матеріал. О. Михайлюк та І. Кічий дослідили локальний аспект історії Західної Волині, акцентуючи увагу на становленні та функціонуванні польської адміністрації у воєводському центрі – м. Луцьку⁴. Значний фактологічний матеріал з історії Волині міжвоєнного періоду знаходимо в праці Р. Оксенюка, що вирізняється використанням широкої джерельної бази⁵. Проте варто взяти до уваги неоднозначність теоретичних положень і висновків, що розглядаються в дослідженні. Рефлексії автора стали проявом нового наступу на гуманітаристику в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, що мав місце на початку 70-х років XX ст. Роки становлення польського управлінського апарату в регіоні трактувалися як період боротьби Червоної армії з «білополяками» та їхніми петлюрівськими союзниками. Вхідження Західної Волині до складу міжвоєнної Другої Речі Посполитої автор оцінював як окупацію капіталістичною Польщею «територій братнього українського народу». Критикувалося підписання Ризького мирного договору та акцентувалося на його невизнанні радянською владою. Ю. Сливка схарактеризував плани польського політикуму щодо розв'язання українського питання в міжвоєнній Польщі. Автор акцентував увагу на тому, що основним напрямом політики Другої Речі Посполитої в східних воєводствах після

³ Макарчук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища школа, 1983. 253 с.

⁴ Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 202 с.

⁵ Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.). Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. 275 с.

перевороту Ю. Пілсудського була ідея державної асиміляції національних меншин⁶.

Таким чином, проблему становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. українська радянська історіографія трактувала крізь призму польсько-більшовицької війни 1920 р., що призвела до утвердження окупаційного режиму «панської» Польщі на західноукраїнських територіях. Подібні формулювання дослідників здебільшого були проявом ідеологічного тиску державного апарату на історичну науку. Враховуючи час, коли були написані вказані праці, необхідно використовувати ці дослідження з обережністю. Однак зазначені роботи містять певну кількість фактологічних відомостей, що є досить цінними в процесі наукового аналізу проблематики. Довоєводський етап становлення управлінської системи Другої Речі Посполитої в Західній Волині залишився фактично не дослідженим.

Сучасна українська історіографія після суспільно-політичних змін на межі 80–90-х років ХХ ст. та створення незалежної держави постала перед численними викликами. З одного боку, звільнення від ідеологічного навантаження, потупове відкриття архівів, налагодження взаємин із зарубіжною україністикою створили сприятливі умови для дослідження тих проблем вітчизняної історії, які тривалий час вважалися «білими плямами» для української історіографії. З іншого боку, потреба опрацювання раніше недоступних джерел та введення до наукового обігу нової інформації відсунули на периферію дослідницьких пріоритетів пошук нових інтерпретаційних підходів.

Доробок сучасної української історіографії із проблеми становлення польської адміністрації в Західній Волині протягом 1919–1921 рр. поділимо за тематичним принципом на такі групи: розвідки з історії України та Польщі, узагальнювальні праці з польсько-українських взаємин першої половини ХХ ст. та національної політики Другої Речі Посполитої; спеціальні дослідження,

⁶ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії 1920–1939. Київ: Наукова думка, 1985. 272 с.

дотичні до окремих аспектів польського адміністрування в Західній Волині протягом 1919–1921 рр.

Загальні закономірності та специфічні особливості розбудови Польської держави протягом міжвоєнного періоду, формування суспільного устрою й причини кризи парламентської демократії проаналізувала Л. Алексієвець⁷. Науковий доробок дослідниці важливий з погляду вивчення процесу становлення та функціонування виконавчих органів влади Другої Речі Посполитої в 1918–1926 рр. Я. Грицак у «Нарисах історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» простежив політику міжвоєнної Польщі щодо українського населення. Автор відзначає її асиміляційний характер, наслідком чого стало «тотальне відчуження українців від Польської держави»⁸. Т. Гунчак як представник діаспорної української історіографії розглянув політичну історію України першої половини XX ст.⁹. Основна увага дослідника спрямована на державотворчі аспекти історії західноукраїнських земель. Становлення польської адміністрації в Західній Волині автор розглядає в контексті наслідків польсько-українського договору 1920 р. Вагомість праці полягає в залученні нових західних джерел, які були недоступні тогочасним вітчизняним науковцям. С. Кульчицький проаналізував політику Другої Речі Посполитої стосовно західноукраїнських земель у початковий період становлення польської адміністрації в регіоні¹⁰. Колективна монографія за редакцією Ю. Зайцева¹¹ належить до узагальнювальних праць, що містять фактологічний матеріал та подають нову, у порівнянні з радянською,

⁷ Алексієвець Л. Основні етапи формування кордонів Польщі та захист польської національної державності в 1918–1926 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2005. Вип. 1. С. 145–161; Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави (1918–1926). Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 448 с.; Алексієвець Л. Польща: міжнаціональні відносини у добу відродження (1918–1923): монографія. Тернопіль : Астон, 2012. 191 с.

⁸ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 136.

⁹ Гунчак Т. Г. Україна: перша половина XX століття. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

¹⁰ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

¹¹ Історія України /за ред. Ю. Д. Зайцева. [2-е вид.]. Львів: Світ, 1998. 486 с.

концепцію розвитку краю у складі Польської держави. Західна Волинь у дослідженні розглядається крізь призму історії західноукраїнських земель у складі міжвоєнної Другої Речі Посполитої.

Частково проблематика становлення польської адміністрації в західноукраїнських землях висвітлена в низці підручників. Серед них передусім варто виділити «Історію Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів»¹². Авторський колектив за редакцією Л. Зашкільняка розглянув історію Другої Речі Посполитої і її новоприєднаних східних територій у контексті загальних для усього регіону Центрально-Східної Європи тенденцій політичного розвитку. Значна увага приділена аналізу мотивації вибору тієї чи іншої моделі державної влади, обґрунтовуються позиції національних сил у розбудові державності. Політична історія Другої Речі Посполитої 1918–1921 рр. розглядається також у працях В. Ярового¹³.

Помітним явищем наукового життя України стали публікації тих істориків, котрі намагаються спровокувати конструктивний діалог із польською історіографією. Серед подібних досліджень виділяється праця Л. Зашкільняка і М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів»¹⁴, що є результатом опрацювання значної кількості джерел і здобутків наукової літератури. На новій концептуальній основі, що передбачає виважену оцінку національної політики Другої Речі Посполитої, у ній проаналізовано позицію урядів міжвоєнної Польщі щодо проблеми розв'язання «українського питання». Становлення польського адміністрування в Західній Волині аналізується крізь призму приєднання західноукраїнських земель до складу Польської держави.

¹² Зашкільняк Л. О. Історія Центрально-Східної Європи: посіб. для студентів іст. і гуманітар. ф-тів ун-тів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. 660 с.

¹³ Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст.: курс лекцій. Київ: Либідь, 1996. 416 с.; Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття: підруч. для вищ. навч. закл. Київ: Генеза, 2005. 814 с.

¹⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 752 с.

Переходячи до аналізу праць, присвячених польсько-українським взаєминам першої половини ХХ ст. та національній політиці Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду, слід звернутися до вступних роздумів львівських істориків, котрі започаткували подальшу дискусію.

Уже згадуваний Л. Зашкільняк зазначає, що «стосунки українців і поляків можна розглядати із двох позицій: оптимістичної та песимістичної: 1) оптимістична візія цих стосунків випливає з факту, що початок ХХ ст. застав обидва народи поділеними між трьома імперіями, а його кінець обидва народи зустріли у незалежних державах, які проголосили себе “стратегічними партнерами”; 2) песимістична – випливає із побоювань, що історичний спадок у свідомості окремих представників обох народів і взаємні претензії та звинувачення продовжують чинити вплив на нинішні покоління українців і поляків, а сучасний стан їхніх стосунків дістався їм ціною таких невідплатних жертв, що існує небезпека пробудження образ і звинувачень»¹⁵. Варто погодитися з твердженням дослідника й про те, що обидві позиції можуть бути правильними. У ХХ ст. польсько-українські стосунки досліджуваного періоду стали яскравим прикладом складності подолання цих стереотипів і взаємного хитання між патріотизмом і націоналізмом, співпрацею і конфронтацією.

Загальну оцінку національної політики міжвоєнної Польщі запропонував Я. Ісаєвич: «Польська влада трактувала українських співгромадян у спосіб вельми подібний до того, як самих поляків трактували пруські або російські окупаційні власті перед Першою світовою війною [...] Водночас, правдою є те, що становище українців під Польщею не було таке трагічне, як становище українців та інших націй під радянським пануванням у 30-ті роки ХХ ст.»¹⁶.

¹⁵ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: Історичні науки. 2003. Вип 3. С. 72.

¹⁶ Isaievych I. Ukrainians and Poles: Resent Developments in Politics and National Historiographies. *Journal of Ukrainian Studies*. 1996. Vol. 21. No. 1–2. P. 70.

М. Гетьманчук дослідив українське питання через призму радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду¹⁷. Діяльність польського управлінського апарату в регіоні характеризується в контексті польсько-української та польсько-більшовицької війн.

Проблему українсько-польських конфліктів новітньої доби дослідив Б. Гудь¹⁸. Автор комплексно простежив вплив чинників етнонаціонального характеру на процеси, що призвели до загострення українсько-польського протистояння в новітню епоху. Однією з причин конфлікту була відсутність українців у державному апараті в регіоні.

Діяльність політичних партій Західної України міжвоєнної доби розглянув у своїх працях О. Зайцев¹⁹. Дослідник доводить, що розпорошення сил між кількома течіями українського національно-визвольного руху зменшувало його шанси на вироблення чіткої позиції в протистоянні з урядовими силами Другої Речі Посполитої.

Окремо варто відзначити науковий доробок В. Комара, який ґрунтовно вивчив основні політичні концепції міжвоєнної Другої Речі Посполитої стосовно розв'язання українського питання²⁰. Науковець дослідив теоретичні напрацювання націонал-демократів та прихильників Ю. Пілсудського – федералістів.

Серед праць загального характеру, присвячених висвітленню політики Польщі щодо українського питання, варто виокремити монографію львівського історика О. Красівського²¹. Автор комплексно проаналізував польсько-українські відносини у час державотворчих змагань. Проблему становлення

¹⁷ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939). Львів: Вид-во Нац ун-ту «Львівська політехніка», 2008. 432 с.

¹⁸ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. 472 с.

¹⁹ Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 72–84.

²⁰ Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.

²¹ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин. Київ: Вид-во УАДУ, 1998. 304 с.

польської адміністрації в Західній Волині автор оцінює в контексті політики виконавчих органів влади Другої Речі Посполитої стосовно західноукраїнських земель протягом 1918–1923 рр.

М. Литвин у фундаментальній монографії «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» дослідив політичні та міжнародні аспекти військових дій Другої Речі Посполитої на теренах Західної Волині, що призвели до становлення польської адміністрації в регіоні в першій половині 1919 р.²². Зазначимо, що автор увів до наукового обігу раніше неопубліковані документи з архівів України, Польщі, Росії та Чехії.

Проблему Холмщини та Підляшшя в національній політиці міжвоєнної Другої Речі Посполитої проаналізував Ю. Макар²³. Важливим є зіставлення автором польського урядування на теренах Люблінського та інших східних воєводств Польщі, де переважну більшість населення становили українці.

Р. Чорненький розглянув окремі аспекти військового польсько-українського протистояння протягом 1918–1919 рр., що призвели до зайняття Східної Галичини та Західної Волині Військом Польським²⁴. Окрім цього, дослідник акцентує увагу на розмежуванні функцій цивільної та військової адміністрації Польщі в зазначений час.

До спеціальних досліджень, що згадують окремі аспекти становлення польської адміністрації в Західній Волині упродовж 1919–1921 рр., належать праці, присвячені функціонуванню Волинського воєводства у складі міжвоєнної Другої Речі Посполитої.

Багатонаціональний склад населення Західної Волині залишається підґрунтям до уважного та ретельного вивчення історії представників різних етнічних груп. У цьому контексті науковий інтерес становить доробок М. Гона,

²² Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. 488 с.

²³ Макар Ю. І. Українська холмсько-підляська проблема у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої. *Україна – Європа – Світ*: міжнар. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2009. Вип. 3. С. 32–37.

²⁴ Чорненький Р. Табір для інтернованих осіб у Косачеві в Коломиї в період польсько-української війни 1918–1919 рр. *Stanisławów i ziemia stanisławowska w II Rzeczypospolitej. Wojskowość. Bezpieczeństwo. Kultura*. Warszawa–Stanisławów, 2016. S. 21–33.

який проаналізував становище єврейської спільноти краю, її взаємовідносини з поляками та українцями²⁵. Зазначена праця важлива з погляду характеристики міжнаціональних відносин у період становлення польського управлінського апарату в Західній Волині.

Діяльність українських органів влади на рубежі 1918–1919 рр. та їх поступову заміну польським управлінським апаратом схарактеризувала І. Гуцалюк²⁶. Фрагментарно дослідниця звертає увагу на польську адміністрацію та класифікує її як окупаційну щодо місцевого непольського населення. Водночас авторка згадує про польські органи влади у Володимирському повіті на рубежі 1918–1919 рр. і зазначає, що вони були сформовані за підтримки місцевих землевласників²⁷.

Наддніпрянську еміграцію міжвоєнного періоду в Західній Волині дослідила Р. Давидюк²⁸. Переважно авторка звернула увагу на 20–30-ті роки ХХ ст., однак частково оцінила наслідки, до яких призвела попередня політика управлінського апарату Другої Речі Посполитої в регіоні в 1919–1921 рр. Водночас дослідниця вивчила національно-демократичний рух на Волині, що став реакцією на політику польської адміністрації²⁹.

Розвідка О. Дарованця присвячена організаційному формуванню радикального вектора в українському національному русі протягом 1920–1922 рр.³⁰. В основному автор зосередив увагу на регіоні Східної Галичини, однак фрагментарно згадує й про зародження вказаної політичної течії в

²⁵ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях в міжвоєнний період. Рівне : Волинські обереги, 2006. 431 с.

²⁶ Гуцалюк І. О. Військово-політичне становище Західної Волині за Директорії УНР. *Гілея*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. 2012. Вип. 63 (№8). С. 5–13.

²⁷ Там само.

²⁸ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.

²⁹ Давидюк Р. Еволюція національно-демократичного руху на Волині у 20-х рр. ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. вісн. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту*. Рівне, 2012. Вип. 23. С. 203–213.

³⁰ Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922). *Український визвольний рух*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Центр досліджень визвольного руху, 2007. Зб. 11. С. 5–61.

Західній Волині. Дослідник зазначає, що український радикальний рух протягом утвердження польської адміністрації в регіоні в 1920–1921 рр. не був організаційно оформлений і перебував на етапі становлення.

О. Дем'янюк дослідив військові та політичні аспекти розвитку Волинської губернії в 1914–1921 рр.³¹. Автор акцентує увагу на подіях польсько-української війни 1918–1919 рр. у Західній Волині. Науковець аналізує місце та значення регіону в тогочасних польсько-українських відносинах. Польські органи управління в Західній Волині згадуються фрагментарно в контексті військового протистояння.

Окремо варто проаналізувати науковий доробок С. Качараби, який ґрунтовно проаналізував основні напрямки еміграції із Західної України впродовж міжвоєнного періоду³². Автор дослідив причини еміграції не лише українського, а й польського та єврейського населення в початковий період становлення польської адміністрації в Західній Волині³³.

Ю. Крамар комплексно дослідив різнопланові аспекти національно-культурної та релігійної політики Польщі в Західній Волині в міжвоєнний період. Автор робить акцент на воєводському періоді, однак згадує, що витоки польської адміністрації в регіоні формувалися саме в 1919–1920 рр. під час фактичного зайняття регіону військовими підрозділами Другої Речі Посполитої³⁴. В одній зі статей науковець аналізує особливості організації,

³¹ Дем'янюк О. Й. Волинська губернія в період правління Директорії УНР (лист. 1918 – трав. 1919). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2008. Вип. 11. С. 53–57.; Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках: монографія. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2011. 320 с.

³² Качараба С. П. Еміграція з Західної України. 1919–1939 рр. Львів: Львів. ун-т ім. І. Франка, 2003. 416 с.

³³ Качараба С. П. Еміграційна політика Польщі та її реалізація у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). *Волинська трагедія : через історію до порозуміння*: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 черв. 2013 р. / уклад. А. Шваб. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 128–138.

³⁴ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.

структуру та функціонування польського адміністративного апарату в Західній Волині в міжвоєнний період³⁵.

О. Купчик проаналізував таємну діяльність більшовиків у Західній Волині на межі 1920–1921 рр.³⁶. Автор вивчив першочергові заходи польської адміністрації регіону щодо ліквідації антидержавних дій та забезпечення стабільного розвитку краю.

Потрібно також виокремити науковий доробок М. Кучерепа³⁷. Дослідник вивчив різнопланові питання польсько-українських відносин міжвоєнної доби, акцентуючи увагу на Волинському воєводстві. Автор дає виважену оцінку міжнаціональним відносинам на західноукраїнських і західноволинських теренах, простежує тенденції етнодемографічних змін у Волинському воєводстві, аналізує їх причини та наслідки. Вчений намагається дати відповіді на складні питання, що виникли в період співіснування різних народів у складі Другої Речі Посполитої.

Діяльність органів місцевого самоврядування в Західній Волині в міжвоєнний період, їхню організаційну структуру, національний, професійний, віковий склад, а також специфіку проведення виборів до зазначених органів дослідила Я. Мартинюк³⁸. Цінним є аналіз основних нормативно-правових актів Другої Речі Посполитої, що регулюють проблему адміністрування на

³⁵ Крамар Ю. В. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: історія. 2010. Вип. 22. С. 95–100.

³⁶ Купчик О. Таємна діяльність закордонного відділу ЦК КП(б)У на території Волині (початок 1920-х років). *Українська полоністика*. Історико-філософські дослідження. 2004. Вип. 1. С. 66–72; Купчик О. Волинь у експорті більшовицької революції до країн Європи. *Ucrainica-Polonica*: наук. зб. 2005. Вип. II. С. 43–47.

³⁷ Кучерепа М. М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна – Польща: важкі питання*: матеріали II міжнародного семінару істориків [«Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.»] (Варшава, 22–24 трав. 1997 р.). Т. 1–2 / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі. Варшава; Луцьк: Turysa, 1998. С. 11–28.

³⁸ Мартинюк Я. Структура та особливості формування інституту самоврядування на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 1999. Вип. 5. С. 79–83; Мартинюк Я. Органи міського і територіального самоврядування на Волині (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2007. Вип. 1. С. 204–211.

локальному рівні. Дослідниця розглядає переважно діяльність органів місцевого самоврядування протягом 1921–1939 рр., однак частково згадує період 1919–1920 рр., коли закладався фундамент означених структур.

Національний склад міських поселень Західної Волині вивчив В. Марчук³⁹. Автор доводить, що саме в період становлення польської адміністрації тривав процес формування етнонаціонального складу містян регіону, який відбито в переписі 1921 р.

В. Панасюк вивчив організацію шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті рр. ХХ ст.⁴⁰. Важливою є оцінка автором першочергової політики управлінського апарату Другої Речі Посполитої у сфері освіти протягом 1919–1920 рр. Дослідник зазначає, що саме тоді адміністрація призначила перших шкільних інспекторів регіону, котрі були виразниками різних політичних концепцій Польської держави. Усе це, на думку науковця, негативно відбилося на розвитку освіти Західної Волині упродовж становлення польської адміністрації в краї та свідчить про низьку ефективність діяльності шкільних інспекторів регіону.

Особливості становлення та функціонування польської державної поліції в Західній Волині протягом 1919–1926 рр. схарактеризував О. Разиграєв. Цінними є розвідки автора, присвячені польовій жандармерії, яка упродовж 1919–1920 рр. виконувала функції з охорони правопорядку та громадської безпеки на правах тимчасових правоохоронних органів. Водночас дослідник вивчив діяльність комунальної поліції в містах Західної Волині в досліджуваній період, а також кресової поліції Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту⁴¹.

³⁹ Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2014. № 22. С. 111–127.

⁴⁰ Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті роки: до проблеми польсько-українського порозуміння. *Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту*. Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 82–87.

⁴¹ Разиграєв О. В. Польська державна поліція в Західній Волині у 1919–1926 рр. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. 444 с.

Діяльність української еліти Західної Волині протягом міжвоєнного періоду дослідила І. Скакальська⁴². Здебільшого авторка зосереджує увагу на 1921–1939 рр., однак періодично згадує і довоєводський період праці місцевої інтелігенції, котра була виразником громадської позиції найчисленнішої національної меншини Другої Речі Посполитої в регіоні.

В. Скальський вивчив діяльність міських голів Володимира-Волинського в 1915–1923 рр.⁴³ Дослідник проаналізував роботу бурмистрів міста на тлі опанування Західної Волині Військом Польським та становлення польської цивільної адміністрації в регіоні.

Діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» в Луцьку висвітлила М. Філіпович⁴⁴. Важливою є оцінка функціонування організації протягом 1919–1920 рр. Авторка наголошує на негативних проявах польського адміністрування в Західній Волині, що проявлялися в першочерговій забороні діяльності непольських громадських інституцій регіону. Дослідниця зазначає, що саме луцька «Просвіта» очолила культурно-освітній рух краю на межі 1920–1921 рр.

А. Шваб дослідив етнодемографічні процеси в Західній Волині упродовж міжвоєнного періоду та еміграційну політику Польщі⁴⁵. Цікавим є аналіз реакції управлінського апарату Другої Речі Посполитої на процес еміграції з краю.

⁴² Скакальська І. Б. Вплив національної еліти на політичне життя Волинського воеводства. *Зб. наук. пр. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди*. Серія: історія та географія. 2013. Вип. 48. С. 25–29.

⁴³ Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1921 рр.). Історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир». Історія. URL: <http://www.starodavnij-volodymyr.com.ua/history/255-msk-golovi-volodimira-volinskogo-1915-1923-rr.html> (дата звернення: 15.04.2017).

⁴⁴ Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта» 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 239 с.

⁴⁵ Шваб А. Етнодемографічні процеси на Волині в 1920–1930-х роках у світлі національної та еміграційної політики Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Серія: історичні науки. 1999. № 5. С. 86–91; Шваб А. Національна політика II Речі Посполитої та еміграційні процеси на західноукраїнських землях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 145–150.

Автор акцентує увагу на воєводському періоді, однак розвідка містить фрагментарні дані і про 1919–1921 рр.

Важливою для дисертації є фахова розвідка Інституту історії України Національної академії наук України, присвячена проблемам функціонування державної служби на західноукраїнських землях у міжвоєнний період⁴⁶. Адміністрація та органи влади Волинського воєводства висвітлені в контексті функціонування управлінських структур Другої Речі Посполитої. Довоєводський період польського адміністрування в регіоні згадується побіжно крізь призму цілого міжвоєнного періоду.

Загалом представники вітчизняної історіографії проблему становлення польської адміністрації на теренах Західної Волині в 1919–1921 рр. розглядають у контексті історії західноукраїнських земель у складі Другої Речі Посполитої. Водночас зняття ідеологічних обмежень, відкритість українських архівів, можливість працювати з документами в архівних установах за кордоном, ознайомлення з науковим доробком зарубіжних учених, участь у спільних конференціях та семінарах активізували дослідницьку краєзнавчу роботу.

У польській історіографії міжвоєнного періоду досліджувана тема частково представлена працями краєзнавців А. Войнич⁴⁷, що подає історичний опис воєводського центру Луцька, та М. Орловича⁴⁸, який видав ілюстрований путівник по Волині. Проблема становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. розглядається у вказаних дослідженнях фрагментарно, крізь призму загальних аспектів суспільно-політичного та економічного життя регіону в 1920-х рр.

Поява комуністичної Польщі та ідеологічний тиск, поєднаний з опозиційними до режиму тенденціями, спричинили гостру наукову та суспільну

⁴⁶ Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. 512 с.

⁴⁷ Łuck na Wołyniu. Opis historyczno-fizjograficzny (dr. Adama Wojnicza). Łuck: Zakłady drukarskie «Promyk». 1922. 96 s.

⁴⁸ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck: Nakł. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. 380 s.

дискусію стосовно спадку міжвоєнтя. З'являються тексти з діаметрально протилежними висновками. У 70–80-х роках ХХ ст. керівництво Польської Народної Республіки послаблює тиск на гуманітаристику, прагнучи легітимізувати свою владу та знайти опору серед представників інтелігенції. У зазначений період з'являються більш виважені, у порівнянні з першими повоєнними роками, тексти, що об'єктивніше аналізують історичний спадок міжвоєнного періоду. Однак наприкінці 80-х років ХХ ст. з'явилася потреба в нових підходах до вивчення історії Польщі. Виконання поставленого завдання стало випробовуванням для наступних поколінь дослідників.

Зважаючи на різновекторність доробку польської історіографії стосовно цієї теми, пропонуємо виокремити: дослідження національно-культурної політики міжвоєнної Польщі стосовно українців; окремі розвідки, що аналізують різнопланові аспекти суспільно-політичного та національно-культурного розвитку Західної Волині в процесі становлення польської адміністрації на східних теренах у 1919–1921 рр.

М. Папежинська-Турек досліджувала українське питання в політичному, соціальному та релігійному аспектах⁴⁹. Попри те, що розвідка хронологічно обмежена 1922–1926 рр., окремі положення монографії апелюють до політики управлінського апарату Другої Речі Посполитої в 1918–1921 рр. Цінним є аналіз українського національного руху в східних воєводствах Польщі напередодні перших парламентських виборів. Окрім цього, дослідниця згадує найвизначніших громадських діячів Західної Волині, котрі розпочали свою активну діяльність у період становлення польської адміністрації в регіоні. Чимало уваги М. Папежинська-Турек приділяє аналізу політики управлінського апарату щодо православної церкви в Польщі⁵⁰. Початкові спроби представників українського національного руху Західної Волині здійснити українізацію

⁴⁹ Papierzyńska–Turek M. *Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1979. 387 s.

⁵⁰ Papierzyńska-Turek M. *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. 481 s.; Papierzyńska-Turek M. *Religia i kościół w ukraińskiej myśli politycznej w Polsce w latach 1918–1939. Polska – Polacy – mniejszości narodowe*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. S. 329–341.

православної церкви в 1919–1920 рр. дослідниця оцінює як природну реакцію місцевої еліти на русифікаційну політику православних ієрархів у Польщі. Окрім того, проаналізовано спроби окремих представників польських громадських організацій Західної Волині підтримати заходи, спрямовані на українізацію православної церкви як запоруку майбутньої польсько-української співпраці.

У науково-популярному нарисі Є. Томашевського стисло аналізується життя національних меншин у міжвоєнній Польщі. Автор критично оцінив конкретні заходи, що їх здійснював уряд Другої Речі Посполитої задля розв'язання національного питання. Дослідник визнав історичну неминучість національних суперечностей у Польщі, зумовлених численними відмінностями суспільно-політичного та національно-культурного розвитку кожної із меншин⁵¹.

Монографія Р. Тожецького є найдокладнішим синтетичним аналізом проблеми українського питання в Польщі у 20-х роках ХХ ст.⁵². Автор дослідив політичне, економічне, культурне становище українців та урядову політику влади. Науковець зауважив, що саме політика національних демократів призвела до загострення польсько-українських відносин⁵³. Окремі положення розвідки оцінюють період 1919–1920 рр., що став відправним пунктом для подальших контактів місцевого українського населення та польської адміністрації.

Найбільш ґрунтовне дослідження національної політики міжвоєнної Польщі здійснив А. Хойновський⁵⁴. Історик проаналізував основні підходи влади стосовно ліквідації міжетнічної та міжконфесійної напруги в країні. Критично оцінюючи урядову політику Другої Речі Посполитої, автор зазначив,

⁵¹ Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 224 s.

⁵² Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd. Literackie, 1989. 465 s.

⁵³ Ibid. S. 74.

⁵⁴ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1979. 262 s.

що саме непродумані дії центрального адміністративного апарату призвели до міжнаціональних суперечок. Основну увагу дослідник звернув на 1921–1939 рр. Довоєводський період діяльності польської адміністрації та її відносини з українською національною меншиною розглянуті фрагментарно, до того ж переважно на прикладі Східної Галичини.

Окрім узагальнювальних праць, що аналізують національно-культурну політику міжвоєнної Другої Речі Посполитої стосовно української національної меншини, потрібно згадати наукові роботи, присвячені формуванню конкретних національних програм у середовищі польського політикуму. Р. Вапінський дослідив теоретичні концепції польської національної демократії, очолюваної Р. Дмовським⁵⁵. Автор критично оцінив інкорпораційну концепцію ендеків, що призвела до загострення міжнаціонального протистояння в Речі Посполитій. Погляди представників соціалістичного табору проаналізовано в розвідці Е. Коко з промовистою назвою «Вільні з вільними. Польська соціалістична партія й українське питання в 1918–1925 рр.»⁵⁶. Праця характеризує теоретичний вимір українського питання в середовищі представників означеної політичної сили. У дослідженні частково проаналізовано західноукраїнський та західноволинський вектори в концепціях соціалістів протягом 1918–1921 рр.

Грунтовне дослідження Я. Жарновського аналізує суспільство міжвоєнної Другої Речі Посполитої⁵⁷. Автор детально групує населення Польщі за сферою діяльності, освітою, релігійними переконаннями та національним складом. Важливим є порівняння етнічного складу населення східних воєводств, котре

⁵⁵ Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. 337 s.; Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej. Łódź: Wyd-wo Łódzkie, 1989. 617 s.; Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX–XX wieku po wybuch II wojny światowej. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd. Ossolineum, 1994. 419 s.

⁵⁶ Koko E. Wolni z wolnymi: Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk: Wudawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. 234 s.

⁵⁷ Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1973. 434 s.

значно відрізнялося від соціуму центральних регіонів Польської держави. Національні групи Західної Волині 1919–1921 рр. оцінюються побіжно в контексті першої половини 20-х років ХХ ст.

Новий етап у дослідженні міжвоєнного періоду історії Польщі настав після розпаду комуністичної системи. Саме в цей час було найбільш повно проаналізовано основні аспекти становлення, організації та діяльності управлінських структур Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період. Слід зазначити, що в 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. серед широкого загалу праць польських науковців з історії суспільно-політичного, соціально-економічного й національно-релігійного життя Другої Речі Посполитої в 1918–1939 рр. з'являються дослідження, присвячені окремим аспектам історії міжвоєнної Західної Волині.

Колективна праця під керівництвом Ю. Бардаха ґрунтовно схарактеризувала історію устрою й права Польської держави⁵⁸. Один із розділів розвідки присвячений міжвоєнному періоду. Важливо, що автори висвітлюють політичну систему Другої Речі Посполитої та умови функціонування управлінського апарату.

Й. Геровська-Каллаур дослідила польську адміністрацію на східних теренах Другої Речі Посполитої в 1919–1920 рр.⁵⁹. Авторка оцінила діяльність управлінських структур на литовських і білоруських землях. Прикінцевий розділ праці присвячений Західній Волині. Дослідниця намагалася виважено аналізувати успіхи та прорахунки місцевих чиновників. В іншій праці Й. Геровська-Каллаур зіставила діяльність польської громадської організації «Кресова сторожа» й управлінського апарату. Авторка відзначила різновекторність поглядів польського політикуму щодо можливих варіантів розвитку Західної Волині протягом 1919–1921 рр.⁶⁰.

⁵⁸ Bardach J. Historia ustroju i prawa Polskiego. Warszawa: Lexis Nexis, 2009. 693 s.

⁵⁹ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920). Warszawa: Wydawnictwo «Neriton», Instytut Historii PAN, 2003. 447s.

⁶⁰ Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Współdziałanie czy rywilizacja? Warszawa: Wydawnictwo «Neriton», Instytut Historii PAN, 1999. 131 s.

М. Галендек висвітлив діяльність польської адміністрації на Віленщині упродовж міжвоєнного періоду⁶¹. Автор комплексно схарактеризував особливості становлення та функціонування польських управлінських структур. Один із розділів монографії присвячено зайняттю Віленщини польськими військовими частинами та початковому етапу утвердження адміністрації Другої Речі Посполитої на східних теренах. Західна Волинь протягом 1919–1920 рр. згадується фрагментарно в загальній оцінці виконавчих органів влади, що функціонували на східному порубіжжі.

Н. Зелінська комплексно проаналізувала утворення та діяльність на східних окраїнах Другої Речі Посполитої польського товариства «Кресова сторожа»⁶². Водночас у роботі проаналізовано суспільно-політичну, економічну та культурну ситуацію в Західній Волині. Окрім цього, авторка критично оцінила діяльність польського управлінського апарату, звертаючи увагу на відсутність належної дисципліни серед чиновників регіону. В іншій праці Н. Зелінська простежила ставлення українського, польського, єврейського, чеського та німецького населення Західної Волині до процесу евакуації адміністрації Другої Речі Посполитої під час польсько-більшовицької війни 1920 р.⁶³ Дослідниця оцінила рівень сприйняття нової більшовицької влади та реакцію місцевих жителів на відновлення влади Другої Речі Посполитої в краї восени цього ж року. Авторка відзначила прихильне ставлення до управлінського апарату Польщі чеського, німецького та польського населення, нейтральне, а часом і байдуже – українського, негативне – єврейського.

⁶¹ Gałędek M. Ustrój administracji ogólnej na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym. Gdańsk: Wydawnictwo Historyczne Tabularium, 2013. 378 s.

⁶² Zielińska N. Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927. Lublin: Wydawnictwo Verba, 2006. 246 s.

⁶³ Zielińska N. Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej (na podstawie raportów Towarzystwa Straży Kresowej). *Spółczesność polskie w dobie pierwszej wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, pod red. R. Kołodziejczyka. Kielce, 2001. S. 271–280.

Т. Епштейн схарактеризував життя та діяльність польських землевласників на Волині у другій половині XIX – першій половині XX ст.⁶⁴. Важливою є оцінка окремих постатей регіону, які протягом 1919–1921 рр. працювали на керівних посадах в адміністрації Західної Волині. Дослідник відзначив важливий внесок останніх у процес інтеграції краю до складу Другої Речі Посполитої. Проте автор не конкретизував окремих негативних проявів у діяльності означеної соціальної групи, яка часто використовувала своє службове становище у приватних цілях.

Організаційну структуру та правові основи діяльності польської адміністрації на східному порубіжжі Другої Речі Посполитої в 1919–1921 рр. дослідив К. Калата⁶⁵. Поряд з цим автор оцінив функціонування місцевого самоврядування та конфлікти між цивільним і військовим управлінням. Дослідник схарактеризував персональний склад польського чиновницького апарату, вказуючи на внутрішні конфлікти між локальними та центральними представниками адміністрації.

В. Козира висвітлив проблеми, пов'язані з функціонуванням адміністративних структур Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період. В одній із розвідок автор схарактеризував діяльність управлінського апарату Люблінського воєводства, що межувало з теренами Західної Волині⁶⁶. Праця важлива з перспективи порівняння особливостей становлення та функціонування польської адміністрації в сусідніх регіонах держави. Інші розвідки дослідника аналізують політику Міністерства внутрішніх справ Польщі стосовно східних теренів⁶⁷. На волинському ґрунті вчений дослідив

⁶⁴ Epszstein T. Ziemianie polscy na Wołyniu w XIX i XX w. *Niepodległość i pamięć*. 2008. 15/1 (27) [1]. S. 79–106.

⁶⁵ Kalata K. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich w latach 1919–1920. Struktura organizacyjna i zarys działalności. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2003. № 55. S. 61–111.

⁶⁶ Kozyra W. Urząd Wojewódzki w Lublinie w latach 1919–1939. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. 362 s.

⁶⁷ Kozyra W. Polityka administracyjna władz polskich na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1926. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2005. Vol. LIX. S. 419–440 ; Kozyra W. Polityka administracyjna ministrów spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej

проблеми функціонування тимчасових політико-адміністративних одиниць Другої Речі Посполитої упродовж 1919–1921 рр.⁶⁸. Автор оцінив суспільно-політичне, економічне та культурне життя регіону протягом означеного часу.

Адміністративно-територіальний поділ міжвоєнної Другої Речі Посполитої дослідив А. Я. Мельцарек⁶⁹. Західна Волинь оцінюється в контексті функціонування Волинського воєводства. Інша розвідка автора присвячена територіальним основам управління польської адміністрації на східних теренах у 1919–1920 рр.⁷⁰. Епізодично дослідник наводить територіальні межі Західної Волині цього періоду. Однак основну увагу А. Я. Мельцарек приділив адміністративно-територіальному поділу литовських та білоруських земель.

Окремо слід відзначити науковий доробок В. Менджецького. У дослідженні з історії Волинського воєводства автор проаналізував організацію та становлення польських владних структур у регіоні⁷¹. Хронологічний відтинок 1919–1921 рр., пов'язаний з початковим етапом діяльності польської адміністрації в Західній Волині, за невеликим винятком, залишився поза увагою автора. Одна зі статей науковця концентрує увагу читача на суспільно-політичному розвитку Волині протягом 1917–1921 рр.⁷². Варто зазначити, що розвідка присвячена переважно західним повітам колишньої Волинської губернії. В. Менджецький аналізує політичні зміни в регіоні та ставлення місцевого багатоетнічного населення до польського управлінського апарату. В

Polskiej w latach 1918–1939. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. 680 s.

⁶⁸ Kozyra W. Ziemia Wołyńska w okresie funkcjonowania administracji Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich i Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego (1919–1921). *Ukrainica Polonica*. 2004. № 1. S. 169–185.

⁶⁹ Mielcarek A. J. Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008. 231 s.

⁷⁰ Mielcarek A. J. Węzłowe zagadnienia ustrojowe Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (1919–1920). *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. 2011. T. 14. S. 241–251.

⁷¹ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych, politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. 203 s.

⁷² Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921. *Metamorfozy społeczne: badania nad dziejami społeczeństwa polskiego w XIX i XX wieku* pod red. J. Żarnowskiego. T. I. Warszawa, 1997. S. 137–170.

іншій праці дослідник провів аналіз культурного життя польської інтелігенції в регіоні протягом міжвоєнного періоду, зазначивши, що саме вона в майбутньому заклала кістяк управлінського апарату Другої Речі Посполитої в Західній Волині⁷³.

Я. Паєвський схарактеризував історію Другої Речі Посполитої в 1918–1926 рр.⁷⁴. Автор виокремив процеси державного будівництва та формування кордонів Польщі. Важливою є оцінка східних рубежів Другої Речі Посполитої, які, за означенням автора, почали юридично оформлюватися після завершення польсько-більшовицької війни 1920 р. Західна Волинь оцінюється в контексті інших західноукраїнських земель, які впродовж 1919–1920 рр. були зайняті польськими військовими формуваннями.

В. Шлешинський висвітлив проблеми внутрішньої безпеки Другої Речі Посполитої в східних воєводствах⁷⁵. Перші розділи праці присвячені польській адміністрації в означеному регіоні. Західна Волинь у 1919–1921 рр. аналізується фрагментарно в контексті дослідження литовських та білоруських земель.

Українські концепції територіальної автономії у складі Другої Речі Посполитої дослідив М. Шуміло⁷⁶. Автор схарактеризував роль та значення місцевої української інтелігенції у створенні автономного проекту для українських земель у середині 1920 р. Науковець зазначив, що саме громадські діячі регіону разом із холмськими колегами організували польсько-українську конференцію та переговори з представниками центрального управлінського апарату Другої Речі Посполитої.

⁷³ Mędrzecki W. *Inteligencja Polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*. Warszawa: Wydawnictwo «Neriton», Instytut Historii PAN, 2005. 331 s.

⁷⁴ Pajewski J. *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 251 s.

⁷⁵ Śleszyński W. *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. 400 s.

⁷⁶ Szumiło M. *Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej*. *Rocznik Lubelski*. T. 37. 2011. S. 106–121.

Загалом проблему становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. польські дослідники оцінювали в контексті функціонування Волинського воєводства у складі Другої Речі Посполитої. Спеціальні розвідки, присвячені польським виконавчим органам влади на східних територіях в означений період, характеризували управлінський апарат регіону фрагментарно, крізь призму вивчення адміністрації на литовських і білоруських землях.

Праці польських науковців доповнюють дослідження західноєвропейських та американських авторів. Серед робіт сучасних зарубіжних істориків, що висвітлюють актуальні проблеми польської історії, потрібно виокремити «Історію Польщі» британського науковця Н. Дейвіса⁷⁷. Автор простежив історичний розвиток польської державності від найдавніших часів до сьогодення. Один із розділів дослідження присвячений міжвоєнній Польщі. Західна Волинь аналізується в контексті політики адміністрації Другої Речі Посполитої у східних воєводствах. Інша праця науковця оцінює перебіг польсько-більшовицької війни 1920 р.⁷⁸. Зокрема проаналізовано заміну польського управлінського апарату більшовицьким. Дослідник наводить ситуаційні рапорти адміністрації щодо суспільно-політичної ситуації в Західній Волині протягом літа 1920 р.

Американський науковець Т. Снайдер у розвідці про воєводу Г. Юзевського акцентує увагу на періоді 1919–1920 рр.⁷⁹. Західна Волинь упродовж цього часу оцінюється в контексті перебігу польсько-більшовицької війни, що зруйнувала адміністрацію Другої Речі Посполитої в регіоні. Дослідник апелює до федералістичної концепції Ю. Пілсудського, однак не вказує місця регіону в політичних планах останнього.

⁷⁷ Davies N. *Boże igrysko. Historia Polski. Przekład autoryzowany Elżbety Tabakowskiej.* Kraków, 2010. 1230 s.

⁷⁸ Davies N. *Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Przekład Andrzej Pawelec.* Kraków, 2011. 345 s.

⁷⁹ Snyder T. *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę.* Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. 340 s.

Побіжно історіографія проблеми представлена у працях російських істориків. Дослідники аналізують польську адміністрацію в Західній Волині в 1919–1921 рр. у контексті міжнародних відносин означеного періоду. У центрі уваги російських науковців – проблеми, пов’язані з окремими аспектами польсько-більшовицької війни 1920 р. З цього погляду важлива праця М. Мельтюхова, який проаналізував військово-політичне протистояння на східних порубіжних територіях Другої Речі Посполитої протягом 1918–1939 рр.⁸⁰. Дослідник відзначає, що в 1918–1921 рр. Друга Річ Посполита й більшовики розпочали боротьбу за геополітичний вплив у Східній Європі. Західну Волинь автор розглядає фрагментарно, як територію польсько-більшовицького протистояння під час війни 1920 р.

Дотичні до теми дослідження праці білоруського історика О. Вабіщевича, який вивчав суспільно-політичне та національно-культурне життя міжвоєнного періоду на західнобілоруських землях⁸¹. Розвідки автора важливі з перспективи порівняння діяльності польської адміністрації в Західній Волині та Західній Білорусі. Водночас дослідник розглянув форми освітнього та громадського життя місцевого населення й оцінив міжнаціональні та міжконфесійні відносини в регіоні⁸².

Віддаючи належне українським та польським ученим, потрібно зазначити, що серед історичних досліджень мало публікацій, що висвітлюють діяльність виконавчих структур польської влади, їхні функції й повноваження, специфіку роботи місцевої адміністрації з огляду на уклад політичних і міжнаціональних стосунків у Західній Волині. Окрім того, основна увага дослідників концентрувалася на питаннях, пов’язаних із діяльністю Волинського воєводства. Довоєводський період становлення польської

⁸⁰ Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. Москва: Высш. шк., 2004. 672 с.

⁸¹ Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыцце Заходняй Беларусі (1921–1939): манаграфія. Брэст: БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2008. 320 с.

⁸² Вабішчэвіч А. Асвета у Заходняй Беларусі (1921–1939). Брэст: Выдавництва БрДУ, 2004. 116 с.

адміністрації в Західній Волині у вітчизняній історіографії залишається невивченим.

Отже, на підставі проведеного аналізу історіографії зазначимо, що проблема становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. комплексно не досліджувалася. Фактично вона не була предметом самостійного вивчення та наукового аналізу. Це і стало визначальним у виборі теми дослідження.

1.2. Джерела

Джерельна база дослідження зумовлена специфікою проблем, на яких зосереджено головну увагу. За загальною інформаційною насиченістю, зокрема повнотою відбиття тих чи інших аспектів, джерельну базу роботи варто поділити на декілька груп: неопубліковані архівні матеріали; публікації документів і матеріалів; періодичні видання; епістолярій та спогади.

До першої групи джерел увійшли *неопубліковані архівні матеріали*, що зберігаються в архівосховищах і відділах рукописів та стародруків бібліотек України й Республіки Польща. Для написання дисертації залучено джерела із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), державних архівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей України. З польських джерел опрацьовано матеріали Архіву нових актів у Варшаві, Центрального військового архіву та Національного цифрового архіву. Окрім того, залучено архівні колекції Інституту Юзефа Пілсудського в Америці та Інституту Юзефа Пілсудського в Лондоні. Водночас опрацьовано рукописні матеріали фондів Публічної бібліотеки столичного міста Варшави. Фонди цих архівів містять різноманітні документи державних органів влади Другої Речі Посполитої різного рівня підпорядкування, які дають можливість простежити процес становлення польської адміністрації в Західній Волині протягом 1919–1921 рр., державно-правові та суспільно-політичні аспекти цієї проблеми.

Особливо цінними для розробки теми дослідження є матеріали Архіву нових актів у Варшаві, представлені насамперед: ф. 55 «Товариство Кресової сторожі», ф. 20 «Цивільне управління прифронтових і етапних теренів», ф. 88/93 «Цивільне управління східних земель», ф. 1181 «Воєводське управління в Луцьку», ф. 1278 «Червона армія – збір актів», ф. 2009 «Головна коменда державної поліції у Луцьку».

Найбільш інформативним з погляду відтворення суспільно-політичного, національно-культурного та релігійного життя в Західній Волині під час становлення польської адміністрації в 1919–1921 рр. є ф. 55 «Товариство Кресова сторожа». Ситуаційні рапорти інструкторів товариства з окремих повітів регіону докладно характеризують політичну, національну, економічну та конфесійну ситуацію в регіоні протягом досліджуваного періоду⁸³. Важливі відомості містяться у звітах про сприйняття місцевим населенням польської влади та більшовицького режиму в другій половині 1920 р.⁸⁴ Для оцінки українського національного руху вагоме значення мають організаційні матеріали щодо діяльності «Народних рад»⁸⁵. Кількісний та національний склад «Народних рад» дає змогу проаналізувати рівень участі місцевого населення в громадському житті краю⁸⁶. Водночас досить цінним джерелом є меморіали

⁸³ Raport instruktora Straży Kresowej na powiat kowelski (5 grudnia 1919 – 15 stycznia 1920 rr.) *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (dalej – AAN). Zespół (dalej – Zesp.) 55. Towarzystwo Straży Kresowej. Sygn. 330. 38 k.; Raport instruktora Straży Kresowej na powiat krzemieniecki (3 – 8 listopada 1920 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 333. 35 k.

⁸⁴ Instrukcja dla p. Henryka Orłowskiego kierownika Okręgu Wołyńskiego (5 września 1919 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 182. 18 k.; Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat kowelski. 1920 r. Sygn. 331. AAN. Zesp. 55. 60 k.; Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat łucki. 1919 r. Sygn. 337. 150 k.

⁸⁵ Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Rada Ludowa powiatu krzemienieckiego. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 244. 6 k.; Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Rada Ludowa powiatu łuckiego. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 246. 14 k.

⁸⁶ Wydział organizacyjny. Rady Ludowe. Okręg Wołyński. 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 249. 190 k.; Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. Okręg Wołyński. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 250. 8 k.; Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. 1919–1921. AAN. Zesp. 55. Sygn. 251. 72 k.

вказаної організації стосовно її бачення розвитку економічного, культурного та національного життя регіону протягом 1919–1921 рр.⁸⁷

Окрему групу джерел складають документи, завдяки яким нам удалося проаналізувати перші кроки польської адміністрації на «східних» землях у 1919 р. Їхню основу становлять розпорядження генерального комісара східних земель та матеріали, що стосуються процесу обрання чиновників на державні посади. Ці документи зберігаються у ф. 20 «Цивільне управління східних земель»⁸⁸.

Важливими для нашого дослідження стали документи ф. 20 «Цивільне управління прифронтових і етапних теренів»⁸⁹. У ньому містяться розпорядження та накази керівника Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів від другої половини 1920 р., статистичні відомості про оплату праці чиновників. Указані документи дають змогу проаналізувати суспільно-політичне та національно-культурне життя Західної Волині на завершальному етапі становлення польської адміністрації в краї.

Частина виявлених матеріалів вміщена у ф. 1278 «Червона армія – збір актів»⁹⁰. Їхню основу складають листування, звіти та доповідні записки Червоної армії стосовно більшовицької агітації, організації локальних повстань, діяльності «народних більшовиків» та процесу становлення більшовицької влади в Західній Волині влітку 1920 р.

⁸⁷ Wydział organizacyjny. Różne. Okręg Wołyński. 1919 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 214. 70 k. ; Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Różne (raporty, memoriały, protokoły). 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 215. 201 k. ; Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Różne (raporty, memoriały, protokoły). 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 216. 42 k.

⁸⁸ Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich o stowarzyszeniach i związkach (25 września 1919 r.). AAN. Zesp. 88/93. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Sygn. 327. 49 k. ; Wybory urzędników Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich wymienionych przez Komisarza Generalnego. 1919 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 329. 67 k.

⁸⁹ Różne podania starostwa włodziemskiego. 1920 r. AAN. Zesp. 20. Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych 1920–1921. Sygn. 9. 176 k. ; Sprawozdania departamentu aprowizacji. 1920 r. AAN. Zesp. 20. Sygn. 35. 148 k. ; Opłata urzędnikom powiatowym Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych. 1920 r. AAN. Zesp. 20. Sygn. 75. 52 k.

⁹⁰ Rówieński Sztab Rewolucyjny. 1919 r. AAN. Zesp. 1278. Armia Czerwona – zbiór akt 1917–1922. Sygn. 9. 7 k. ; Praca agitacyjna grup żołnierzy Armii Czerwonej na froncie. Ulotki. 1919–1920 rr. AAN. Zesp. 1278. Sygn. 30. 156 k.

У ф. 2009 «Головна команда державної поліції в Луцьку» містяться різнопланові документи, що характеризують взаємовідносини адміністративного апарату Західної Волині та органів безпеки у другій половині 1920 – на початку 1921 рр.⁹¹. Тут натрапляємо на звіти, щодо пошуку бандитів, підозрілих осіб та ін.

Окрім офіційної документації тимчасових органів польської влади, що функціонували в Західній Волині в 1919–1920 рр., до роботи залучено матеріали, які зберігаються у ф. 1181 «Воєводське управління у Луцьку»⁹². Це передовсім листи, розпорядження та звіти керівників органів виконавчої влади воєводства кінця 1920-го – першої половини 1921 р., що дають змогу проаналізувати завершальний етап становлення польської адміністрації в Західній Волині та першочергові проблеми, які постали перед Волинським воєводським управлінням. Вагому інформацію містять справи, що дають можливість оцінити діяльність громадських організацій регіону та політичних об'єднань. Місячні й тижневі рапорти висвітлюють суспільно-політичне та національно-культурне життя.

Досить важливими для дослідження є архівні документи, які дають змогу проаналізувати взаємовідносини Війська Польського, місцевої адміністрації, громадських організацій регіону та багатонаціонального населення краю. Ці матеріали зберігаються в Центральному військовому архіві, зокрема в таких фондах, як: ф. І.301.8 «II відділ Головного командування Війська Польського», ф. І.310.18 «Головне командування Волинського фронту», ф. І.123.2. «Армія генерала Галлера», ф. І.310.16 «Український фронт», ф. І.371.2а «Самостійні інформаційні реферати командування окружних корпусів».

⁹¹ Inwigilacja i poszukiwania osób podejrzanych o działalność polityczną na Stacji Kontrolnej w Zdołbunowie (1920–1921 rr.). *AAN. Zesp.* 2009. Komenda wojewódzka Policji Państwowej w Łucku (1920–1939). Sygn. 18. 85 k. ; Inwigilacja i poszukiwania osób podejrzanych o działalność polityczną na Stacji Kontrolnej w Ostrogu (1920–1922 rr.). *AAN. Zesp.* 2009. Sygn. 20. 36 k.

⁹² Sprawa zwolnienia z więzienia i oddania pod nadzór policji zatrzymanego za agitacje komunistyczną – Mischzuka Andrzeja. 1921 r. *AAN. Zesp.* 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1920–1927. Sygn. 51. 64 k. ; Pisma, sprawozdania, raporty w sprawie likwidacji ukraińskich oddziałów powstańczych na terenie województwa wołyńskiego. 1921 r. *AAN. Zesp.* 1181. Sygn. 54. 17 k.

Фонд І.301.8 «ІІ відділ Головного командування Війська Польського» містить звіти та персональну документацію польських громадських організацій, що дають можливість простежити особливості суспільно-політичних аспектів становлення польської адміністрації регіону протягом 1919–1921 рр.⁹³ Окрім того, цінними для дослідження є звіти військових про суспільно-політичну ситуацію в краї, що містять оцінку діяльності як цивільної адміністрації, так і громадських організацій Західної Волині, передусім товариства «Кресова сторожа» та «Народних рад».

Важливе значення для дослідження мають звіти вищих військових керівників, що містяться у ф. І.310.18 «Головне командування Волинського фронту». Вони дають можливість проаналізувати реакцію багатоетнічного населення Західної Волині на процес становлення польського управлінського апарату⁹⁴. Фонд І.123.2 «Армія генерала Галлера» містить дотичні до західноволинського регіону накази Війська Польського, видані переважно протягом 1919 р.⁹⁵. У фондах І.310.16 «Український фронт» та І.371.2а «Самостійні інформаційні реферати командування окружних корпусів» зберігаються окремі рапорти про суспільно-політичне та національно-культурне становище населення Західної Волині в окремі місяці 1919-го та 1920 рр.⁹⁶ Загалом фонди Центрального військового архіву доповнюють джерельну базу дослідження, оскільки містять звіти Війська Польського про

⁹³ Korespondencja z Ekspozyturą MS Wojsk ds. Demobilizacji w sprawie działalności Straży Kresowej na Wołyniu (2 września 1921 r.). *Centralne Archiwum Wojskowe* (dalej – CAW). Zesp. I.301.8. Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej – oddział II NDWP). Sygn. I.301.8.246. 110 k. ; Raport w sprawie sytuacji na Wołyniu, a także meldunki sytuacyjne oraz wskazówki dla konfidentów i preliminarze budżetowe (3 lipca 1921 r.). CAW. Zesp. I.301.8. Sygn. I.301.8.723. 513 k.

⁹⁴ Sekcja Defensywy. Nastroje ludności, stosunek do władz polskich, agitacja bolszewicka i ukarańska (1919–1920 rr.). CAW. Zesp. I.310.18. Naczelne Dowództwo Frontu Wołyńskiego. Sygn. I.310.18.43. 534 k. ; Raporty o nastrojach wśród ludności na Wołyniu (wrzesień 1919 – marzec 1920 rr.). CAW. Zesp. I.310.18. Sygn. I.310.18.132. 91 k.

⁹⁵ Rozkazy dowództwa (1919 r.). CAW. Zesp. I.123.2. Armia generala Hallera. Sygn. I.123.2.190. 157 k.

⁹⁶ Raporty o zachowaniu ludności (1920 r.). CAW. Zesp. I.371.2a. Samodzielne referaty informacyjne dowództw okręgów korpusów. Sygn. I.371.2a.8. 272 k.

становище регіону протягом 1919–1921 рр., що почасти суперечать документам адміністрації.

Фонд «Концерн “Ілюстрований щоденний кур’єр” – Архів ілюстрацій» Національного цифрового архіву у Варшаві висвітлює персональний склад польської адміністрації Західної Волині, зокрема повітових старост⁹⁷.

Особливу цінність мають архівні колекції Інституту Ю. Пілсудського в Америці (електронні версії), які характеризують окремі аспекти процесу становлення польської адміністрації в регіоні. Матеріали з досліджуваної теми зосереджені у ф. 701/2 «Генеральна ад’ютантура головнокомандувача». Зокрема, ситуаційні рапорти головного командування Війська Польського дають можливість оцінити суспільно-політичну ситуацію в Дубенському повіті в середині 1919 р.⁹⁸. Рапорт генерального комісара східних земель до начальника держави аналізує ревізію Ковельського, Володимирського та Луцького повітів у середині 1919 р.⁹⁹ Одна зі справ містить меморіал товариства «Польські демократи на Русі» стосовно діяльності польської адміністрації в Західній Волині¹⁰⁰. Віднайдена інформація дає можливість визначати причини становлення окремої управлінської структури в Західній Волині на початку 1920 р. Загалом указані матеріали важливі з перспективи оцінки військовими структурами Другої Речі Посполитої характеру діяльності польської влади в Західній Волині. Варто враховувати певну тенденційність рапортів головного командування Війська Польського, оскільки військова адміністрація почасти намагалася перейняти функції цивільної та час від часу дискримінувала працю останньої в регіоні.

⁹⁷ Jerzy Osmołowski, komisarz Generalny RP na Kresach – fotografia portretowa Sygn. 1-H-369. URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/60843/af73436eb954f2116c4baba689ef852f/> (дата звернення: 02.03.2017).

⁹⁸ Sierpień–wrzesień 1919 r. *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce* (dalej – *IJP w Ameryce*). Zesp. 701/2. *Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza*. Sygn. 19. 532 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrar=701&n> (дата звернення: 22.06.2016).

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Wrzesień – listopad 1919 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Sygn. 20. 498 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrar=701&n> (дата звернення: 25.06.2016).

Архівні колекції Інституту Ю. Пілсудського в Лондоні містять особисту кореспонденцію начальника держави, розпорядження та накази, переважно за 1920 р.¹⁰¹ Матеріали з досліджуваної теми зосереджені у ф. 701/9 «Юзеф Пілсудський». Цікавим є лист начальника держави до Є. Осмолівського, написаний у другій половині 1919 р., який дає змогу проаналізувати погляди Ю. Пілсудського стосовно розвитку східних територій, зокрема Західної Волині¹⁰².

Досить інформативні матеріали відділу рукописів та стародруків Публічної бібліотеки столичного міста Варшави. Найбільш важливі серед них – матеріали фонду «Цивільне управління східних земель», що дають змогу проаналізувати організаційну структуру та діяльність польської адміністрації на східних теренах Другої Речі Посполитої, зокрема Західної Волині. Ситуаційні рапорти повітових старост оцінюють ефективність праці чиновницького апарату на локальному рівні. Цінна інформація міститься в листуванні генерального комісара Є. Осмолівського зі службовцями Західної Волині та начальником держави¹⁰³. Особисті документи начальника Волинського округу дають змогу відстежити автономістські тенденції в середовищі окремих чиновників регіону, котрі прагнули ліквідувати впливи генерального комісара¹⁰⁴. Водночас матеріали справ дають можливість проаналізувати рівень співпраці цивільної та військової адміністрації в Західній Волині протягом 1919–1920 рр. Загалом архівні фонди Публічної бібліотеки столичного міста Варшави допомогли виявити особливості становлення польської адміністрації в

¹⁰¹ Rozkazy. *Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie* (dalej – *IJP w Londynie*). Zesp. 709/1. Józef Piłsudski. Sygn. 11. 42 k. URL: <http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrrar=709&n> (дата звернення: 10.03.2017).

¹⁰² Korespondencja Marszałka. *IJP w Londynie*. Zesp. 709/1. Sygn. 3. 108 k. URL: <http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrrar=709&n> (дата звернення: 15.02.2017).

¹⁰³ Raport Jerzego Osmałowskiego do Naczelnego Wodza (2 lipca 1919 r.) *Biblioteka Publiczna miasta w Warszawie* (dalej – *BPW*). Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (dalej – *ZCZW*). Sygn. 1669. 58 k.

¹⁰⁴ Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Naczelnik okręgu Wołyńskiego. (1919 r.). *BPW*. Zesp. *ZCZW*. Sygn. 1773/5. 15 k.

регіоні в досліджуваний період, особливо в другій половині 1919-го – першій половині 1920 р.

Матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ) мають допоміжний характер і дають змогу проаналізувати окремі аспекти, які стосуються короткочасного періоду зайняття Західної Волині Червоною армією влітку 1920 р.¹⁰⁵. Зокрема дозволяють простежити заміну польського управлінського апарату більшовицьким та реакцію місцевого населення регіону на цей процес.

Велике значення для з'ясування регіональних особливостей політики польської адміністрації на західноволинських землях у 1919–1921 рр. мають матеріали архівосховищ західних областей України – Волинської, Рівненської та Тернопільської. Питання становлення польської адміністрації, державно-правових та суспільно-політичних аспектів цього процесу висвітлені у звітах, ситуаційних рапортах, протоколах засідань рад управлінь волинських земель, статутах громадських організацій регіону, протоколах з'їздів делегатів від населення різних національностей, статистичних даних про діяльність війтів і солтисів, листуваннях магістратів, судових документах тощо. Виявлені матеріали почасти фрагментарні й інколи дублюються, а тому не завжди дають можливість усебічно простежити предмет дослідження за період 1919–1921 рр. Водночас вони досить цінні для відтворення цілісної картини тогочасного суспільно-політичного життя в регіоні. Для уникнення надмірної описовості та повторення інформації про виявлені джерела в різних архівних установах застосуємо проблемно-тематичний принцип для їх аналізу.

Велику групу джерел складають матеріали, які відтворюють окремі аспекти становлення польської адміністрації в Західній Волині протягом 1919–1921 рр. Це здебільшого документи Цивільного управління земель Волині та

¹⁰⁵ Матеріали по історії періоду польської інтервенції на Україні. 1920 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – *ЦДАГО України*). Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. Оп. 1. Спр. 301. 279 арк. ; Матеріали по історії КПЗУ (1920–1930). *ЦДАГО України*. Ф. 6. Центральний комітет Компартії Західної України. Оп. 2. Спр. 16. 91 арк.

Подільського фронту (Держархів Волинської області, ф. 58), Ліквідаційної комісії Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту (Держархів Волинської області, ф. 460), Кременецької повітової команди державної поліції у м. Кременець Волинського воєводства (Держархів Тернопільської області, ф. 391), Луцького (Держархів Волинської області, ф. 36), Ковельського (Держархів Волинської області, ф. 178), Рівненського (Держархів Рівненської області, ф. 30), Сарненського (Держархів Рівненської області, ф. 357), Кременецького (Держархів Тернопільської області, ф. 2) повітових староств. У них ми знаходимо звіти адміністрації Волинського округу та повітових староств про суспільно-політичне становище регіону¹⁰⁶.

Важливу групу документів складають щоденні, тижневі, місячні, кварталні та річні ситуаційні рапорти начальників районів Цивільного управління східних земель, гмінних управлінь, повітових староств та начальника Волинського округу¹⁰⁷. Головними питаннями, які в них порушувалися, були: політична ситуація в окрузі, повіті, районі та гміні, рівень внутрішньої безпеки, господарські питання, сприйняття польської адміністрації українським, польським, єврейським, чеським та німецьким населенням. Аналіз цих матеріалів дає можливість комплексно проаналізувати суспільно-

¹⁰⁶ Звіт про діяльність Луцького повітового староства і відомості про кількість сіл та населення у гмінах, 1920 р. *Державний архів Волинської області* (далі – *Держархів Волинської обл.*). Ф. 36. Луцьке повітове староство. Оп. 1. Спр. 39. 10 арк.; Алфавітний перелік щоденника відділу східних земель за 1920 р. (18 січня 1921 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 52. Секція дефензиви на Волині 2-го відділу командування 6-ої армії. Оп. 1. Спр. 24а. 9 арк.; Протокол засідання ради управління земель Волині (24 лютого 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Цивільне управління земель Волині і Подільського фронту. Оп. 1. Спр. 104. 14 арк.; Переписка з начальником Волинського округу про організацію влади на місцях (20 жовтня – 14 грудня 1919 р.). *Державний архів Рівненської області* (далі – *Держархів Рівненської обл.*). Ф. 30. Рівненське повітове староство. Оп. 1. Спр. 10. 20 арк.; Рапорти про морально-політичний настрій населення Сарненського повіту та листування із повітовою поліцією із цього питання (1 грудня – 15 грудня 1920 р.). *Держархів Рівненської обл.* Ф. 357. Сарненське повітове староство. Оп. 2. Спр. 1. 34 арк.

¹⁰⁷ Ситуаційні рапорти Луцького повітового староства (1920–1921 рр.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 36. Оп. 1. Спр. 42. 26 арк.; Щотижневі ситуаційні рапорти начальників I і II районів Цивільного управління східних земель (березень 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Спр. 4. 9 арк.; Ситуаційний рапорт начальника Волинського округу (31 травня 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 1. Спр. 26. 3 арк.; Ситуаційні рапорти Кременецького повітового старости (15 квітня – 21 квітня 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Оп. 2. Спр. 3. 23 арк.

політичну, економічну та національно-культурну ситуацію в окремих повітах Західної Волині в перші роки становлення польської адміністрації.

У фондах держархівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей виявлено матеріали, які є цінним джерелом для вивчення періоду більшовицького зайняття регіону та тимчасової ліквідації польської адміністрації влітку 1920 р. Основний масив документів – листування польських органів безпеки¹⁰⁸ (Держархів Волинської області, ф. 52 «Секція дефензиви на Волині 2-го відділу командування 6-ої армії»), вироки суду¹⁰⁹ (Держархів Рівненської області, ф. 32 «Рівненський окружний суд, м. Рівне»), накази Війська Польського про охорону кордону¹¹⁰ (Держархів Рівненської області, ф. 310 «Контрольний пункт відділу контррозвідки 6-ої армії на Волині, м. Березне Рівненського повіту Волинського воєводства») тощо.

До наступної групи джерел належать *публікації документів і матеріалів*, у тому числі збірники ситуаційних рапортів польських товариств краю та начальника Другої Речі Посполитої.

Збірник документів «Гражданская война на Украине» дає можливість проаналізувати короточасний період ліквідації польської адміністрації в Західній Волині влітку 1920 р. та його заміну більшовицькими органами влади¹¹¹. Досить цінними є свідчення про суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в регіоні під час зміни управлінського апарату. Окрім

¹⁰⁸ Доноси агентів і переписка з постерунками про розшук комуністів, членів ревкомів та інших осіб (7 вересня 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 52. Оп. 1. Спр. 1. 298 арк.

¹⁰⁹ Справа Никитюка Власа та інших по звинуваченню в службі у Червоній Армії у 1919–1920 рр. (14 листопада 1925 – 11 червня 1928 рр.) *Держархів Рівненської обл.* Ф. 32. Рівненський окружний суд, м. Рівне. Оп. 28. Спр. 293. 87 арк. ; Там само. Справа Гжегожа Малафея та інших у співпраці з Червоною Армією в 1920 р. (3 січня 1922 р. – 17 січня 1933 р.). Спр. 296. 157 арк.

¹¹⁰ Накази Другого відділу 6-ої армії на Волині та інструкції Генерального штабу польської армії і командування Волинського фронту про організацію та роботу контрольно-пропускних пунктів (15 грудня 1919 – 28 листопада 1920 рр.). *Держархів Рівненської обл.* Ф. 310. Контрольний пункт відділу контррозвідки 6-ої армії на Волині у м. Березне Рівненського повіту Волинського воєводства. Оп. 1. Спр. 1. 14 арк.

¹¹¹ Гражданская война на Украине (1918–1920): сб. док. и материалов: в 3 т., 4 кн. Т. 3. Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март–ноябрь 1920 г. / под ред. доц. Н. К. Колесника. Киев: Наук. думка, 1967. 910 с.

того, цікава й інформація про реакцію населення на процес становлення більшовицької адміністрації та відповідних норм суспільного життя.

Важливе значення для аналізу процесу становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. мають документи і матеріали, видані українською мовою. У документальному збірнику «Луцьку 900 років. 1085–1985» розкрито окремі аспекти діяльності польського управлінського апарату на теренах регіону крізь призму протидії робітничому рухові¹¹².

Реакцію керівництва Української Соціалістичної Радянської Республіки на входження Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої дають змогу проаналізувати документи й матеріали видання «Україна – Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою»¹¹³. Важливе значення для нашого дослідження мають листи вищого керівництва Радянської України щодо нелегальної діяльності таємних агентів на території регіону задля дестабілізації суспільно-політичної ситуації та компрометації польської адміністрації перед місцевим польським населенням. Водночас цінні також відомості про плани поширення більшовицької ідеології в краї.

Дослідження проблеми більшовицької агітації та зародження комуністичного руху під час становлення польської адміністрації було б неможливим без використання збірника документів, присвяченого діяльності Закордоту – закордонного відділу Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків України¹¹⁴. Окремі матеріали видання дають можливість проаналізувати таємну діяльність більшовиків у Західній Волині протягом 1920–1921 рр. Особливу цінність мають особисті свідчення агентів, які були арештовані польськими органами правопорядку.

¹¹² Луцьку 900 років. 1085–1985: зб. док. і матеріалів / упоряд. В. А. Наконечний та ін. Київ: Наук. думка, 1985. 304 с.

¹¹³ Україна – Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою : док. і матеріали / НАН України. Ін-т історії України; упоряд., комент., вступ. ст.: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: Дух і Літера, 2012. 624 с.

¹¹⁴ Закордот в системі спецслужб Радянської України: зб. док. / за ред. В. С. Сідака. Київ: Вид-во Нац. акад. СБ України, 2000. 213 с.

Великий інтерес для дослідників українсько-польських відносин періоду 1919–1921 рр. становлять видані в 1950–1980-ті рр. за межами України збірники документів і матеріалів, які містять відомості про зовнішньополітичну діяльність уряду Української Народної Республіки (УНР), особливо у відносинах із Польщею в період польсько-більшовицької війни: «Симон Петлюра: статті, листи, документи» (Нью-Йорк, 1956)¹¹⁵, «Україна і Польща в документах 1918–1922 рр.» Т. Гунчака (Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, Ч. 1–2, 1983 р.)¹¹⁶. Зазначені джерела дають змогу проаналізувати пріоритети східної політики Другої Речі Посполитої в 1919–1921 рр. Терени Західної Волині в цих документах розглядаються в контексті західноукраїнського питання у відносинах УНР і Польської держави.

Серед опублікованих польськомовних документів і матеріалів варто виокремити розпорядження й директиви польської адміністрації регіону. Вони стосуються процесу утворення й функціонування тимчасових політико-адміністративних одиниць у Західній Волині в 1919–1921 рр. Указані матеріали видавались у збірниках нормативно-правових актів «Урядовий вісник Цивільного управління східних земель»¹¹⁷, «Урядовий вісник Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту»¹¹⁸ та «Урядовий вісник Управління прифронтових і етапних теренів»¹¹⁹. У цих виданнях містяться документи, які окреслюють правовий статус Західної Волині, висвітлюють організаційні засади, структуру та повноваження польської адміністрації на теренах регіону. Зазначені джерела дають уявлення про складний механізм

¹¹⁵ Петлюра С. Статті, листи, документи / Центр. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Нью-Йорк: Укр. вільна АН у США, 1956. 480 с.

¹¹⁶ Гунчак Т. Україна і Польща в документах. 1918–1922. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наук. т-во ім. Шевченка, 1983. Ч. 1–2. 462 с.

¹¹⁷ *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich* (dalej – *DzU ZCZW*). 1919. № 3, № 12, № 22, № 28.

¹¹⁸ *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego* (dalej *DzU ZCZW i FP*). 1920. № 1, № 2, № 8, № 13.

¹¹⁹ *Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych* (dalej – *DzU ZTP i E*). 1920. № 1.

розбудови польського управлінського апарату на так званих «східних кресах» загалом і Західній Волині зокрема.

У збірнику «Законодавчий вісник Другої Речі Посполитої» представлено нормативно-правові акти міжвоєнної Польщі щодо фундаментальних засад утворення й організації польської державної влади¹²⁰. Для польської адміністрації Західної Волині зазначені приписи були обов'язковими настановами у процесі будівництва нової управлінської структури регіону, починаючи з другої половини 1920 р. Зокрема, досить цінним є виконавче розпорядження Ради міністрів Другої Речі Посполитої від 2 серпня 1919 р.¹²¹. Тут подано відомості стосовно проблеми організації і функціонування адміністративних органів влади другої інстанції. Зазначені документи заклали фундамент для майбутнього функціонування цілої адміністративної системи Другої Речі Посполитої.

Важливе значення для характеристики діяльності польської адміністрації на східних теренах має один із томів польського видання «Про незалежну та кордони», який уміщує ситуаційні рапорти товариства «Кресова сторожа» в 1919–1920 рр. Його підготувала Й. Геровська-Каллаур¹²². Варто зазначити, що збірник документів висвітлює діяльність польського управлінського апарату на литовських та білоруських землях. Однак окремі рапорти «Кресової сторожі», подані в ньому, дотично стосуються Західної Волині й аналізують суспільно-політичне та соціально-економічне життя регіону в досліджуваний період. Безпосередні рапорти «Кресової сторожі» з повітів Західної Волині наразі неопубліковані.

Огляд публікацій і документів, які стосуються проблеми становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр., був би неповним без

¹²⁰ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej – *DzU RP*). 1919. № 90. Poz. 488, 489, 490.

¹²¹ Rozporządzenie wykonawcze do Ustawy Tymczasowej z dnia 2 sierpnia 1919 roku o organizacji Władz Administracyjnych II instancji. *DzU RP*. 1919. № 19. Poz. 96. S. 322.

¹²² *O Niepodległą i granice*. T. 7. Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziemi północno-wschodnich opisanie. Wstęp wybór i opracowanie Joanna Gierowska-Kallaur. Warszawa-Pułtusk: UW. Wyd. Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, 2011. 1174 s.

згадки про статистичні джерела¹²³. Щоправда, принцип проведення в Польщі перепису 1921 р. виявився надто політизованим. Однак зазначені матеріали відбили демографічний, етнодемографічний та етносоціальний рух населення на західноукраїнських землях в міжвоєнний період: зміну співвідношень населення за національною належністю, релігією, освітою, заняттям, місцем проживання.

Загалом польські, українські та діаспорні збірники документів доповнюють архівну джерельну базу й дають можливість проаналізувати суспільно-політичну ситуацію в регіоні під час становлення польської адміністрації та ставлення місцевого населення Західної Волині до процесу заміни польського управлінського апарату більшовицьким влітку 1920 р.

Наступна група джерел представлена *періодичними виданнями* 1919–1921 рр. Вивчення тогочасної періодики допомогло глибшому розумінню суті зовнішньополітичного курсу Польської держави, дослідженню громадської думки різних прошарків польського суспільства стосовно питання про терени Західної Волині. Цьому сприяли також заяви та інтерв'ю польського керівництва, виступи й статті діячів різних політичних партій, які публікувалися на сторінках тогочасних газет. Зважаючи на це, серед періодичних видань потрібно виокремити загальнодержавні, що були зорієнтовані на ширше коло проблем, та місцеві, які друкувалися й розповсюджувалися на території Західної Волині.

До загальнодержавних періодичних видань, опрацьованих у процесі дослідження, належать газети «Примирення»¹²⁴ та «Схід Польщі»¹²⁵. Перше із названих видань дало змогу проаналізувати польсько-українські перемовини від 9 червня 1920 р. між представниками українського громадського активу регіону та представниками політикуму Другої Речі Посполитої. Цінною є інформація про опрацьований проект національно-культурної автономії для

¹²³ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: mieszkania, ludność, stosunki zawodowe: województwo wołyńskie. Warszawa, 1926. 62 s.

¹²⁴ *Przymierze*. 1920 r. № 13. 7 listopada.

¹²⁵ *Wschód Polski*. 1920 r. № 5. Luty.

українських земель у складі Речі Посполитої, який був погоджений усіма присутніми. Наступне видання містить статистичні дані про кількісний склад населення на «східних кресах» упродовж 1919–1920 рр. Досить важливим є порівняння етнічного й конфесійного складу населення Західної Волині та литовських і білоруських земель, що протягом досліджуваного періоду перебували у сфері компетенції Цивільного управління східних земель.

З місцевих періодичних видань у процесі дослідження польської адміністрації в Західній Волині були опрацьовані польськомовні газети «Володимирська земля»¹²⁶, «Волинська земля»¹²⁷, «Кресовий поляк»¹²⁸ та україномовна «Наш голос»¹²⁹. Ці газети видавалися за підтримки товариства «Кресова сторожа» й публікували найважливіші розпорядження місцевої адміністрації та інформацію про зібрання громадського активу польського, українського, чеського, єврейського й німецького населення Західної Волині. Місцева періодична преса дала можливість проаналізувати суспільно-політичну ситуацію в окремих повітах. Водночас опрацьовані матеріали містять інформацію про контакти української інтелігенції регіону й польської адміністрації.

Загалом матеріали періодичних видань доповнюють документальні матеріали й дають змогу краще проаналізувати державно-правові та суспільно-політичні аспекти становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр.

До останньої групи джерел, опрацьованих у процесі дослідження теми, відносимо *епістолярій та спогади*.

Досить цінним джерелом є 5-й том видання листів Ю. Пілсудського, у якому опублікована особиста кореспонденція начальника держави, його

¹²⁶ *Ziemia Włodzimierska*. 1919 r. №. 1–3.

¹²⁷ *Ziemia Wołyńska*. 1919 r. №. 4–12.

¹²⁸ *Polak Kresowy*. 1920. № 47.

¹²⁹ *Наш Голос*. 1920–1921. Ч. 5–18.

вказівки та розпорядження¹³⁰. Особливо важлива інформація про перебування Ю. Пілсудського на теренах Західної Волині на початку 1920 р. під час об'їзду Волинського фронту. Промови начальника держави дають змогу з'ясувати його політичні плани щодо так званих «східних кресів» загалом і Західної Волині зокрема.

Важливе значення для дослідження мають спогади У. Самчука про період його навчання в Кременецькій гімназії¹³¹. Письменник згадує про зародки радикального українського руху в середовищі місцевої молоді. Спогади допомагають проаналізувати причини появи на теренах Західної Волині нелегальних українських молодіжних організацій, що мали на меті проведення терористичних заходів проти окремих представників польського управлінського апарату.

Отже, проведена пошукова робота дала змогу виявити чималий масив джерел, без яких неможливо було б розкрити досліджувану проблему. Основну групу серед них складають неопубліковані архівні матеріали, частина з яких уводиться до наукового обігу вперше. Комплексне й системне вивчення матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України в м. Києві, Державних архівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей, Архіву нових актів у Варшаві, Центрального військового архіву, Національного цифрового архіву, рукописних матеріалів фондів Публічної бібліотеки столичного міста Варшави, архівних колекцій Інституту Юзефа Пілсудського в Америці та Інституту Юзефа Пілсудського в Лондоні, опублікованих документів, періодичних видань, спогадів та мемуарів дають можливість висвітлити основні етапи становлення польської адміністрації на теренах Західної Волині в 1919–1921 рр.

¹³⁰ Piłsudski J. Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas ogłoszonych, redakcja, wstęp i przypisy K. Światalski. T. 5. Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, 1937. 297 s.

¹³¹ Самчук У. На коні вороному. Вінніпег: Вид. т-ва «Волинь», 1990. 360 с.

1.3. Методологія

Дослідження становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. потребує вивчення різноманітних аспектів цього явища, зокрема особливостей національної, соціальної та конфесійної структури населення регіону в досліджуваній період, ідеологічних засад і програм національної політики Другої Речі Посполитої, форм і методів її реалізації на загальнодержавному та регіональному рівнях, результатів і наслідків цієї політики для краю. Вивчення зазначених проблем дасть можливість глибше зрозуміти суть подій, які мали місце на західноволинських землях упродовж міжвоєнного періоду.

Теоретико-методологічні засади дослідження зумовлені специфікою його предмета і поставленими завданнями. З огляду на це важливо з'ясувати базові категорії та поняття, які конкретизують предмет та тісно взаємопов'язані між собою. Водночас потрібно визначити головні параметри для аналізу різноманітних аспектів державної політики Польщі та її вплив на суспільно-політичне життя Західної Волині в період становлення адміністрації Другої Речі Посполитої в регіоні.

Одним із ключових понять теми дослідження є «адміністрація». Енциклопедичний словник із державного управління визначає адміністрацію у широкому розумінні як усю діяльність держави з управління, яку здійснюють різноманітні виконавчі та розпорядчі органи¹³². Потрібно додати, що польська адміністрація в Західній Волині в 1919–1921 рр. мала тимчасовий характер із частою заміною адміністративно-територіальних утворень. Адміністративно-територіальну одиницю натомість визначають як частину території у фіксованих межах з одним чи кількома поселеннями, що має органи місцевого самоврядування¹³³. Польські адміністративно-територіальні формування на

¹³² Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. С. 27.

¹³³ Там само. С. 25.

західноволинських землях мали перехідний характер, а органи місцевого самоврядування лише розпочинали процес функціонування.

Важливим поняттям для розкриття теми дослідження є «державна політика». Сучасна політологічна наука визначає державну політику як свідому діяльність владних структур та органів державного управління різних рівнів, спрямовану на регулювання суспільних відносин, забезпечення їхньої стабільності й розвитку відповідно до визначених цілей. Одночасно це спосіб суспільного врядування, що передбачає розробку та здійснення політичних програм економічного, соціального, культурного й політичного розвитку¹³⁴.

Політика держави відбивається в її функціях. Серед них можна виділити такі: оборона держави, захист її територіальної цілісності, забезпечення законності та правопорядку; створення умов для координації інтересів різних соціальних груп суспільства; сприяння розвитку освіти, науки, культури; охорона навколишнього середовища тощо. Одна з найважливіших функцій держави – захист прав і свобод громадян незалежно від національної та конфесійної приналежності. У нашому дослідженні йдеться про політику Другої Речі Посполитої в Західній Волині в 1919–1921 рр. у різних сферах життя суспільства, передусім соціальній, правовій та національній.

Теоретико-методологічною основою дисертації стали принципи історизму, наступності, причинності та наукового плюралізму. Так, принцип історизму втілюється в розгляді проблеми державно-правових та суспільно-політичних аспектів становлення польської адміністрації в розвитку, у контексті її утвердження, характеристики основних етапів формування та діяльності в Західній Волині протягом досліджуваного періоду, а також загальних наслідків функціонування управлінського апарату. Потрібно зазначити, що польська адміністрація розбудовувалася в певних конкретно-історичних обставинах, пов'язаних із відродженням незалежності Польщі та воєнними діями Війська Польського на східному прикордонні.

¹³⁴ Політологія. Кн. 1. Політика і суспільство. Кн. 2. Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко; 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2003. С. 503.

Принцип об'єктивності – універсальний підхід до будь-якого наукового дослідження. Його застосування дало можливість незаангажовано підійти до висвітлення генези польської адміністрації та її діяльності в Західній Волині. Це, зокрема, проявилось у відході від радянського стереотипу розуміння ролі польської адміністрації як класово й національно ворожої для місцевого населення регіону. Сучасні вітчизняні історики переважно акцентували увагу на негативних тенденціях діяльності польського управлінського апарату, пов'язаних із проведенням політики колонізації щодо місцевого населення. Проаналізувавши опрацьовані джерельні матеріали, можемо висловити власну думку щодо державно-правових і суспільно-політичних аспектів становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр., яка в окремих моментах відрізняється від загальноприйнятої. Водночас унаслідок опрацювання вітчизняних та польських джерел, а також інших матеріалів про польську адміністрацію не допускалася інтерпретація управлінського апарату в радикальному й безапеляційному напрямі.

Принцип наступності дав змогу простежити основні тенденції державної політики Другої Речі Посполитої на східному порубіжжі, у тому числі на теренах Західної Волині. Дотримуючись цього принципу, ми проаналізували неоднозначну політику польської адміністрації щодо місцевого населення, яка була пов'язана з нестабільною внутрішньополітичною ситуацією в країні та зміною векторів на міжнародній арені. З іншого боку, принцип наступності дозволив відстежити трансформацію військової адміністрації на литовських та білоруських теренах, що передувала польським управлінським структурам на теренах Західної Волині. Цей принцип був також застосований під час аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії проблеми.

Принцип причинності дав змогу виявити причинно-наслідкові зв'язки, пов'язані зі становленням польської адміністрації та ставленням місцевого населення регіону до нового управлінського апарату. Водночас удалося проаналізувати залежність ефективності функціонування польської

адміністрації в регіоні від зміни векторів політики Другої Речі Посполитої на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Принцип наукового плюралізму сприяв залученню значного комплексу джерел, не обмежених будь-якими ідеологічними критеріями. Проаналізовано різнопланові підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо польської адміністрації. Потрібно зазначити, що запропонована нами оцінка державно-правових та суспільно-політичних аспектів становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. є новою для вітчизняної історіографії й має право на існування в контексті принципу наукового плюралізму та на підставі опрацьованих різнопланових джерел.

Завдання роботи вирішувалися через поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження. Із загальнонаукових були використані методи порівняння, аналізу й синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, а також структурно-функціональний метод.

Метод порівняння використано для зіставлення діяльності адміністрації Західній Волині та управлінського апарату на литовських і білоруських землях у першій половині 1919 р. Останній виконував військово-цивільні функції на порубіжних територіях Другої Речі Посполитої. Саме на основі прийому порівняння здійснено оцінку рівня ефективності польської адміністрації в Західній Волині протягом досліджуваного часу, а також указано на те, що рівень і якість виконання своїх функцій польськими управлінськими структурами варіювалися залежно від конкретного повіту та старости, що керував довіреним йому районом.

Серед загальнонаукових методів особлива роль належить методам аналізу й синтезу. Йдеться про їх застосування під час характеристики організаційної структури Волинського округу в складі ЦУСЗ та ЦУЗВ та ПФ на усіх етапах його існування. Ця адміністративна одиниця була ключовою частиною польського управлінського апарату в регіоні та функціонувала залежно від зміни політики начальника держави щодо порубіжних теренів Другої Речі Посполитої.

Використано в роботі також методи індукції й дедукції. Це відбилося насамперед у тому, що проблема державно-правових та суспільно-політичних аспектів становлення польської адміністрації в Західній Волині розглядалася як частина загального наукового питання функціонування польської адміністрації на східних теренах протягом 1919–1921 рр. Зважаючи на те, що польська адміністрація в Західній Волині мала особливий статус у порівнянні з центральними регіонами, її загальна характеристика подавалася на основі оцінки діяльності окремих повітів.

Метод узагальнення використовувався під час виокремлення специфічних особливостей польської адміністрації в регіоні, що відрізняли її від управлінського апарату на литовських і білоруських землях. Узагальнення використовувалося також у процесі збору й систематизації матеріалів численних архівних та бібліотечних фондів. Водночас застосування методу було виправданим під час підсумовування кожної складової частини тексту самого дослідження, особливо на етапі формування загальних висновків.

Не менш важливе значення мало застосування в дослідженні структурно-функціонального методу. Він став ефективним засобом характеристики державної політики Другої Речі Посполитої на території Західної Волині. У цьому контексті особливу увагу було звернено на аналіз національної політики стосовно українського, польського, єврейського, чеського та німецького населення регіону. Структурно-функціональний метод знадобився для виявлення здатності польської адміністрації впливати на суспільно-політичні та національно-культурні процеси в Західній Волині протягом досліджуваного періоду.

Серед міждисциплінарних методів, використаних у дослідженні, можна виділити операційно-прикладні, а саме методи аналізу ситуації (порівняльний аналіз, метод вивчення документів).

На особливу увагу заслуговує використання методу аналізу ситуації для виявлення факторів і закономірностей у процесі становлення польської адміністрації як специфічного органу виконавчої влади Другої Речі Посполитої

на східних теренах. Водночас застосування цього методу було виправданим для аналізу причин і наслідків зміни політики польської адміністрації в Західній Волині залежно від внутрішньополітичного становища в Польщі протягом 1919–1921 рр.

Результативним став метод вивчення документів, зокрема офіційних розпоряджень начальника держави та уряду, керівництва ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ, декларацій та повідомлень владних структур, громадських організацій, загальнодержавних політичних партій різного ідеологічного спрямування. Окрім того, метод використано під час вивчення спогадів учасників тих подій, особливо головного комісара ЦУСЗ Є. Осмолівського.

У процесі підготовки дисертації послуговувалися методом аналізу змісту – контент-аналізом. Його застосовують переважно до текстових масивів (опублікованих та неопублікованих). Суть контент-аналізу полягає у виділенні в матеріалі смислових одиниць, які становлять інтерес для дослідника. Застосування цього методу в нашій роботі полягало в характеристиці змісту документальних неопублікованих джерел (архівних матеріалів); двосторонніх договорів (Варшавська угода 1920 р.; Ризький мирний договір 1921 р.).

Для написання дисертації використовувалися спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, періодизації, метод ретроспективи і перспективи та історико-описовий. Метою використання цієї групи методів є виявлення закономірностей, суперечностей, а також зв'язків певних подій і процесів у хронологічній послідовності на основі дослідження їхнього виникнення, формування та розвитку. Окрім того, вони дають можливість виділити ту первинну інформацію, яка дає основу для отримання подальших теоретичних роздумів та побудов.

Проблемно-хронологічний метод дав змогу простежити особливості формування виконавчих органів влади Другої Речі Посполитої, виявити основні передумови становлення польської адміністрації в Західній Волині. Цей метод застосовано для дослідження особливостей формування організаційної структури польського управлінського апарату в регіоні у послідовності

історичного розвитку. Метод періодизації використано під час виокремлення основних етапів становлення польської адміністрації.

Порівняльно-історичний метод був застосований для зіставлення польської адміністрації Західної Волині й органів виконавчої влади центральних воєводств Другої Речі Посполитої в 1919–1921 рр. Водночас здійснено порівняння управлінського апарату регіону й польської адміністрації на литовських та білоруських територіях.

Метод ретроспективи і перспективи допоміг реконструювати внутрішньо-та зовнішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій у 1919–1921 рр. Він дав можливість оцінити основні чинники, які зумовили утворення польської адміністрації в Західній Волині, причини, котрі змусили начальника держави розпочати процес організації особливого управлінського апарату на східних теренах за дещо відмінним взірцем, ніж у центральних регіонах Польщі.

Історико-описовий метод став основою для характеристики особливостей становлення польської адміністрації в окремих повітах Західної Волині, зважаючи на суспільно-політичні та національно-культурні обставини розвитку районів.

З огляду на велику кількість використаних архівних джерел, що стали основою дисертаційної роботи, ми використали такі методи історичного джерелознавства, як критичний, герменевтики та ін.

Критичний підхід до аналізу джерел дав змогу об'єктивно проаналізувати їхній зміст, незалежно від мети створення чи ідеології авторів. Особливо цінним він був для з'ясування розбіжностей між завданнями, які були поставлені перед польською адміністрацією, та практичним втіленням їх у життя. Маючи різновекторні погляди на державний розвиток регіону й перебуваючи під впливом різних політичних течій, представники польського управлінського апарату часто не виконували розпоряджень керівництва Другої Речі Посполитої й використовували для цього всі можливі засоби. Саме тому без критичного аналізу змісту цих джерел складно визначити правдивість наведеної інформації. За допомогою методу герменевтики (тлумачення

історичних та юридичних текстів) досліджено періодичні видання, відозви громадських організацій регіону та інші документи.

Складовою частиною теоретично-методологічних засад дослідження є відповідна термінологія, властива для означення складових частин польського адміністративного апарату. До найбільш уживаних належать терміни: комісар, округ та повіт. Зокрема «комісар» у дослідженні розглядається як посадова особа, наділена керівництвом Польської держави найвищими повноваженнями для виконання тимчасових завдань на теренах Західної Волині в 1919–1921 рр. Терміном «округ» у роботі окреслено польську адміністративно-територіальну одиницю, що була створена в регіоні із зайнятих територій колишньої Волинської губернії. Під «повітом» варто розуміти середню адміністративно-територіальну одиницю, сукупність яких і складала Волинський округ у досліджуваній період.

Отож, у дослідженні було використано систему методологічних принципів, а саме історизму, наступності, причинності та наукового-плюралізму. У роботі активно застосовано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів наукового дослідження (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, метод ретроспективи і перспективи та періодизації).

Висновки до розділу 1

Історіографію досліджуваної в дисертації проблеми можна поділити на вітчизняну й зарубіжну, насамперед польську. Перша охоплює розвідки з історії України та Польщі, узагальнювальні праці з питань польсько-українських взаємин першої половини ХХ ст. та національної політики Другої Речі Посполитої і спеціальні дослідження, дотичні до окремих аспектів польського адміністрування в Західній Волині протягом міжвоєнного періоду. Загалом здобутки вітчизняної історіографії у вивченні проблеми становлення польського управлінського апарату в регіоні в досліджуваній період мають

побіжний характер, оскільки основну увагу акцентують на воєводському періоді історії Західної Волині. Серед зарубіжної історіографії на особливу увагу заслуговують напрацювання польської історичної науки, яка детальніше досліджувала польську адміністрацію на східних окраїнах Другої Речі Посполитої протягом 1919–1921 рр. Проте основна увага дослідників концентрується на вивченні адміністративного апарату литовських та білоруських земель. Регіон Західної Волині у цих дослідженнях розглядається побіжно. Таким чином, державно-правові та суспільно-політичні аспекти становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. залишаються фактично недослідженими в історичній науці й потребують подальшого вивчення.

Джерельна база дослідження представлена неопублікованими документами, що зберігаються в архівосховищах України та Республіки Польща, публікаціями документів і матеріалів, періодичними виданнями, спогадами й епістолярієм. Серед першої групи джерел потрібно виокремити ситуаційні рапорти інструкторів «Кресової сторожі», розпорядження, накази, звіти та персональні документи польської адміністрації Західної Волині в 1919–1921 рр.

До другої групи джерел відносимо збірники документів, присвячені більшовицькій агітації та комуністичному руху в період становлення польської адміністрації регіону. Серед опублікованих польськомовних документів і матеріалів виокремлюємо розпорядження й директиви польської адміністрації регіону, що стосуються процесу утворення й функціонування тимчасових політико-адміністративних одиниць у Західній Волині в 1919–1921 рр.

Серед третьої групи джерел варто згадати матеріали загальнодержавної та регіональної преси в Західній Волині в 1919–1921 рр. Періодична преса дала можливість проаналізувати суспільно-політичну ситуацію в окремих повітах регіону. Водночас опрацьовані матеріали містять інформацію про контакти української інтелігенції регіону й польської адміністрації.

Четверту групу джерел становить епістолярна спадщина представлена листуванням і кореспонденцією начальника держави Ю. Пілсудського, а також спогади У. Самчука про суспільно-політичну ситуацію в Західній Волині.

Робота над дисертацією ґрунтувалася на використанні загальноприйнятних в історичній науці принципів та методів наукового пізнання. Це принципи історизму, наступності, причинності, наукового плюралізму. Із загальнонаукових використано методи порівняння, аналізу й синтезу, індукції та дедукції, узагальнення. Зі спеціальних історичних методів застосовувалися проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та історико-описовий.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВИХ ОРГАНІВ ПОЛЬСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

2.1. Західна Волинь у складі Цивільного управління східних земель

Період після завершення Першої світової війни був своєрідним перехідним етапом для новопосталих країн, що з'явилися на руїнах Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій. Однією з таких держав стала Друга Річ Посполита. Для Польщі Західна Волинь була важливою у плані встановлення нового, вигідного прикордонного розмежування. Задля інтеграції регіону Польській державі потрібно було сформувати дієздатний адміністративний апарат на східних теренах. Позиція польського політикуму щодо засад діяльності тимчасового управлінського апарату на територіях так званих «східних кресів» суттєво відрізнялася й перебувала в орбіті двох політичних доктрин – інкорпораційної і федералістської.

Найбільш ґрунтовно інкорпораційна концепція представлена у працях відомого польського державного діяча і публіциста, одного із теоретиків націонал-демократії Романа Дмовського. Ця програма передбачала поглинання українських, білоруських і литовських земель Польською державою. На думку Р. Дмовського, потрібно було інкорпорувати ті східні землі, які можна повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу¹³⁵. Разом із частиною Литви та Білорусі планувалося приєднати Полісся, Волинь, Поділля та Східну Галичину, причому без будь-якого волевиявлення місцевого населення чи переговорів із представниками від цих земель. Волинь трактувалася як невіддільна частина спадку колишньої Речі Посполитої, яку потрібно приєднати до новопосталої Польщі будь-якими методами. Встановлення цивільної тимчасової адміністрації заперечувалося й наголошувалося на суто військовому управлінні до моменту юридичного входження регіону до складу Польської держави.

¹³⁵ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр...С. 40.

В опозиції до прихильників інкорпораційної концепції перебували ті політики, які прагнули налагодити відносини з представниками від українських, білоруських та литовських земель на засадах толерантності та співіснування. Вони відзначали спільність інтересів тих народів, що входили до колишньої Речі Посполитої, та пропонували відновити державно-політичний союз у федералістській формі. Ідеологом федералістської концепції став активний діяч польського соціалістичного табору та начальник держави в перші роки Другої Речі Посполитої Юзеф Пілсудський. Саме він був ініціатором організації тимчасової цивільної адміністрації та проведення плебісциту на зайнятих східних теренах протягом 1919–1920 рр. Західна Волинь розглядалася як частина спадку колишньої Речі Посполитої, яку потрібно приєднати мирним способом. Прихильники Ю. Пілсудського намагалися налагодити відносини з представниками всіх національностей регіону та переконати їх у доцільності інтеграції краю до складу Польщі. Складна внутрішньополітична ситуація, боротьба прихильників інкорпораційної та федералістської концепцій, що мала місце і в Західній Волині зокрема, призвели до перемоги радикальної частини польського політикуму та спровокували загострення стосунків польської адміністрації краю й багатонаціонального місцевого населення, передусім українського. Розпочався період включення регіону до виконавчих структур влади Другої Речі Посполитої, які упродовж 1919–1921 рр. перебували на початковому етапі свого формування. Варто докладніше розглянути особливості становлення та функціонування тимчасової польської адміністрації в Західній Волині в «довоєводський» період історії краю.

Наприкінці 1918 р. східними теренами новоутвореної Другої Речі Посполитої були Люблінщина та Білостоцький округ. Однак у зв'язку із воєнними діями на початку 1919 р. до складу Польщі почали переходити землі колишньої Російської імперії, що лежали на сході давнього Королівства Польського. Зважаючи на це, начальник держави видав декрет від 8 лютого

1919 р. про утворення Військового управління земель Литви та Білорусі¹³⁶. Це управління повинне було регулювати процес приєднання нових східних територій до складу Другої Речі Посполитої.

У процесі становлення польських осередків адміністративної влади на теренах так званих «східних кресів» активну участь узяв місцевий польський елемент. Означений процес динамічно розвивався і в Західній Волині. Так, у листопаді 1918 р., після відходу австро-німецьких військ з України, польський Громадянський комітет, що розміщувався у Володимирі-Волинському й функціонував у регіоні від 1915 р., почав перебирати владу на територіях окремих повітів: Любомльського, Володимирського, частково Горохівського й Ковельського¹³⁷. Отож перші осередки польської влади в регіоні були встановлені саме на території Володимирського повіту, що від початку підпорядковувався Військовому управлінню земель Литви та Білорусі.

Ще в листопаді 1918 р. Громадянський комітет Володимира-Волинського організував виконавчі органи влади у вигляді міліції, що складалася із 226 військово вишколених осіб, які були організовані в окружні постерунки та звітували міській коменді. Міліцію складали місцеві поляки та члени громадських організацій із Любліна. Комісаром було призначено землевласника з Туричан Т. Кшижановського [Додаток Л], а його заступником – Л. Мосціцького¹³⁸. Від початку свого утворення Володимирське староство трактувалося як суто польська адміністрація. Прагнення інших національностей бралися до уваги настільки, наскільки це не суперечило офіційній політиці керівництва. Т. Кшижановський прагнув відбудувати частково зруйновані території і, варто зазначити, це йому вдавалося. Польська адміністрація Володимирського повіту від самого початку свого функціонування складалася із 300 осіб. На межі 1918–1919 рр. комісаріат Володимирського повіту отримав від Міністерства військових справ 300 тис. корон, що до цього призначалися на

¹³⁶ Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne... S. 48.

¹³⁷ Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939... S. 15.

¹³⁸ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 339.

потреби війська. Відразу ж було організовано міську та повітову телефонну мережу, пошту та лікарню, затверджено охорону лісу, що поділялася на шість лісництв¹³⁹.

У першій половині 1919 р. через Володимирський повіт пройшло близько 40 тис. осіб. Задля їх забезпечення влада запровадила колишнє російське оподаткування. Вводилися податки на дохід, монополію солі та вивіз товарів за межі повіту. Окрім цього, було розпочато нагляд за 19 польськими, двома російськими, однією українською та трьома єврейськими школами. Водночас вивчалася релігійна активність православних та юдеїв. Комісаріат також розпоряджався кількома залишеними маєтками. Управління комісаріатом здійснювалося за посередництва п'яти окружних господарських управлінь. 27 червня 1919 р. було започатковано видавництво «Урядового тижневика Володимирського комісаріату». На шпальтах адміністративного видання містилася інформація про 22 гміни повіту, продовольчі склади, вчительські курси з польською мовою викладання та витяги з оголошень, що розміщувалися в «Урядовому тижневику»¹⁴⁰.

Згодом справами так званих «східних кресів» загалом і зайнятої польськими військами Західної Волині зокрема почала розпоряджатися нова адміністративна одиниця – Цивільне управління східних земель (ЦУСЗ.), яку було створено на підставі наказу начальника держави від 19 лютого 1919 р.¹⁴¹ Діяльність цього структурного підрозділу офіційно контролював сейм, Рада міністрів і начальник держави, але на практиці ЦУСЗ підпорядковувалося лише Ю. Пілсудському – особі, котра протягом 1918–1921 рр. була фактичним керівником Другої Речі Посполитої зі значними повноваженнями, особливо у сфері визначення й проведення зовнішньої військової політики.

ЦУСЗ очолив видатний польський історик Л. Колянковський, який походив із Галичини. До свого нового призначення він був директором

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Ibid. S. 340.

¹⁴¹ Kozyra W. Ziemia Wołyńska... S. 170.

Департаменту східних кресів при Міністерстві закордонних справ Другої Речі Посполитої. Л. Колянковський одержав звання генерального комісара уряду й керівника ЦУСЗ. 15 квітня 1919 р., згідно із розпорядженням начальника держави, генеральним комісаром східних земель замість Л. Колянковського було призначено Є. Осмолівського [Додаток К]. Його управлінський апарат спочатку перебував у Варшаві, а від жовтня 1919 р. був перенесений до Вільна. У Варшаві залишилася філія ЦУСЗ. На її чолі, починаючи від 14 травня 1919 р., став М. Козаковський¹⁴². Свої обов'язки Є. Осмолівський виконував до часу ліквідації ЦУСЗ 9 вересня 1920 р. Новий комісар звітував перед начальником держави, який одночасно перебував на посаді керівника польських збройних сил. За таких обставин простежувалося поєднання адміністративних і військових функцій у чиновницькому апараті Польщі, принаймні на східних землях.

12 травня 1919 р. на підставі ухвали Ради міністрів начальник держави видав розпорядження, що стосувалося компетенції генерального комісара ЦУСЗ¹⁴³. У документі зазначалося, що від часу організації устрою східних земель керувати цивільним управлінням мав генеральний комісар при Головному керівництві польських військ, якого призначали й звільняли за наказом начальника держави та пропозицією міністрів Польщі. Компетенція генерального комісара охоплювала східні терени, на яких проходили воєнні дії. Відповідно до вказаних постанов територія, визначена для керівництва та управління генерального комісара, була нестабільною і часто змінювалася. Її східні кордони визначалися актуальною лінією фронту військ Другої Речі Посполитої.

Наступною постановою від 13 травня 1919 р. начальник держави розмежував сфери компетенції військової влади та цивільної адміністрації¹⁴⁴.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 14 czerwca 1919 r. mianujący p. Jerzego Osmołowskiego Komisarzem Generalnym Ziemi Wschodnich. *DzU ZCZW*. 1919. № 3. Poz.12. S. 11.

¹⁴⁴ Ibid. S. 12.

Так, генеральний комісар, який був відповідальний за свою діяльність перед Головним командуванням польських військ, мав право видавати тимчасові розпорядження у всіх сферах цивільного управління, за винятком військових справ. Він контролював усю цивільну адміністрацію регіону та призначав чиновників, за якими здійснював нагляд. Генеральний комісар визначав видатки й контролював доходи, наглядав за виборами до органів місцевого самоврядування й репрезентував головне керівництво перед центральною владою у справах цивільного управління на підлеглих йому теренах. Перед Радою міністрів його представляв делегат у Варшаві, який мусив клопотатися про належне постачання продовольством та усім необхідним для територій, підлеглих ЦУСЗ.

Генеральний комісар виконував свої обов'язки за посередництвом управлінського органу, яким був Генеральний комісаріат ЦУСЗ. Безпосередньо на підконтрольних означеній структурі землях мали діяти окружні комісаріати. Їм, у свою чергу, підпорядковувалися повітові комісаріати, останнім – комісаріати міських гмін і війти в сільських гмінах. Генеральний комісар мав своїх представників при керівництвах усіх груп військ Другої Речі Посполитої¹⁴⁵.

У Генеральному комісаріаті, що перебував під управлінням генерального комісара, було чотири секції, які поділили на 15 відділів. До складу адміністративної секції входив відділ загальної адміністрації, до компетенції якого належали: публічна безпека, управління, розв'язання суспільних проблем, ветеринарна справа, технічна служба й громадські роботи, питання віросповідання та статистичні дані. Окрім цього, до адміністративної секції входили: відділ публічного здоров'я, а також відділ освіти та культури. Секція загальних справ складалася з таких відділів: загального, юридичного, кодифікації та редакції «Урядового тижневика», вербункового, національних справ і преси, а також персонального. Господарська секція була поділена на відділи державного майна, землеробства, промисловості та торгівлі. А секція

¹⁴⁵ Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne... S. 52.

скарбу містила відділ скарбу, а також бюджету й загального обрахунку. Поза секційною структурою функціонував особистий секретаріат та відділ контролю¹⁴⁶. Цікаво, що поділ ЦУСЗ на відділи лише частково був подібний до аналогічного поділу в центральних регіонах Польщі.

Сам факт утворення нового адміністративного апарату на теренах із невизначеним юридичним статусом слід кваліфікувати як спробу Речі Посполитої повернутися до кордонів кінця XVIII ст. На новоприєднаних землях влада зіткнулася із проблемою багатоетнічності регіонів. Вона потребувала розв'язання лише мирним способом, щоб запобігти військовим конфліктам із місцевим населенням. Зважаючи на це, Ю. Пілсудський намагався проводити виважену політику міжнаціонального порозуміння, принаймні в перші роки становлення польської адміністрації на східних теренах Польщі. Свої першочергові цілі начальник держави виголосив у Вільні.

Віленська промова начальника держави від 22 квітня 1919 р. до населення, яке проживало на східних землях, містила такі постулати: «Хочу вам дати можливість розв'язати внутрішні справи й національні проблеми так, як самі цього забажаєте, без яких-небудь утисків із боку Польщі. Через те, що на ваших землях ллється кров, не впроваджую військовий уряд, а лише цивільний, основу якого будуть формувати місцеві представники. Завдання цього цивільного управління будуть такі: вільні вибори до органів місцевого самоврядування; допомога усім, хто її потребує; свобода віросповідання; рівність усіх народів, які проживають у регіоні»¹⁴⁷. Ця промова разом з ухвалами сейму від 15 травня 1919 р. стала основною програмою діяльності генерального комісара ЦУСЗ Є. Осмолівського¹⁴⁸. Загалом це була спроба втілити в життя федералістську концепцію, про яку вже згадувалося раніше.

Від 28 травня 1919 р. встановлювався механізм управління польської адміністрації на регіональному рівні, що стосувався територій, зайнятих

¹⁴⁶ Kalata K. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich w latach 1919–1920... S. 68–69.

¹⁴⁷ Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 9.

¹⁴⁸ Kozyra W. Ziemia Wołyńska... S. 171.

військами Другої Речі Посполитої на сході¹⁴⁹. Зокрема, ці ухвали торкалися і Західної Волині. Група повітів становила округ. Управління округом здійснював комісар за допомогою підпорядкованого йому окружного уряду або через повітові уряди. До окружного уряду належали заступник окружного комісара, інспектори, керівники відділів та інші посадовці нижчої ланки. Окружний уряд, який був підзвітний безпосередньо генеральному комісару східних земель, щомісячно надсилав йому ситуаційні рапорти про стан справ в окрузі¹⁵⁰.

Комісар округу, відповідно до розпорядження генерального комісара східних земель від 28 травня 1919 р., був найвищим представником цивільного управління в окрузі. Він мав керівну владу, за винятком військових, судових та залізничних повноважень, справ пошти і телеграфу. Комісар округу був також начальником служби громадської безпеки. До його компетенції належало: здійснення політичної адміністрації в окрузі, виконання розпорядження вищих органів влади, керівництво службою безпеки, відання національними справами, контроль за рухом населення, здійснення адміністрації у сфері сільського господарства, промисловості, торгівлі, санітарних справ і ветеринарії, будівництво доріг, забезпечення водою, контроль за економічними спекуляціями, збір реквізицій для потреб війська, нагляд за діяльністю усіх урядів, що розміщувалися в окрузі. Окружний уряд складали комісар, його заступник, урядовці та інспектори відділів¹⁵¹. Така організаційна структура й повноваження польської адміністрації на рівні Волинського округу проіснували до заснування інституту воєводства на початку 1921 р. Останній згодом стане органом державної адміністрації другої інстанції. Слід зазначити, що функції,

¹⁴⁹ Накази, розпорядження, оголошення Міністерства внутрішніх справ, Волинського воєводського управління з організаційних, адміністративних, господарських та інших питань (22 січня 1920 – 5 листопада 1924 рр.). *Держархів Тернопільської обл.* Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 42.

¹⁵⁰ Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziemi Wschodnich z dnia 28 maja 1919 r. o organizacji okręgów i władz okręgowych na obszarach wschodnich, zajętych przez wojska polskie. *DzU ZCZW.* 1919. № 5. Poz. 39. S. 35.

¹⁵¹ *Ibid.* S. 36.

які покладалися на комісара округу в 1919–1920 рр., були наближені до функцій, що їх виконували воєводи в центральних регіонах Польщі.

Важливу роль у структурі регіонального рівня польської адміністрації в Західній Волині виконували підпорядковані комісару Волинського округу повітові староства, що належали до органів виконавчої влади першої інстанції. Саме через їхню адміністрацію комісар округу реалізовував засади державної політики на підлеглий йому території.

Посада повітового комісара була введена ще в травні 1919 р., однак остаточно організаційні засади її діяльності затверджено після розпорядження генерального комісара ЦУСЗ від 5 листопада 1919 р. «Про організацію повітів та повітової влади»¹⁵². У зазначеному документі вже вказувалася посада старости повіту, котра була замінена посадою комісара ще місяць до цього. Засади формування компетенції повітового старости формувалися на тих самих засадах, що й комісара округу, якому він підпорядковувався. За ієрархією староста звітував комісару, а той – генеральному комісару ЦУСЗ. Староста був найвищим представником влади на території повіту. Зважаючи на це, в його компетенції перебували такі функції: підписання вихідних листів повіту, керівництво повітовим управлінням і організація адміністрації, контроль за чиновниками, що йому підпорядковувалися, нагляд за органами публічної безпеки, сільським і міським самоврядуванням. Зокрема, у документі зазначалося, що кожний повіт в адміністративно-політичному плані поділявся на декілька районів. Кожний район містив від трьох до п'яти гмін. Гміна складалася з кількох сільських громад. На чолі районів стояли начальники, яких призначав повітовий староста. Гміни очолювали війти.

Свої обов'язки повітовий староста виконував через підлеглий йому адміністративний апарат. До повітового уряду входили: староста як начальник повіту та уряду, його заступник, який очолював відділ загальної адміністрації, відділ зі справ самоуправління і відділ з військових питань, п'ять урядовців та

¹⁵² Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 5 listopada 1919 r. o organizacji powiatów i władz powiatowych. *DzU ZCZW*. 1919. № 28. Poz. 303. S. 258.

обслуговчий персонал¹⁵³. До повноважень старости та підлеглого йому адміністративного апарату належали такі питання: нагляду за громадсько-політичними організаціями та пресою, проведенням масових акцій, обліку населення, реєстрації громадян, паспортного контролю, конфесійних відносин, громадської опіки, охорони праці, промисловості та торгівлі, сільського господарства, транспорту, мистецтва та культури¹⁵⁴. У кожному повітовому уряді повинен був діяти департамент у справах поліції, який очолював начальник служби безпеки, котрого називали начальником поліції. Окрім цього, функціонував департамент у справах самоврядування.

Структури ЦУСЗ функціонували також у районах. У кожному повіті було від трьох до шести районів. Кожен із районів, що мав від трьох до п'яти гмін, очолював начальник району. Компетенцію останнього окреслило розпорядження генерального комісара ЦУСЗ від 27 березня 1920 р. стосовно організації районів та службових правил для начальників районів¹⁵⁵. Начальник району очолював виконавчу владу на довіреному йому терені та був відповідальний перед старостою. Уряд начальника району був своєрідним відділенням повітового уряду. До компетенції начальника району входило: наглядати за діяльністю адміністративних органів у гмінах, повідомляти місцевому населенню розпорядження вищих органів влади, контролювати всі норми щодо забезпечення порядку, спокою, здоров'я та безпеки, наглядати за належним виконанням місцевим населенням обов'язків, покладених адміністративними органами, та сплатою податків, опікуватися державним майном на території району, наглядати за своєчасним постачанням продукції, реєструвати соціально незахищених та осіб, котрі потребують державної допомоги, збирати статистичні дані, надавати допомогу судам та військовим,

¹⁵³ Ibid. S. 259.

¹⁵⁴ Ситуаційні рапорти Луцького староства (19 січня 1920 – 25 січня 1921 рр.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 36. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 57–58.

¹⁵⁵ Rozporządzenia Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 27 marca 1920 r. dotyczącego organizacji rejonów i regulaminu służbowego dla naczelników rejonów. *DzU ZCZW*. 1920. № 28. Poz. 656. S. 247.

видавати посвідчення, перепустки та інші необхідні документи. На практиці начальники районів переважно наглядали за діяльністю локальних відділів органів безпеки та гмінного управління. Допомогати начальнику району повинні були заступник, кілька чиновників та обслуговчий персонал.

Сьомого червня 1919 р., згідно з розпорядженням генерального комісара східних земель, на територіях, зайнятих польськими військами, було створено такі адміністративні одиниці: Віленський округ, Брестський округ і Управління повітів Волині [Додаток В] (УПВ)¹⁵⁶. Тимчасова резиденція УПВ розміщувалась у м. Ковелі. До цього адміністративного утворення входили Володимирський, Ковельський і Луцький повіти. У згаданому вище розпорядженні зазначалося, що в міру просування польських військ на схід наступні частини колишньої Волинської губернії входитимуть до УПВ без особливих наказів. Волинські повіти зберігали кордони, що існували до початку Першої світової війни. На чолі нової адміністративної одиниці стояв комісар УПВ, який звітував перед генеральним комісаром східних земель.

Важливим для характеристики тогочасної суспільно-політичної ситуації в регіоні є рапорт генерального комісара ЦУСЗ начальнику держави про ревізію Ковельського, Луцького та Володимирського повітів, складений 2 липня 1919 р.¹⁵⁷ Є. Осмолівський визнавав, що адміністрація діяла несправно та дуже поступливо стосовно євреїв. Окрім того, управлінський апарат підтримував переважно заможне населення. Генеральний комісар пояснював такий стан справ фаховою некомпетентністю персонального складу.

11 липня 1919 р. генеральний комісар підписав розпорядження про внутрішню організацію Генерального комісаріату. Він складався із відділів, на

¹⁵⁶ Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 7 czerwca 1919 r. dotyczące utworzenia Okręgów administracyjnych: Wileńskiego, Brzeskiego, oraz Zarządu powiatów wolińskich. *DzU ZCZW*. 1919. № 5. Poz. 41. S. 37.

¹⁵⁷ Raport Jerzego Osmałowskiego do Naczelnego Wodza (2 lipca 1919 r.). *BPW*. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1669. K. 52.

чолі яких стояли начальники. Відділи були згруповані у чотирьох секціях: I – загальних справ, II – адміністрація, III – господарства, IV – скарбу¹⁵⁸.

До 14 серпня 1919 р. делегатом генерального комісара в повітах Західної Волині був З. Родзинкевич. Згодом його місце зайняв Е. Бонецький¹⁵⁹. У серпні 1919 р. комісаром Ковельського повіту було призначено Т. Двораковського¹⁶⁰, а комісаром Рівненського повіту – С. Лабу-Лобажевського¹⁶¹, у вересні комісаром Луцького повіту – Б. Грабовського¹⁶², у жовтні комісаром Острозького повіту – Ю. Крашевського¹⁶³, а згодом його заступника К. Клечинського¹⁶⁴. Комісаром Володимирського повіту, ще до формального утворення УПВ і Волинського округу, був Т. Кшижановський. Наявні джерела не дають змоги ідентифікувати імена комісарів Дубенського, Кременецького, Заславського й Звягельського повітів у другій половині 1919 р. Видається, що це були особи, пов'язані тісними контактами з місцевими землевласниками.

23–24 серпня 1919 р. Ковель та Луцьк відвідали послы Законодавчого сейму В. Каменецький, М. Недзялковський, С. Мацієвич, Ю. Загурський, А. Пурт та А. Пйотровський. Делегація наголосила на тому, що характер суспільно-політичного життя Західної Волині, у порівнянні з іншими територіями ЦУСЗ, потребує окремого трактування. Окрім того, представники сейму Другої Речі Посполитої висловили своє негативне ставлення до можливості проведення в краї плебісциту, який би визначив політичне майбутнє населення¹⁶⁵. Варто зазначити, що серед делегатів лише М. Недзялковський був членом Польської соціалістичної партії (ППС), яка

¹⁵⁸ Kozyra W. Ziemia Wołyńska... S. 172.

¹⁵⁹ Ruch służbowy z dnia 31 lipca 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 9. Poz. 86. S. 97.

¹⁶⁰ Ruch służbowy z dnia 14 sierpnia 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 11. Poz. 95. S. 122.

¹⁶¹ Pisma urzędników. Informacja poufna. *BPW*. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. *ZCZW*. Sygn. 1691. K. 105.

¹⁶² Ruch służbowy z dnia 4 września 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 15. Poz. 128. S. 152.

¹⁶³ Ruch służbowy z dnia 1 października 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 20. Poz. 195. S. 191.

¹⁶⁴ Ruch służbowy z dnia 31 października 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 25. Poz. 261. S. 238.

¹⁶⁵ Pisma urzędników. Informacja poufna. *BPW*. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. *ZCZW*. Sygn. 1691. K. 6.

формально підтримувала плани Ю. Пілсудського щодо вільного волевиявлення населення, котре проживало на теренах ЦУСЗ.

Місцева польська адміністрація, прагнучи реалізувати власну політику стосовно східних теренів, шукала союзників серед широких верств поляків, яким, за визначенням Й. Геровської-Каллаур, потрібна була лише «польська Волинь»¹⁶⁶. Місцеві землевласники проникалися ідеями Р. Дмовського та перешкоджали першочерговим цілям та планам, що стояли перед адміністрацією УПВ від часу «віленської промови» Ю. Пілсудського.

У серпні 1919 р. товариство «Поляки Волинської землі» склало проект реформ на теренах ЦУСЗ. Вони пропонували розділити управління білоруськими та литовськими землями від УПВ. Потреба таких дій, на їхню думку, виникала з правової, етнографічної, географічної та господарської окремішності регіонів. Генеральний комісаріат мав бути перенесений із Варшави до Вільна, а це загрожувало проблемами в комунікації адміністративних структур. «Поляки Волинської землі» пропонували організувати два окружні комісаріати в регіоні, один із яких мав базуватися в Луцьку, а інший – в Острозі. Окрім того, висловлювалася пропозиція організувати окремий департамент для УПВ¹⁶⁷.

Від 9 вересня 1919 р. УПВ трансформується у Волинський округ, що охопив території таких повітів колишньої Волинської губернії: Володимирського, Ковельського, Луцького, Дубенського, Рівненського, Кременецького, Острозького, Заславського і Звягельського [Додаток Д]. Слід зазначити, що останні два повіти приєднувалися не повністю, а лише та їхня частина, що була зайнята польськими військами. Резиденція адміністративної влади й надалі залишалася в м. Ковелі¹⁶⁸. Окружним комісаром був

¹⁶⁶ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 338.

¹⁶⁷ Sierpień–wrzesień 1919 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. Sygn. 19. K. 30–39. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrar=701&n> (дата звернення: 22.06.2016).

¹⁶⁸ Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 9 września 1919 r. dotyczące utworzenia okręgu administracyjnego Wołyńskiego i uprawnień komisarza Okręgowego Wołyńskiego. *DzU ZCZW*. 1919. № 17. Poz. 153. S. 161.

призначений Е. Бонецький, а його заступником – С. Смольський. Однак 8 листопада 1919 р. замість Е. Бонецького на посаду окружного комісара затвердили М. Ямонта¹⁶⁹. 10 жовтня 1919 р. посада комісара Волинського округу замінювалася посадою начальника округу, посада повітового комісара – посадою старости¹⁷⁰. Фактично змінювалися не функції управління, а лише назви посад. Волинський округ у складі ЦУСЗ займав територію близько 40 тис. км кв. із населенням 2 млн 300 тис. осіб¹⁷¹.

Адміністративний апарат ЦУСЗ на теренах Західної Волині складався переважно із землевласників, які намагалися використовувати своє службове становище у приватних цілях, нехтуючи потребами місцевого населення, незалежно від національної приналежності. Розпорядження генерального комісара почасти не виконувалися та саботувалися, особливо в період червня–жовтня 1919 р. Цьому сприяла наявність численних підрозділів Війська Польського, які викликали стан невпевненості в майбутньому серед населення регіону. Подібна ситуація простежувалася в переважній більшості повітів Західної Волині, що входили до складу ЦУСЗ, за винятком Володимирського, де особистий авторитет старости та неухильне виконання ним усіх розпоряджень Ю. Пілсудського та Є. Осмолівського сприяли налагодженню суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя протягом 1919 р. Окрім польських землевласників, посади в адміністративному апараті займали також росіяни, колишні чиновники Волинської губернії. Хоча таке явище було нечастим, однак саме представники цієї національності й надалі активно працювали в лісництвах як лісники. Саме від них залежало вирішення питання відбудови зруйнованих війною повітів.

Попри різні підходи до політичного майбутнього регіону, місцеві поляки прагнули налагодити контакти громадських інституцій і уряду. Такі цілі

¹⁶⁹ Kozyra W. Ziemia Wołyńska... S. 173.

¹⁷⁰ Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 10 października 1919 r. dotyczący zmian w organizacji zarządu cywilnego na obszarach wschodnich, zajętych przez wojska polskie. *DzU ZCZW*. 1919. № 22. Poz. 225. S. 207–208.

¹⁷¹ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 351.

намагався реалізувати з'їзд землеробів Волині, що проходив 1 вересня 1919 р. в Ковелі. Було погоджено щомісяця здійснювати наради з представниками ЦУСЗ. Реакція адміністрації була миттєвою. Майже одночасно генеральний комісар підписав у Варшаві статут «Комітету відбудови Волині», що спочатку мав базуватися у столиці Другої Речі Посполитої з подальшим перенесенням своєї діяльності до Луцька. Третину членів новоутвореної організації призначав Є. Осмолівський. Керівництво «Комітету відбудови Волині» складалося з трьох осіб, котрі мали рапортувати перед делегатом генерального комісара про витрачені суми на відбудову тих чи тих галузей регіону¹⁷².

П'ятого вересня 1919 р. до генерального комісара ЦУСЗ прибула делегація УПВ. Аудієнція відбувалася в присутності керівника адміністративної секції С. Довнарівича¹⁷³. Представники управління Західної Волині задекларували прагнення приєднати довірені їм території до складу Другої Речі Посполитої на підставі права Польської держави. Відповідно до протоколу засідання Є. Осмолівський відповів: «Ми робимо усе задля того, щоб таке приєднання відбулося якнайшвидше. Це питання не залежить лише від Польщі. Необхідно отримати згоду інших держав. Є надія, що окремі повіти Волині будуть належати до Речі Посполитої, принаймні три повіти, які ви представляєте»¹⁷⁴. Ці слова генерального комісара спонукають до роздумів про політичний вектор його діяльності. Фактично підпорядковуючись Ю. Пілсудському та реалізуючи плани начальника держави щодо проведення плебісциту, він мав би утримуватися від публічних заяв стосовно майбутнього Західної Волині. Така позиція Є. Осмолівського, висловлена делегатам УПВ, була співзвучна з інкорпораційними планами прихильників Р. Дмовського щодо державної та національної асиміляції національних меншин. Варто зазначити, що присутній на зустрічі С. Довнарівич, так само, як і генеральний

¹⁷² Pisma urzędników. Informacja poufna. BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1691. K. 6.

¹⁷³ Raporty instruktorów Straży Kresowej z lat 1919–1921. BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1681. K. 1.

¹⁷⁴ Ibid. K. 2.

комісар, теж не був активним прихильником проведення плебісциту на територіях, підлеглих ЦУСЗ.

Генеральний комісар звітував про відсутність відповідних кадрів, які могли б працювати в адміністративному апараті. Зважаючи на це, доводилося залучати осіб некомпетентних, котрі спричиняли до безладу на теренах того чи того повіту. Є. Осмолівський зазначав: «Кожен, із ким розмовляю, каже, що буде виконувати всі мої накази та забуде, що він землевласник. Проте через деякий час вони чинять на свій розсуд, забуваючи, що є відповідні правові норми, обов'язкові до виконання»¹⁷⁵. Насправді генеральний комісар мав рацію. Кваліфіковані управлінські кадри працювали у Варшаві або в центральних воєводствах Другої Речі Посполитої. Праця на східних окраїнах, де все ще була загроза відновлення воєнних дій, мало приваблювала польських чиновників. Тому до роботи в адміністрації залучалися місцеві землевласники, які користалися з наданої їм влади повною мірою.

У першій половині вересня 1919 р. на теренах Волинського округу спостерігалось посилення антипольських настроїв. Делегат генерального комісара на теренах Західної Волині пов'язував таку ситуацію з успіхами армії генерала А. Денікіна на сході та його економічною політикою підтримки заможних верств населення¹⁷⁶. Проте Е. Бонецький не згадав про блокування федералістської концепції Ю. Пілсудського на території регіону, що знаходила підтримку серед місцевого непольського населення.

Зважаючи на адміністративну відмінність Західної Волині від інших теренів ЦУСЗ, з утворенням Волинського округу в середині вересня 1919 р. в Генеральному комісаріаті було засновано департамент у справах Волинського округу, що був підпорядкований безпосередньо генеральному комісару¹⁷⁷. Керівник департаменту мав власний персонал і заступника. До компетенції цієї

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Pisma urzędników. Informacja poufna. BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1691. K. 103.

¹⁷⁷ Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich dotyczące utworzenia Referatu do Spraw Okręgu Wołyńskiego w Komisarjacie Generalnym Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. DzU ZCZW. 1919. № 17. Poz. 154. S. 161.

структури належав моніторинг потреб Волинського округу, поради щодо призначення нових осіб на адміністративні посади в регіоні, аналіз рапортів стосовно суспільно-політичної ситуації в краї та представлення інтересів Західної Волині в Генеральному комісаріаті. Дослідниця ЦУСЗ Й. Геровська-Каллаур зауважує, що не залишилося жодних писемних ознак діяльності департаменту у справах Волинського округу¹⁷⁸. Дивним видається також той факт, що після утворення цього департаменту «Урядовий тижневик» ЦУСЗ не подавав жодних розпоряджень, які б стосувалися суто Західної Волині.

Делегат генерального комісара сприяв тому, щоб вибори до гмінних рад відбувалися лише в Ковельському, Луцькому та Володимирському повітах, які були приєднані до складу ЦУСЗ ще на початку червня 1919 р. На цих територіях можна було сподіватися на позитивні для влади результати голосування. Вибори на новоприєднаних волинських теренах відкладалися на невизначений термін. Така вибіркова політика була фактичним саботажом розпоряджень Генерального комісаріату, що реалізовував політику Ю. Пілсудського¹⁷⁹.

14 вересня 1919 р. в театрі «Експрес» у Ковелі відбувся з'їзд делегатів польського населення Ковельського повіту. У зібранні взяло участь 334 делегати, котрі представляли 6 тис. населення. Серед присутніх було 200 поляків, 120 українців, два чехи, дев'ять німців та три євреї. У президії перебували знані у Волинському окрузі особи, а саме громадський діяч Г. Орловський та посол Я. Дембський із Холма. Протокол засідання вів Е. Страух¹⁸⁰. Посол Другої Речі Посполитої агітував за проведення земельної реформи та приєднання Західної Волині до Польщі. Окрім цього, він наголошував на користі, яку отримає населення від проведення такої акції. Наголошувалося на зрівнянні адміністративної влади, уведенні всіх правових норм, що діяли в центральних воєводствах Другої Речі Посполитої. З'їзд

¹⁷⁸ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 334.

¹⁷⁹ Ibid. S. 347.

¹⁸⁰ Protokół zjazdu delegatów ludności polskiej powiatu kowelskiego (14 września 1919 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 248. K. 19.

постановив відновити культурні, економічні та політичні відносини з Варшавою.

15 вересня 1919 р. суддя Ковельського повіту Ф. Северський написав приватний лист до заступника генерального комісара ЦУСЗ, у якому поділився власними рефлексіями стосовно участі в з'їзді делегатів населення Ковельського повіту¹⁸¹. Суддя зазначав, що з'їзд було скликано передчасно. Організатори зібрання сподівалися, що після промови Я. Дембського переважна частина українських, чеських, єврейських та німецьких представників погодяться з необхідністю приєднання Волинського округу до Другої Речі Посполитої, однак ситуація була іншою. Зокрема, присутні на з'їзді українці повідомили: «Щодо Польщі ми подумаємо, поспілкуємося і потім дамо вам відповідь»¹⁸². Така реакція була неочікуваною для організаторів. Останні повідомили особам непольської національності, що вони є лише запрошеними, а не делегатами з'їзду. Польські селяни намагалися переконати українських, що відтермінування рішення про приєднання до Польщі буде мати негативні наслідки для наступної посівної кампанії. Окремі селяни з цим погодилися. Однак такі дії не переконали Ф. Северського в щирості українців стосовно приєднання до складу Другої Речі Посполитої. Наприкінці листа він зауважив, що «українські селяни сумують за царем, а українські інтелігенти – за Україною. Польща для них лише тимчасове явище, зважаючи на релігійну відмінність та попівські чутки про ліквідацію православних церков»¹⁸³. Слід зазначити, що задля остаточного приєднання регіону до складу Другої Речі Посполитої потрібна була ствердна позиція національних меншин Волинського округу, особливо ж українців, котрі перебували в більшості. Лише за таких умов можна було сподіватися на погодження подібних дій із країнами Заходу.

26 вересня 1919 р. до генерального комісара ЦУСЗ прибула делегація Волинського округу. Представники регіону здебільшого порушили ті ж

¹⁸¹ Pisma urzędników. Informacja poufna. BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1691. K. 103.

¹⁸² Ibid. K. 118.

¹⁸³ Ibid.

питання, що піднімалися на подібній зустрічі 5 вересня 1919 р. Знову було озвучено проблему приєднання Західної Волині до Другої Речі Посполитої, а також обговорено низку важливих господарських питань. Окрім цього, 17 волинських делегатів підписали звернення, в якому зазначили, що адміністрація Луцького повіту саботує політику ЦУСЗ та діє на власний розсуд¹⁸⁴.

У жовтні 1919 р. до Вільна дійшла інформація про виступ Я. Дембського на з'їзді делегатів польського населення Ковельського повіту. 5 жовтня цього ж року в резиденції генерального комісара ЦУСЗ відбулася нарада, на якій було обговорено тези, що висувалися на з'їзді. Присутні були Я. Дембський, Є. Осмолівський, майор Крачинський, М. Недзялковський, В. Каменецький, І. Харневич, Л. Скульський, С. Мацієвич та ін. Варшавська дослідниця Й. Геровська-Каллаур віднайшла рукописні матеріали цієї важливої зустрічі¹⁸⁵. М. Недзялковський пропонував утворити нове Міністерство для східних територій, яке було б відповідальне перед Сеймом. Фактично до новоутвореної структури планувалося залучити Генеральний комісаріат. Своєю позицією він здивував присутніх, показавши некомпетентність щодо цілей ЦУСЗ. Передання східних територій, зокрема й Західної Волині, під безпосередній контроль уряду Другої Речі Посполитої без плебісциту та рішення країн Заходу суперечило федералістським планам начальника держави, який був однопартійцем М. Недзялковського. З іншого боку, останній міг бути в опозиції до східної політики Ю. Пілсудського. Л. Скульський запропонував поділити ЦУСЗ на окремі адміністративні одиниці, зважаючи на майбутню долю населення, котре проживало на східних теренах. Я. Дембський запропонував підвищити заробітню платню польським учителям, котрі були виразниками пропольських позицій у Західній Волині. Окрім того, він пропонував підпорядкувати місцеве шкільництво Міністерству освіти, що було рівнозначно заклику до інкорпорації.

¹⁸⁴ Ibid. K. 111.

¹⁸⁵ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...S. 351.

У жовтні 1919 р. капітан Генерального штабу Квасневський надіслав таємного листа до ЦУСЗ, де аналізував політику адміністрації Волинського округу¹⁸⁶. Він інформував, що управлінський апарат Рівненського, Дубенського та Кременецького повітів складався з місцевих кадрів, котрі зловживають службовим становищем. Усе це сприяло антипольській агітації, що використовувала недоліки влади у власних цілях. Автор листа зазначав, що зволікання в прийнятті радикальних рішень щодо управлінських кадрів може призвести до провалу в реалізації завдань, поставлених перед ЦУСЗ.

Водночас ставлення населення Західної Волині до генерального комісара залишалося прихильним. Один із листів, написаний у Рівному 10 жовтня 1919 р., починався зі слів «Шанований людьми пане Комісар [...] Ти не Бог і не маєш влади пильнувати за усіма своїми урядниками, довірив адміністрацію пану Бонецькому, а той не справився»¹⁸⁷. Автори листа писали, що на адміністративні посади потрібно призначати лише тих людей, які мають загальний авторитет. Насправді ж управлінські структури Волинського округу очолювали особи, яких населення оцінювало негативно.

Наприклад, нового Рівненського повітового старосту Я. Березовського громадська думка оцінювала як «гуляку, картяра та особу, яка за гроші може пройтися по найбруднішому життєвому шляху. У Рівному він почав працювати у сфері торгівлі, а посаду отримав завдяки протекції отця Шнарбаховського, який приятелював із комісаром Волинського округу Е. Бонецьким. Брат Я. Березовського, котрий працював слідчим суддею в Ковелі, мав значні впливи, оскільки зі свого кабінету організував притон та місце пиятики для населення. Підсудні чекали тижнями й місяцями на слухання справи. Окрім того, він призначив своїм помічником росіянина Бернасовського – ворога польськості та перекonanого русофіла»¹⁸⁸. Не відповідав своїй посаді і дубенський повітовий староста Іваницький, який мав славу знаного афериста.

¹⁸⁶ Pisma urzędników. Informacja poufna. BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1691. K. 104.

¹⁸⁷ Ibid. K. 148.

¹⁸⁸ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 354.

Референт Е. Бонецького, за визначенням місцевого населення, «годився хіба возити сіно або працювати сторожем, оскільки ані читати, ані писати не вмів»¹⁸⁹.

10 жовтня 1919 р. організація «Польські демократи на Русі» склала меморіал «У справі цивільного управління на Волині»¹⁹⁰. У документі наголошувалося на недоцільності адміністративного приєднання територій Західної Волині до земель колишнього Великого князівства Литовського. Таку позицію пояснювали майбутніми труднощами інтеграції краю до складу Речі Посполитої. Українське населення, на думку представників товариства, теж було проти такого укладу, оскільки відчувало свою окремішність від литовської та білоруської людності. Лише росіяни, за визначенням організації, підтримують такий стан справ, вважаючи, що зайняття Західної Волині польськими військами є черговою нетривалою окупацією кількох російських губерній. Окрім того, наголошувалося, що місцеве населення виступає за призначення окремого генерального комісара для краю. Одночасно підкреслювалося, що ЦУСЗ від початку своєї діяльності не сформувало окремої політичної програми щодо повітів Західної Волині. Критикувалися дії чиновників щодо місцевого населення та освітня політика ЦУСЗ. Остання, за визначенням організації, потребувала належної уваги, однак на це бракувало часу: «Навіть за українських урядів на Волині не було такого занепаду шкільництва, як зараз»¹⁹¹. Текст цього меморіалу був попереднім критичним підсумком діяльності польської адміністрації в Західній Волині протягом червня–жовтня 1919 р.

Варто зазначити, що Генеральний комісаріат ЦУСЗ був ареною закулісної боротьби прихильників різних політичних концепцій Другої Речі Посполитої. Одна з таких суперечок точилася навколо шкільництва. Ще в липні 1919 р.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Wrzesień–listopad 1919 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. Sygn. 20. K. 30–39. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrar=701&n> (дата звернення: 12.12.2016).

¹⁹¹ Ibid. K. 366–370.

посаду шкільного інспектора на території УПВ отримав прихильник народних демократів Б. Заянчковський. У наступні місяці цього ж року освіту Луцького повіту очолив В. Вандовський¹⁹², Володимирського повіту – З. Херман¹⁹³, Дубенського повіту – Я. Січинський¹⁹⁴, Кременецького повіту – З. Косткевич¹⁹⁵. Шкільний інспекторат регіону проводив політику залучення вчителів із Галичини, котрі сповідували політичну орієнтацію національних демократів, що орієнтувалася на полонізацію представників національних меншин. Окрім цього, простежувався процес частоті ротації освітніх кадрів. Учителі, котрі підтримували позиції начальника держави, мусили звільнитися, протестуючи проти однобічної політики Б. Заянчковського. Видається, що на початку навчального 1919 року в Генеральному комісаріаті тривали суперечки стосовно майбутнього шкільної освіти на територіях ЦУСЗ. Призначення середини літа 1919 р. показують, що перемогли прихильники полонізації. За першу половину навчального 1919 р. шкільний відділ навіть не опрацював шкільних програм. Учителі, прагнучи відмежуватися від суперечок керівництва, звільнялися. Попри такі тенденції кількість шкіл на кінець 1919 р. зросла до 97. Серед них було 63 польських школи, 31 українська, дві єврейських і одна німецька. Було закрито дві російські школи. Педагогічний персонал складався із 89 поляків, 36 українців, чотирьох євреїв та одного німця¹⁹⁶.

У листопаді–грудні 1919 р., зважаючи на службові порушення управлінських кадрів, у Волинському окрузі було розглянуто 29 справ проти місцевих функціонерів ЦУСЗ. Показовим прикладом є справа колишнього Рівненського повітового старости С. Лади-Лобажевського та заступника комісара в Луцьку Поурбайкса. Свого часу вони приховували окремі розпорядження генерального комісара та не виконували їх, вважаючи ці розпорядження «відверто більшовицькими». Начальник району Острозького

¹⁹² Ruch służbowy z dnia 25 sierpnia 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 13. Poz. 121. S. 144.

¹⁹³ Ibid. S. 144.

¹⁹⁴ Ruch służbowy z dnia 27 sierpnia 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 35. Poz. 406. S. 317.

¹⁹⁵ Ruch służbowy z dnia 12 grudnia 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 42. Poz. 481. S. 385.

¹⁹⁶ Raporty instruktorów Straży Kresowej z lat 1919–1921. *BPW*. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1681. K. 120.

повіту Тишкевич використовував службове становище для погашення боргів своїх знайомих, а бургомистр Ковеля був помічений в аферах із сіллю¹⁹⁷. За такого стану справ місцева влада втрачала прихильність населення. В одному з меморіалів, що характеризував становище адміністрації в Західній Волині, зазначалося таке: «Для реальної підтримки влади не вистачить прихильності землевласників [...] Необхідна допомога широких верств польського населення. Польський жандарм і польський чиновник повинні виконувати закон, а не бути виконавцями чийогось свавілля»¹⁹⁸.

Задля стабілізації ситуації в регіоні генеральний комісар мав проводити кардинальні кадрові зміни. Так, 1 листопада 1919 р. Є. Осмолівський вирішив звільнити найбільш скомпрометовані управлінські кадри регіону, а саме Лясоту, Галіка, Поурбайкса, Лоба-Лобажевського¹⁹⁹. Варто зазначити, що остання особа з невідомих причин згодом була викреслена з цього списку. Окрім того, генеральний комісар вирішив змінити керівництво регіону. Начальником Волинського округу було призначено М. Ямонта, котрий до цього очолював Брестський повіт. Насамперед він призначив нових осіб на адміністративні посади та розпорядився підготувати схему організації окружного управління. Слід зауважити, що подібної схеми, яка б регламентувала діяльність адміністративного апарату Західної Волині, не існувало.

Усі повітові старости, управління скарбу та інші організаційні структури адміністрації зобов'язувалися складати щотижневі рапорти щодо своєї діяльності. Було вирішено провести з'їзд усіх повітових старост Західної Волині. Передбачалося щотижня відправляти кур'єрів до Вільна задля підтримання постійного контакту з ЦУСЗ. Після заміни керівництва регіону на теренах Волинського округу функціонувало вісім інспекторатів: адміністрації, поліції, санітарний, технічний, промисловості та торгівлі, земельний,

¹⁹⁷ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...S. 331.

¹⁹⁸ Pisma urzędników. Informacja poufna. BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1691. K. 143.

¹⁹⁹ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...S. 352.

ветеринарний, освітній. Окрім цього, у Ковелі діяло керівництво окружного етапу, скарбниця, інспекторат комісії військової здобичі та інспекторат реєстрації військових витрат²⁰⁰. З огляду на такі рішучі дії можна було сподіватися на позитивні зміни у функціонуванні адміністративного апарату ЦУСЗ у регіоні.

Потрібно зазначити, що країни Антанти виступали проти проведення плебісциту на зайнятих польськими військами східних теренах, передбачаючи результати можливого волевиявлення. Так, у листі до Є. Осмолівського від 21 листопада 1919 р. Ю. Пілсудський писав: «У розмові зі мною італійський посол радив не проводити плебісциту без попереднього узгодження з Антантою. У противному разі він передбачав загострення відносин із країнами Заходу. Видається, що посол висловлював не думку Італії, а напевно, був підсланий представниками Англії, котрі не хотіли відверто висловлювати свою позицію»²⁰¹. Слід зауважити, що в листопаді 1919 р. начальник держави зустрівся з представниками Сейму Другої Речі Посполитої та висловив намір провести плебісцит на територіях ЦУСЗ. Країни Заходу виступали проти таких дій, зважаючи на постанови Версальського трактату, який наголошував, що «жоден плебісцит не може бути проведений під час військової окупації зацікавленою стороною»²⁰².

22 грудня 1919 р. у Вільні відбулося зібрання керівників секцій, а також начальників відділів ЦУСЗ за присутності Є. Осмолівського та його заступника Е. Івашкевича. Було розглянуто відставку М. Ямонта та С. Смольського. Після цього розпочала роботу комісія у складі Я. Клотта, Т. Куявського та Ч. Хожельського, яка мала підготувати проект автономії для Волинського округу. Зазначимо, що наприкінці 1919 р. керівництво Волинського округу виступило з протестом стосовно діяльності генерального комісара. Так,

²⁰⁰ Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Naczelnik okręgu Wołyńskiego. *BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1773/5. K. 2.*

²⁰¹ Korespondencja Marszałka. *IJP w Londynie. Zesp. 709/1. Józef Piłsudski. Sygn. 3. 108 k. URL : <http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrar=709&n> (дата звернення: 15.02.2017).*

²⁰² *Ibid.* K. 55.

М. Ямонт закликав начальників округів ЦУСЗ одночасно подати у відставку, вважаючи діяльність Є. Осмоловського незадовільною і шкідливою для населення, уряду та військової влади. У цих планах активну роль відігравали етапні коменданти Західної Волині, передусім командувач Волинського фронту А. Лістовський. Вони намагалися здійснити своєрідний владний переворот, ліквідувавши діяльність цивільної адміністрації. За відсутності підтримки з боку командування Литовсько-Білоруського фронту та начальників округів ЦУСЗ ці плани завершилися лише демонстративною відставкою М. Ямонта²⁰³. Колишній начальник Волинського округу видавав розпорядження без згоди генерального комісара та намагався підпорядкувати цивільну владу військовій адміністрації А. Лістовського. Такі дії були покликані забезпечити інтереси політиків, котрі прагнули анексувати територію Західної Волині без урахування інтересів інших національностей регіону.

Після цього розпочинається процес поступового виокремлення Західної Волині зі складу ЦУСЗ. Юридичне рішення про організацію окремої управлінської структури для регіону було ухвалене в січні 1920 р., після відвідин начальником держави Волинського фронту. Саме тоді завершився період перебування регіону в складі ЦУСЗ.

Отже, зачатки польської адміністрації на теренах Західної Волині були окреслені ще на межі 1918–1919 рр. у вигляді діяльності Громадського комітету Волині та Комісаріату Володимирського повіту, що спочатку підпорядковувався Військовому управлінню земель Литви й Білорусі. Ці управлінські структури, зважаючи на воєнні дії в регіоні, мали тимчасовий і перехідний характер. З початком зайняття Західної Волині підрозділами Війська Польського на межі весни–літа 1919 р. було утворено Управління повітів Волині у складі Цивільного управління східних земель – адміністрації для порубіжних теренів Другої Речі Посполитої. Згодом УПВ трансформувалося у Волинський округ. Унаслідок успішних дій Війська Польського на сході в першій половині 1919 р. до Волинського округу було

²⁰³ Kalata K. Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich w latach 1919–1920... S. 100.

приєднано майже всю територію Західної Волині. Керівництво ЦУСЗ, підвітне начальнику держави, було змушене комплектувати управлінські кадри УПВ, а згодом Волинського округу з місцевих землевласників, які відзначалися некомпетентністю та надмірною корумпованістю. Це призводило до невиконання розпоряджень і – як наслідок – кризи суспільно-політичного та національно-культурного життя регіону впродовж 1919 р. Спочатку в Західній Волині, як і на інших підконтрольних ЦУСЗ теренах, планувалося провести плебісцит для визначення політичного майбутнього регіону. Однак протидія місцевої адміністрації Волинського округу та країн Заходу змінила плани Ю. Пілсудського. Місцеві старости щораз більше схилилися до інкорпораційної програми Р. Дмовського та не виконували наказів генерального комісара ЦУСЗ і начальника держави. Як наслідок, на межі 1919–1920 рр. Західна Волинь була виведена з-під управління ЦУСЗ.

2.2. Функціонування Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту

На початку січня 1920 р. Ю. Пілсудський здійснив поїздку на терени Волинського фронту. 5 січня цього ж року начальник держави прибув до Ковеля. Тут його зустрічав повітовий староста Т. Двораковський, бургомістр Максимович, представники католицького, православного та юдейського духовництва, делегати від польського, чеського, німецького й українського населення. Останніх представляв агроном та активний громадський діяч Західної Волині М. Луцкевич. Одна з анонімних нотаток, підготовлених для преси, дає можливість проаналізувати настрої, що панували під час приїзду Ю. Пілсудського до міста: «Серед цілої маси делегацій, що зустрічали начальника держави в Ковелі, виділялися національні представники українців, росіян, німців та чехів, котрі вітали начальника держави із не меншим ентузіазмом, ніж поляки. Представник українців наголосив на тому, що український народ прагне, щоб Річ Посполита взяла його під свою опіку та

врятувала від русифікації, яка йде зі шкіл та православного духівництва. Делегат від німців дякував за визволення з-під більшовицької неволі та запевнив про лояльність до Польської держави. Представник чехів завірив, що чехи свято вірять у те, що лише в складі Польщі вони зможуть жити, як вільні з вільними та рівні з рівними»²⁰⁴. Загалом приїзд Ю. Пілсудського викликав у місцевого населення різних національностей позитивні емоції та віру в завершення воєнних дій і повернення до мирного співіснування.

Після кількогодинного перебування в Ковелі Ю. Пілсудський вирушив до Рівного, куди прибув увечері того самого дня. Тут він виголосив промову, що стосувалася східних теренів: «Розумію ваші почуття, коли вітаєте мене, як представника Речі Посполитої. Сам був вихований на кресах і пережив усе, що переживаєте ви [...] Коли говоримо про креси, то мусимо зрозуміти, що ж таке креси. Креси – це зіткнення одного народу з іншим, однієї культури з іншою, одного виховання з іншим вихованням [...] Ми, поляки, були об'єктом різних кресових політик і сповна відчули на собі утиски [...] Скрізь у кресовій політиці панують утиски, але я хотів би, щоб наша кресова політика була продумана, і вона такою буде» [Додаток Н]. Далі начальник держави поїхав до Луцька, де говорив про потребу взаємної поваги та спільної праці задля майбутнього²⁰⁵. Настрої, що панували під час приїзду Ю. Пілсудського на терени Західної Волині, можуть бути ілюстрацією того, до чого прагнув начальник держави на території ЦУСЗ протягом усього 1919 р.

10 січня 1920 р. делегація Володимирського повіту склала неочікуваний меморіал до начальника держави. У тексті йшлося про включення Волинського округу до складу Другої Речі Посполитої, що було б рівнозначно ліквідації кордону на р. Буг, який, на думку авторів меморіалу, створював господарські перешкоди для економічного розвитку регіону²⁰⁶. Зауважимо, що Ю. Пілсудський був прихильником приєднання регіону до складу Другої Речі

²⁰⁴ Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Naczelnik okręgu Wołyńskiego. *BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1773/5. K. 484.*

²⁰⁵ Piłsudski J. *Pisma zbiorowe*...S. 132.

²⁰⁶ Gierowska-Kallaur J. *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich*...S. 364.

Посполитої але лише з дотриманням усіх процедур, пов'язаних із волевиявленням населення та можливою згодою країн Заходу, принаймні протягом 1919-го – початку 1920 р.

У січні 1920 р. в Рівному керівництво Волинського фронту склало меморіал стосовно майбутніх операцій на сході та політики щодо місцевого населення: «Якби ми сьогодні запитали в наших політиків про цілі нашої війни на сході, то вони б не знали, що нам відповісти [...] Попри це, ми повинні захистити наше населення, котре проживає на східних кресах»²⁰⁷. Такі декларації спонукали контингенти Війська Польського перейматися справами війни, а не розмірковувати над політичним виміром ведення бойових дій на східних територіях.

Згідно з наказом Ю. Пілсудського від 17 січня 1920 р. на східних теренах, зайнятих польськими військами, утворювалася нова політико-адміністративна одиниця – Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту²⁰⁸ [Додаток Е]. Адміністративним центром обрали м. Луцьк. Управління означеною структурою здійснював головний комісар, якого призначав начальник держави за пропозицією генерального комісара східних земель. Головним комісаром ЦУЗВ та ПФ від 17 січня 1920 р. обрали А. Мінкевича²⁰⁹. Заступником головного комісара було призначено Є. Старчевського – місцевого землевласника²¹⁰.

Потрібно детальніше розглянути функції, що покладалися на управлінський апарат нового адміністративного утворення. До компетенції головного комісара належало: видання розпоряджень стосовно всіх справ, які стосувалися цивільного управління та передавалися генеральному комісару

²⁰⁷ Styczeń–marzec 1920 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. Sygn. 7. K. 28. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrar=701&n> (дата звернення: 16.12.2016).

²⁰⁸ Разиграев О. В. Польська державна поліція в Західній Волині... С. 99.

²⁰⁹ Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 17 stycznia 1920 r. w przedmiocie utworzenia Komisarjatu Ziemi Wołyńskie i Frontu Podolskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 1. Poz. 1–2. S. 1–2.

²¹⁰ Epsztein T. *Ziemiańskie polscy na Wołyniu w XIX i XX w...* S. 94.

ЦУСЗ, контроль за доходами та видатками, залучення кредитів та фінансової допомоги, управління та нагляд за адміністрацією Комісаріату, призначення та звільнення всіх управлінських кадрів та суддів, призначення виборів до органів місцевого самоврядування та залучення населення до праці в дорадчих органах при адміністрації²¹¹. Головному комісару в справі керівництва регіоном допомагали: управління Комісаріату, начальники округів та підлеглі їм старости, прокурори, секції та відділи, органи самоврядування та представники військового керівництва. Усі розпорядження, видані генеральним комісаром ЦУСЗ, якщо не суперечили поданим вище ухвалам, продовжували діяти на території ЦУЗВ та ПФ²¹².

Потрібно додати, що ЦУЗВ та ПФ поділялося на Волинський і Подільський округи. Так, від 17 січня 1920 р. начальником Волинського округу було призначено С. Равіча-Смольського²¹³. Подільський округ у складі Кам'янецького, Проскурівського, Новоушицького та Летичівського повітів очолив Б. Крачкевич. Його заступником призначили колишнього володимирського старосту Т. Кшижановського. До Волинського округу, окрім уже наявних, було приєднано Староконстантинівський повіт у межах його зайняття польськими військами. У січні 1920 р. старостою Луцького повіту призначили С. Мазуркевича, а Заславського – М. Франковського²¹⁴. Зазначимо, що ЦУСЗ і надалі функціонувало й вважалося, принаймні формально, керівним органом у справах ЦУЗВ та ПФ.

Насправді ж новий адміністративний орган підпорядковувався виключно начальнику держави. Є. Осмоловський звертав увагу на те, що юридично залишаючись керівником ЦУЗВ та ПФ, він не мав жодного впливу на головного комісара. Останній видавав розпорядження, що мали силу закону та звітував лише Ю. Пілсудському. Механізму контролю ЦУСЗ над ЦУЗВ та ПФ не

²¹¹ Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 17 stycznia 1920 r. w przedmiocie utworzenia Komisarjatu Ziemi Wołyńia i Frontu Podolskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 1. Poz. 1–2. S. 2.

²¹² Ibid.

²¹³ Ibid. S. 5–6.

²¹⁴ Ibid.

існувало²¹⁵. А. Мінкевич був повністю незалежним від генерального комісара ЦУСЗ. Попри положення розпорядження від 17 січня 1920 р. Є. Осмолівський не отримав на затвердження жодного указу головного комісара. Терени Західної Волині отримували окремі субсидії на свою діяльність, а керівництво не звітувало перед ЦУСЗ. Окрім цього, не відбулося узгодження фінансового розрахунку між ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ. Остання адміністративна структура перейняла бюджет, що був у віданні Волинського округу, та в майбутньому зверталася за субсидіями безпосередньо до міністра фінансів Другої Речі Посполитої, обминаючи при цьому чиновників ЦУСЗ. Видається, що терени Західної Волині на початку 1920 р. стали фактично автономною управлінською одиницею, що підпорядковувалася виключно начальнику держави.

Відокремлення Західної Волині від ЦУСЗ було наслідком розбіжностей, що простежувалися між регіоном та іншими східними територіями. У краї переважало українське населення. До того ж, на окремій адміністрації наполягали місцеві поляки з товариства «Поляки Волинської землі», котрі ще в червні 1919 р. зверталися зі схожими пропозиціями до начальника держави та командування Волинського фронту.

Ситуаційний рапорт політичної секції II відділу вищого командування Волинського фронту аналізує суспільно-політичну ситуацію на території Волинського округу ЦУЗВ та ПФ на початку лютого 1920 р. так: «Острозьке староство негативно налаштоване до жандармерії та перешкоджає її діяльності. На керівних посадах у повіті дивним чином опинилися особи, проти яких ведеться слідство. Окрім цього, часті випадки порушень, що їх застосовують солдати до місцевого населення²¹⁶. Зазначалося, що частими були випадки грабунків, у яких помічали військових. Непрості відносини між солдатами та офіцерами призводили до соціального хаосу в регіоні. Суперечки між цивільними й військовими органами влади Другої Речі Посполитої сприяли

²¹⁵ Kalata K. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich w latach 1919–1920... S. 70.

²¹⁶ Styczeń–marzec 1920 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. Sygn. 7. K. 122. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrar=701&n> (дата звернення: 16.12.2016).

негативному налаштуванню населення, особливо українського, до Польської держави.

5–6 лютого 1920 р. в Луцьку відбувся з'їзд землевласників Волині, який на таємних засіданнях критично оцінив позицію начальника держави стосовно теренів Західної Волині. Делегати засідання виступали за негайне приєднання регіону до складу Другої Речі Посполитої та необхідність «злиття краю» з Польщею²¹⁷.

Реорганізація ЦУСЗ призвела до змін в адміністрації Володимирського повіту. Свою посаду залишив староста Т. Кшижановський. На його місце було призначено Гука – адвоката із Києва, який до цього вже працював на різних посадах в управлінні. Змінилися принципи, що їх започаткував Т. Кшижановський, пов'язані з дисципліною та порядком. 10 травня 1920 р. старостою Володимирського повіту було призначено К. Клечинського²¹⁸.

Першого березня 1920 р. в м. Рівному був складений інформаційний лист керівника політичної секції Волинського фронту, який окреслив політику Війська Польського до теренів Західної Волині: «Наразі Уряд Речі Посполитої намагається підтримати український національний рух задля утворення незалежної України [...] Перевірені джерела повідомляють, що Волинь буде перебувати в складі Польщі, однак остаточне питання про східний кордон ще не вирішене [...] Отаман Петлюра, котрий перебуває у Варшаві, погодився на включення спірних території Східної Галичини і Волині до Польщі [...] У всіх суперечках між українцями та росіянами варто підтримувати перших. На територіях, зайнятих польськими військами не слід допускати жодних українських маніфестацій національного характеру, однак ставитися до населення потрібно прихильно, сприяючи розвитку господарства та агітуючи за незалежну Україну й польсько-український союз, спрямований проти Росії»²¹⁹.

²¹⁷ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...S. 368.

²¹⁸ Ruch służbowy z dnia 10 maja 1920 r. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 7. Poz. 113. S. 54.

²¹⁹ Styczeń–marzec 1920 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. Sygn. 7. K. 303–306. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 16.12.2016).

Весною 1920 р. ситуація на теренах Західної Волині, зважаючи на попередню напружену й нестабільну політичну та соціально-економічну ситуацію, нормалізувалася. На підтвердження слід навести ситуаційний рапорт старости Звягельського повіту за період від 3 до 10 березня 1920 р. Староста зазначав, що на початку березня межах повіту був організований Любарський адміністративний район. У його містах розпочали своє функціонування тимчасові магістрати, а в сільській місцевості – тимчасові гмінні уряди. Староста також зауважував, що найбільше бракує кваліфікованих працівників та урядників, які могли б гідно, чесно і фахово виконувати свої обов'язки²²⁰.

З одного боку, польська адміністрація на теренах Західної Волині досягла значного успіху в процесі інтеграції регіону до складу Другої Речі Посполитої, з іншого – зробила певні помилки, що негативно відбилися на її відносинах із центральними органами влади. Це на нашу думку, було пов'язано з внутрішньополітичною боротьбою в самій Польщі, що розгорнулася між прихильниками Р. Дмовського та прибічниками Ю. Пілсудського. Траплялися випадки невиконання наказів вищих органів влади та нехтування розпорядженнями генерального комісара східних земель. До порушників застосовували покарання, у деяких випадках їх навіть ув'язнювали. З іншого боку, причиною цих дестабілізаційних процесів можна вважати зловживання представників чиновницького апарату своїми повноваженнями, зокрема для того, щоб покращити своє матеріальне становище, використовуючи нестабільну ситуацію в регіоні упродовж 1919–1921 рр.

За наказом А. Мінкевича від 11 березня 1920 р. на території Волинського округу ЦУЗВ та ПФ було утворено Сарненський повіт із Висоцької, Дубровицької, Любиковичівської, Немовицької та Вирської гмін Рівненського повіту й Кисоричівської, Олевської та Юровської гмін Овруцького повіту колишньої Волинської губернії²²¹. 20 березня цього ж року містечко Здолбунів було виключено з адміністративних теренів Острозького повіту та приєднано

²²⁰ Kozyra W. Ziemia Wołyńska... S. 177.

²²¹ Zarządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego w przedmiocie utworzenia powiatu Sarneńskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 2. Poz. 20. S. 14.

до Рівненського повіту²²². За наказом головного комісара ЦУЗВ та ПФ від 6 травня 1920 р. Старокостянтинівський повіт передано під управління Подільського округу²²³.

У березні 1920 р. було звільнено шкільного інспектора Волинського округу Б. Заянчковського, котрий провадив полонізаційну освітню політику щодо національних меншин та був прихильником інкорпораційної програми Р. Дмовського. На нову посаду було призначено члена ППС Ритлера²²⁴. Хоча слід зауважити, що цей крок суттєво не змінив освітньої політики на теренах Волинського округу ЦУЗВ та ПФ.

Від кінця березня 1920 р. розпочинається поступова мілітаризація цивільної адміністрації на теренах ЦУЗВ та ПФ. Підтвердженням цьому може слугувати форма звернень, що їх видавали старости для підлеглих структурних підрозділів. Це вже були не розпорядження, а службові накази. Так, у наказі володимирського повітового старости читаємо, що директор відділу фінансів на теренах Волинського округу розпорядився вважати єдиною розрахунковою державною валютою польську марку. Тимчасово було припинено приймання податків та усяких інших виплат у царських рублях²²⁵. Ситуаційний рапорт старости повідомляв про нестабільний статус урядовців польської адміністрації на теренах так званих «східних кресів», а також частини польського населення, занепокоєного утворенням УНР. Вони остерігалися конкурента, який у майбутньому міг би претендувати на терени Західної Волині й підбурювати її жителів до антипольських акцій. Така ситуація могла стати значною проблемою для щойно відновленої Речі Посполитої. Через це вищеназвані кола домагалися негайного формального приєднання до Польської держави «східних

²²² Zarządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 20 marca 1920 r. w przedmiocie włączenia gminy Zdołbickiej wraz z miasteczkiem Zdołbunowem do powiatu Rówieńskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 3. Poz. 30. S. 21.

²²³ Zarządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 6 maja 1920 r. w przedmiocie włączenia powiatu Starokonstantynowskiego do Okręgu Podolskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 8. Poz. 119. S. 64.

²²⁴ Gierowska-Kallaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...S. 361.

²²⁵ Kozyra W. Ziemia Wołyńska... S. 177.

кресів» загалом і Західної Волині зокрема. Передбачалося безпосередньо підпорядкувати ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ польському уряду, а саме Міністерству внутрішніх справ.

Ковельський староста стосовно цієї справи писав таке: «Хочу зазначити про підтримку ідеї приєднання Ковельського повіту до Польщі. Польські жителі дуже стомлені від постійної невизначеності й з великим нетерпінням очікують на здійснення того факту, який дасть їм повні права громадян Речі Посполитої і забезпечить їм стабільне майбутнє. Росіяни, українці та євреї на це питання реагують без інтересу, але й без осуду»²²⁶. Варто зауважити, що 10 травня 1920 р. ковельським старостою було призначено К. Бжостовського²²⁷. Натомість колишній керівник Ковельського повіту Т. Двораковський розпочав роботу як заступник начальника Волинського округу ЦУЗВ та ПФ²²⁸.

21 квітня 1920 р. був підписаний польсько-український договір, який у сучасній історіографії називають договором Петлюри–Пілсудського. Згідно з ним українська сторона визнавала легітимними права поляків на західноукраїнські землі, зокрема й на Західну Волинь²²⁹. На підставі цього уряд Другої Речі Посполитої розпочав процес безпосереднього приєднання теренів регіону до складу Польської держави.

Після підписання польсько-українського договору розпочалася польсько-більшовицька війна, що частково внесла корективи в організацію і функціонування польських адміністративних органів на теренах Західної Волині. У цей час польська адміністрація регіону активно розшукувала прихильників більшовиків²³⁰. 25 квітня 1920 р. розпочався польсько-український наступ на Київ. Західна Волинь стала сполучною ланкою із

²²⁶ Ситуаційний рапорт Ковельського повітового старости до начальника Волинського округу в Луцьку (12–18 травня 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 39.

²²⁷ Ruch służbowy z dnia 10 maja 1920 r. *DzU ZCZW i FP.* 1920. № 7. Poz. 113. S. 54

²²⁸ Ruch służbowy z dnia 30 czerwca 1920 r. *DzU ZCZW i FP.* 1920. № 15. Poz. 203. S. 129.

²²⁹ Матеріали по періоду польської інтервенції на Україні. 1920 р. *ЦДАГО України.* Ф. 5. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 41.

²³⁰ Доноси агентів і переписка з постерунками про розшук комуністів, членів ревкомів та інших осіб (7 вересня 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 52. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.

фронтом. Загальну ситуацію в регіоні в цей період можна проаналізувати за ситуаційними повідомленнями старост, зокрема звягельського²³¹. Він повідомляв, що фронт пересувається на схід, а населення, позбавлене військової опіки, виїздить до міст і містечок повіту на торгівлю. Також староста зазначав, що поляки, які проживають на теренах повіту, дуже занепокоєні майбутньою ситуацією й розстановкою політичних сил.

Від квітня 1920 р. розпочалося підпорядкування ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ центральному уряду у Варшаві. Так, 22 квітня 1920 р. генеральний комісар підписав розпорядження про ліквідацію, починаючи від 1 травня того ж року, уряду представника генерального комісара при керівництві Литовсько-Білоруського фронту²³². Генеральний комісар східних земель і формально підлеглий йому головний комісар ЦУЗВ та ПФ переходили під безпосереднє керівництво Ради міністрів Другої Речі Посполитої. Перший із них отримував можливість участі в засіданнях уряду з правом голосу в справах, що стосуються східних земель²³³.

Начальник Волинського округу почав працювати під керівництвом новоствореної структури. Він складав ситуаційні рапорти стосовно суспільно-політичної, економічної та культурної ситуації в краї, які надсилав головному комісару. Так, 31 травня 1920 р. начальник Волинського округу надіслав ситуаційний рапорт головному комісару ЦУЗВ та ПФ²³⁴. У звіті містилася інформація про політичну ситуацію в Західній Волині протягом травня 1920 р., адміністративні справи, санітарний стан округу, господарський і аграрний сектори²³⁵. Весною 1920 р. значно розширилися повноваження начальника Волинського округу в справі адміністративних покарань. Так, керівникам

²³¹ Щоденні рапорти звягельського повітового старости про загальний стан повіту (1 листопада 1919 – 1 червня 1920 рр.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 19.

²³² Kozyra W. *Ziemia Wołyńska...* S. 179.

²³³ Ibid.

²³⁴ Ситуаційний рапорт начальника Волинського округу (31 травня 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–3.

²³⁵ Ibid. Арк. 3.

округів, що були у віданні ЦУЗВ та ПФ, дозволялося ув'язнювати на термін до одного року представників управлінських структур у разі їхньої незаконної діяльності. Покарання стосувалися спекулянтів, підпільних виробників алкоголю та порушників громадського спокою, котрі використовували службове становище задля власного збагачення²³⁶.

На початку травня 1920 р., згідно з наказом головного комісара ЦУЗВ та ПФ, було видано розпорядження стосовно організації поліції на теренах регіону: «Поліція є виконавчим органом та забезпечує охорону суспільного спокою на довірній території»²³⁷. Потрібно зазначити, що функції з охорони правопорядку в Західній Волині виконувала не тільки поліція, а й польова жандармерія. Паралельно діяли підрозділи комунальної поліції, яким були довірені допоміжні функції на теренах міст. Одночасне виконання тих самих функцій кількома структурами нерідко викликало непорозуміння з адміністративною владою²³⁸.

За наказом начальника держави від 29 травня 1920 р. із ЦУЗВ та ПФ вилучалися, починаючи від 10 червня 1920 р., такі повіти: Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський та Рівненський, а також частина Острозького повіту, що входила до Рівненського повіту, і північно-західна частина Кременецького повіту. Управління цих повітів передавалося безпосередньо Раді міністрів Польщі²³⁹.

Одночасно в Західній Волині і надалі йшов процес інтенсивного зміцнення структур польської адміністрації. Цікавий для аналізу ситуаційний

²³⁶ Rozporządzenie Komisarza Naczelnego Ziemi Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 11 marca 1920 r. w przedmiocie rozszerzenia kompetencji Naczelników Okręgów przy stosowaniu represji administracyjnych. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 2. Poz. 18. S. 13.

²³⁷ Rozporządzenie Komisarza Naczelnego Ziemi Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 5 maja 1920 r. w przedmiocie organizacji policji. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 8. Poz. 114. S. 1.

²³⁸ Разиграев О. В. Польська державна поліція в Західній Волині... С. 103.

²³⁹ Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 29 maja 1920 r. w przedmiocie przekazania zarządu powiatów Wołyńskich Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 13. Poz. 167. S. 93.

рапорт із сусіднього для регіону Заславського повіту від 11 травня 1920 р.²⁴⁰ Він усебічно характеризує суспільне життя та діяльність адміністративних і судових підрозділів на підлеглих територіях повіту. Ця інформація складалася з 13 частин: політична ситуація, рівень громадської безпеки, адміністраційний стан повіту, суспільне та господарське життя повіту, продовольча ситуація, санітарне становище, технічна і комунікаційна робота, кількість в'язнів у тюрмах, кількість арештованих, кількість адміністративно покараних, кількість виданих перепусток і посвідчень, прибуток повітової каси на 9 травня 1920 р.

Розбудову польської адміністрації польське населення Західної Волині розглядало як процес остаточного включення теренів регіону до Другої Речі Посполитої. 18 червня 1920 р. у Володимирі-Волинському був утворений Комітет об'єднання Волині з Польщею²⁴¹. На його чолі став бургомістр Володимир-Волинського Ф. Тверд. До складу нового об'єднання входили представники всіх національностей і громадських організацій, що діяли в Західній Волині. Серед них Я. Березовський – представник українців, Б. Стразберг – представник євреїв, Д. Герштанський – представник православного духовенства і Ф. Рапчевський – представник від польського населення. Комітет видав відозву із наступним змістом: «Наказом Начальника польських військ управління Волині було передане уряду Речі Посполитої Польщі. Цей факт ми радісно вітаємо – як остаточне об'єднання Волині з Польщею». Далі зазначалося, що Західна Волинь входила до складу Польщі на рівних засадах: «Як вільні з вільними – рівні з рівними»²⁴².

Регіон перебував у складі Польської держави до середини літа 1920 р. У липні – серпні цього ж року терени краю зайняли більшовики. Як наслідок, польська адміністрація в краї припинила свою діяльність і була евакуйована до центральних районів Другої Речі Посполитої.

²⁴⁰ Ситуаційні рапорти Заславського повітового старости. 1920 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 28.

²⁴¹ Kozyra W. Ziemia Wołyńska... S. 180.

²⁴² Ibid.

Отож, у січні 1920 р. на теренах Західної Волині було утворено нову управлінську одиницю – Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту, що формально підпорядковувалася ЦУСЗ, а фактично – лише Ю. Пілсудському. До таких дій підштовхувала господарська та національно-культурна відмінність Західної Волині від решти територій, підконтрольних ЦУСЗ. Наприкінці травня 1920 р. частина повітів Волинського округу ЦУЗВ та ПФ перейшла під безпосереднє управління Міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої. Такі дії були спричинені умовами польсько-українського договору від 21 квітня 1920 р. та згодою уряду УНР на включення західних повітів колишньої Волинської губернії до складу Польської держави. Однак уже у червні–липні 1920 р. перебіг польсько-більшовицької війни ліквідував адміністративний апарат Другої Речі Посполитої в регіоні.

2.3. Регіон в межах Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів

Становленню нового перехідного адміністративного утворення Другої Речі Посполитої на східних теренах передувала ліквідація адміністрації ЦУЗВ та ПФ в регіоні. Так, під натиском більшовиків на межі червня–липня 1920 р. розпочалася евакуація місцевого польського управлінського апарату в західні воєводства Польщі. Зокрема, Кременець поляки залишили 3 липня цього ж року. В. Менджецький цитує евакуаційний рапорт із Кременецького повіту: «29 червня близько 8 години вечора значна кількість утікачів прибула зі Звягеля, Корця і Старокостянтинова, сіючи паніку серед нашої влади й місцевого цивільного польського населення. Це, власне, був початок паніки, у якій Кременець перебував наступні кілька днів, аж до остаточної евакуації. Наступного дня опівдні, зважаючи на різноманітні чутки, наша адміністрація і жандармерія спакували свої речі та відправили до залізничної станції, де вже чекав евакуаційний потяг. Оборонці міста залишили його й вирушили до Дубна. Це стало приводом для ще більшої паніки, оскільки ширилися чутки про

те, що більшовики вже поряд [...] Староста з кількома урядовцями прагнули затриматися до останньої хвилини. Жандармерія з поручником Янковським теж. “Остання хвилина” наступила о 12-й годині вночі з 3 на 4 липня, коли із Шумська повідомили про те, що бачили поблизу більшовиків. Староста Булов разом із кількома урядовцями цілковито спокійно вирушив до Бродів»²⁴³.

Майже одночасно польські державні інституції регіону, що їх очолював начальник Волинського округу С. Смольський, із Луцька повернулися до Ковеля, а далі взяли напрям на Мацеїв²⁴⁴. Евакуація з Мацеїва відбулася 6 липня цього ж року згідно з розпорядженням С. Смольського, який особисто відвідав усі найважливіші адміністративні установи та повідомив, що Ковель буде взятий після обіду²⁴⁵. Частина адміністративного апарату під час евакуації звільнилася із займаних посад і після закінчення війни не повернулася на терени Західної Волині. З огляду на це варто зазначити, що в другій половині 1920 р. польську адміністрацію в регіоні доводилося відроджувати з допомогою значної кількості нових кадрів, які прибували до Західної Волині з центральних воєводств Другої Речі Посполитої й не знали місцевої специфіки.

Варшавська битва та відступ Червоної армії з теренів Західної Волині спричинили відновлення польського управлінського апарату в регіоні. Окремі громадські представники краю висловлювали свою позицію стосовно нового адміністративного укладу східних теренів. Зокрема, ще 8 вересня 1920 р. польська організація «Кресова сторожа» подала до Ради міністрів Другої Речі Посполитої проект нового управлінського облаштування колишніх територій

²⁴³ Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921. *Metamorfozy społeczne* : badania nad dziejami społeczeństwa polskiego w XIX i XX wieku pod red. J. Żarnowskiego. T. I. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997. S. 160.

²⁴⁴ Матеріали про боротьбу Червоної Армії із польськими окупантами (1920 р.). *ЦДАГО України*. Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП (б)У. Оп. 1. Спр. 302. Арк. 50.

²⁴⁵ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat kowelski. 1920 r. *AAN*. Zesp. 55. Sygn. 331. K. 26.

ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ²⁴⁶. Зазначалося, що потрібно врахувати попередній досвід адміністративної практики та виправити недоліки організаційного характеру. Попереднє управління ускладнювалося такими факторами, як поліетнічність східних територій, зрусифікованість суспільно-політичного й освітнього життя, проросійські тенденції в православній церкві, нерозв'язаність аграрного питання. Уніфікація територій призводила до того, що місцеві виконавчі органи влади часто не виконували розпоряджень вищого керівництва й проводили адміністративні зміни на власний розсуд. Відсутність кваліфікованих управлінських кадрів спонукала до призначення на важливі посади місцевої польської інтелігенції, яка здебільшого складалася із заможних землевласників й асоціювалася в непольського населення з «панськими урядами». Усе це перешкоджало реалізації демократичної суспільної програми, що її розробив Ю. Пілсудський. Пропонувалося створити уряд керівника прифронтової адміністрації при Міністерстві внутрішніх справ, який мав би компетенції, схожі, як в уряді делегата в справах Галичини.

У проекті, підсумовуючи завдання управлінського апарату, зазначалося таке: варто утриматися від централізації адміністрації на східних територіях, слід пам'ятати про перехідний характер адміністрації та створити належні умови для інтеграції краю з Польщею, в адміністрації регіону має бути чіткий план дій, який повинен ґрунтуватися на співпраці виконавчої влади та місцевого населення всіх національних груп. Водночас наголошувалося на необхідності організації Волинського округу з центром у Луцьку, Брестського – із центром у Брест-Литовську та Віленського – із центром у Вільні²⁴⁷.

Згідно з розпорядженням начальника держави від 9 вересня 1920 р. було ліквідовано уряд генерального комісара східних земель і уряд головного комісара земель Волині та Подільського фронту. На їхньому місці було утворено Тимчасове управління прифронтових і етапних теренів на чолі з

²⁴⁶ Wrzesień–listopad 1920 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. *Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza*. Sygn. 30. K. 305. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/tecza.php?nonav=0&nrar=701&n> (дата звернення: 23.01.2017).

²⁴⁷ Ibid. K. 305–310.

В. Рачкевичем²⁴⁸. Останній до цього працював у структурах ЦУСЗ і брав участь у польсько-більшовицькій війні. Потрібно додати, що його заступником було призначено колишнього начальника Волинського округу ЦУСЗ М. Ямонта²⁴⁹. Західна Волинь була включена до нової управлінської структури [Додаток Ж]. Посади в новій адміністрації також отримали Т. Кшижановський і Т. Двораковський – колишні старости Володимирського та Ковельського повітів Західної Волині. Зазначена структура підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ.

У регіоні стрімко почала відбудовуватися управлінська структура Другої Речі Посполитої. Було організовано староства, міські та сільські гмінні уряди, відділи скарбу, суду, повітові управління державної поліції тощо. З кожним днем польська адміністрація зміцнювала свої позиції на теренах Західної Волині, хоча суспільно-політична, соціально-економічна й національно-релігійна ситуація в регіоні була досить складною.

У цей час було призначено нових повітових керівників на теренах регіону: С. Рутковського – старостою Сарненського повіту, К. Бжостовського – старостою Володимирського повіту, Б. Хеншеля – старостою Рівненського повіту, Г. Бачинського – старостою Кременецького повіту, Т. Валіцького – старостою Дубенського повіту, Р. Сплаву-Неймана – старостою Луцького повіту, Ц. Вельхорського – старостою Ковельського повіту²⁵⁰.

Слід розглянути основні повноваження ключових органів ТУП і ЕТ. Керівник ТУП і ЕТ виконував свої обов'язки на підставі попередніх розпоряджень, що окреслювали компетенцію генерального комісара ЦУСЗ та головного комісара ЦУЗВ та ПФ. Нова адміністративна одиниця підпорядковувалася міністру внутрішніх справ Другої Речі Посполитої. Останній мав право: видавати розпорядження в усіх сферах цивільного

²⁴⁸ Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 9 września 1920 r. o zniesieniu Urzędu Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich oraz Urzędu Naczelnego Komisarza Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. *DzU ZTP i E.* 1920. № 1. Poz. 1. S. 1.

²⁴⁹ Ruch służbowy z dnia 20 października 1920 r. *DzU ZTP i E.* 1920. № 1. Poz. 8. S. 5.

²⁵⁰ Ibid.

управління, контролювати прибутки й видатки тимчасового управління, залучати державні кредити на організацію діяльності, керувати виконавчою владою та наглядати за адміністрацією в краї, встановлювати нові засади організації тимчасового управління, призначати та звільняти представників адміністративного апарату, суддів, інших функціонерів, репрезентувати ТУП і ЕТ перед центральною владою Польщі²⁵¹.

До компетенції уряду ТУП і ЕТ належало: керівництво адміністрацією на території східних округів Другої Речі Посполитої, розв'язання національних, господарських та суспільних проблем, виконання постанов Міністерства внутрішніх справ та інших вищих виконавчих органів, розпорядження справами поліції, карного та адміністративного судівництва, забезпечення належного продовольчого становища регіону, керівництво релігійними та освітніми справами, регулювання пересування місцевого населення²⁵². Потрібно зауважити, що військовим структурам суворо заборонялося видавати будь-які розпорядження або накази, що стосувалися цього тимчасового органу управління. Керівнику ТУП і ЕТ допомагали заступники, повітові старости, делегати при арміях, органи місцевого самоврядування та суди. Повітові старости повинні були поширювати розпорядження вищих органів влади, зважаючи на регіональні особливості, не лише польською мовою.

Водночас запроваджувалася посада делегата ТУП і ЕТ при керівництві армії. До його компетенції належало: посередництво між армією та цивільним населенням, урегулювання відносин між ТУП і ЕТ та військовими відділами, контроль за діяльністю старост у справах забезпечення потреб армії, вирішення скарг цивільного населення щодо армії. Делегат передавав усі скарги керівництву армії та погоджував свої дії з урядом ТУП і ЕТ²⁵³.

²⁵¹ Rozkaz Naczelnego Wodza Wojsk Polskich z dnia 15 września 1920 r. w przedmiocie określenia kompetencji Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawach Zarządu Tymczasowego Terenów Przygrontowych i Etapowych oraz rozgraniczenia kompetencji władz cywilnych i wojskowych na tych terenach. *DzU ZTP i E.* 1920. № 1. Poz. 4–7. S. 2.

²⁵² Ibid. S. 3.

²⁵³ Ibid. S. 4.

17 вересня 1920 р. колишній генеральний комісар ЦУСЗ Є. Осмолівський надіслав начальнику держави листа, у якому рапортував про юридичні проблеми ліквідації управлінського апарату ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ. Він зазначав, що на східних землях працювало близько 6 тис. чиновників. Третина з них за серпень та вересень 1920 р. не отримала заробітної платні. Він просив виправити цей стан справ²⁵⁴.

Незважаючи на повторне становлення цивільної польської адміністрації, польські військові намагалися контролювати суспільно-політичну ситуацію в окремих повітах регіону. Керівник товариства «Кресова сторожа» Кременецького повіту І. Літвінюк у рапорті за 3–8 листопада 1920 р. повідомляв таке: «Прибув до Кременця 3 листопада і застав повіт в адміністративній і господарській розрусі. Усім керував керівник етапу підполковник Славінський, який, за власним твердженням, був паном життя і смерті в повіті. Насправді, адміністрація прибула до Кременця 18 жовтня, але через перешкоджання військових так і не розпочала управляти повітом»²⁵⁵. Після цього староста Кременецького повіту Г. Бачинський вирушив до Варшави, де зустрів підтримку в справі ліквідації свавілля військової влади та передання керівництва повіту цивільній адміністрації. Можливо, саме через конфлікти цивільної та військової влади на терени Західної Волині була відправлена урядова делегація з Варшави.

12 листопада 1920 р. урядова делегація на чолі з головою Ради міністрів В. Вітосом, міністром внутрішніх справ Л. Скульським та керівником ТУП і ЕТ В. Рачкевичем прибула до Луцька для ознайомлення із суспільно-політичною, освітньою та економічною ситуацією в регіоні. Одне з найцікавіших запитань до представників центральної влади Польщі прозвучало від редактора українського тижневика «Наш голос» Д. Шульги, який поцікавився, чи місцева

²⁵⁴ *IJP w Ameryce. Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. Sygn. 30. Wrzeszeń–listopad 1920 r. K. 128–130. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 23.01.2017).*

²⁵⁵ *Raport instruktora Straży Kresowej na powiat krzemieniecki (3–8 listopada 1920 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 333. K. 1.*

українська інтелігенція буде мати можливість працювати в адміністрації. На що Л. Скульський відповів: «Можна з упевненістю стверджувати, що це відбудеться найближчим часом. Наразі ця справа знаходиться у відповідних комітетах задля опрацювання відповідного закону, який дозволить місцевій українській інтелігенції Волині працювати на державній службі»²⁵⁶. Варто зазначити, що така позиція міністра внутрішніх справ не була реалізована на практиці. Водночас Л. Скульський додавав, що перш за все будуть братися до уваги інтереси Польщі, а осіб, які перешкоджатимуть таким цілям, позбавлятимуть можливості працювати в адміністрації²⁵⁷. Після Луцька урядова делегація відвідала Рівне, Володимир-Волинський та Ковель, де провела зустрічі з місцевими культурно-освітніми діячами, представниками духовництва, громадських організацій та українського населення.

Відсутність злагодженої співпраці між центральними й регіональними органами влади призводила до частих непорозумінь у справі втілення в життя національної політики Польщі. Так, за кілька днів після візиту урядової делегації Другої Речі Посполитої на терени Західної Волині та запевнень у вільному розвитку української мови польська поліція регіону розпочала полонізаційні заходи. Зокрема, газета «Наш голос» повідомляла, що у другій половині листопада 1920 р. в Луцьку та Рівному українські написи зникали з крамниць, дощок оголошень та замінювалися на польські²⁵⁸.

Окрім напружених стосунків цивільної й військової адміністрації, складністю відзначалася і їхня взаємодія з поліційними формуваннями в регіоні. Одним із каменів спотикання було питання розмежування сфери їхньої компетенції. Зловживання владою з боку військових, не завжди ефективна діяльність польової жандармерії, яка виконувала функції охорони громадського порядку та суспільної безпеки на правах тимчасових правоохоронних органів,

²⁵⁶ *Наш голос*. 1920 р. Ч. 9. 21 листоп. С. 5.

²⁵⁷ *Ibid.*

²⁵⁸ *Наш голос*. 1920 р. Ч. 10. 5 груд. С. 7.

зверхня позиція цивільних управлінських структур суттєво ускладнювали діяльність виконавчих структур влади Другої Речі Посполитої в регіоні.

Здійснення поліцією функцій контролю за громадським життям у Західній Волині ґрунтувалося на її підпорядкуванні органам влади, суду і прокуратури²⁵⁹. Однак керівництво поліційних структур не завжди виконувало роль звичайного виконавця політики адміністративної влади. Така позиція негативно сприймалася як центральними органами виконавчої влади, так і регіональними на повітовому рівні. Незлагоджена робота польської поліції й цивільної адміністрації в Західній Волині у другій половині 1920 р. пояснюється відсутністю стабільного політичного курсу Варшави в зазначений період та перехідним характером місцевої адміністрації, яка все ще перебувала на етапі свого становлення.

Важливою для характеристики польської адміністрації є її оцінка місцевим населенням Західної Волині восени 1920 р. Зокрема, поляки позитивно сприймали повернення управлінського апарату Другої Речі Посполитої на терени регіону. Чехи та німці теж були налаштовані до нової-старої влади прихильно. Хоча німецька національна меншина викликала певне занепокоєння в середовищі польського управлінського апарату з кількох причин. Зокрема, улітку 1920 р. траплялися випадки добровільної колаборації німців із Червоною армією, наприклад, у Луцькому повіті. Окрім того, в одному з маєтків було видано двох польських вояків, котрих згодом повісили. У Ковельському повіті, за свідченнями польської адміністрації, траплялися антипольські виступи, організовані місцевими німцями²⁶⁰.

Українці очікували від польської адміністрації виконання попередніх обіцянок стосовно проведення аграрної реформи та забезпечення рівноправності в суспільно-політичному житті. Натомість настрої єврейської частини населення не змінилися. Православне та католицьке духовництво підтримувало повернення польської влади, зважаючи на антирелігійну

²⁵⁹ Разиграев О. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках... С. 257.

²⁶⁰ Zielińska N. Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej... S. 279.

спрямованість попередньої більшовицької адміністрації²⁶¹. Такими, на думку польської адміністрації, були настрої населення, котре проживало в Західній Волині наприкінці 1920 р.

Позицію населення Ковельського повіту щодо процесу повторного включення регіону до складу Другої Речі Посполитої наприкінці 1920 р. ілюструє такий випадок: «Коли один зі священників на прізвище Сакович переконував у користі приєднання Ковельського повіту до складу Польщі, розлючена юрба повалила його на землю та ледве не вбила»²⁶².

Нова управлінська одиниця функціонувала недовго. Вже 27 листопада 1920 р. Рада міністрів Другої Речі Посполитої своїм розпорядженням ліквідувала ТУП і ЕТ. Усі департаменти та відділи цієї структури переходили під безпосереднє управління відповідних міністерств Другої Речі Посполитої²⁶³. Ще 18 листопада на так званих «східних кресах» було утворено три адміністративні округи другої інстанції на правах воєводств, що вже функціонували в центральних регіонах Польщі. Новими адміністративними одиницями мали стати Волинське, Поліське та Новогрудське воєводства. Їх очолювали начальники округів, влада яких була рівнозначною воєводській. Ця адміністративно-територіальна ротація тривала до лютого 1921 р., коли було утворене Волинське воєводство.

Наприкінці 1920 р. в Західній Волині проведено низку адміністративних змін на повітовому та гмінному рівнях. Зокрема, 12 грудня 1920 р. з частини гмін Володимирського повіту було утворено Горохівський повіт із центром у м. Горохові. Цього ж дня з частини Ковельського повіту утворено Камінь-Каширський повіт із центром у Камені-Каширському, що згодом увійшов до

²⁶¹ Ibid. S. 280.

²⁶² Ibid. S. 281.

²⁶³ Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27 listopada 1920 r. w przedmiocie zniesienia i likwidacji Tymczasowego Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych. *DzU ZTP i E.* 1920. № 5. Poz. 36. S. 2.

Поліського воєводства. Окрім цього, із теренів Володимирського повіту організовано Любомльський повіт із центром у Любомлі²⁶⁴.

Розпорядженням Ради міністрів від 4 лютого 1921 р. на східних теренах Другої Речі Посполитої утворювалися, починаючи від 1 березня 1921 р., три нові воєводства: Волинське [Додаток 3], Поліське і Новоградське²⁶⁵. Польська адміністрація на теренах Західної Волині переходила під безпосередній контроль Міністерства внутрішніх справ. Волинське воєводство очолив воєвода Я. Кжаковський (14 березня – 7 червня 1921 р.).

Ризький мирний договір, підписаний 18 березня 1921 р., юридично закріпив приналежність Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої, поклавши кінець дискусії щодо правового врегулювання статусу регіону, яка тривала протягом 1919–1921 рр.

Нова управлінська одиниця розміщувалася в західній та центральній частині колишньої Волинської губернії й межувала на півночі з Поліським воєводством, на заході з Люблінським, на півдні з Львівським та Тернопольським воєводствами, на сході з радянською Україною. Станом на 1921 р. Волинське воєводство складалося з дев'яти повітів: Дубенського, Горохівського, Ковельського, Кременецького, Любомльського, Луцького, Рівненського, Володимирського, Острозького. У містах Західної Волині проживало понад 8 тис. осіб, які походили з центральних воєводств Другої Речі Посполитої. З одного боку, такий стан справ давав можливість сподіватися на швидку інтеграцію регіону з Польщею в плані належного функціонування управлінських структур, з іншого – закладав підґрунтя для міжнаціональних конфліктів. Управлінські кадри, що прибули з центральних воєводств, не знали української мови, не орієнтувалися в локальній політиці та її особливостях²⁶⁶.

Становлення польської адміністрації в Західній Волині у другій половині 1920-го – на початку 1921 р. утруднювалося нестачею кваліфікованих місцевих

²⁶⁴ Ruch służbowy z dnia 20 października 1920 r. *DzU ZTP i E.* 1920. № 1. Poz. 8. S. 5.

²⁶⁵ Kozyra W. *Ziemia Wołyńska...* S. 183.

²⁶⁶ Mędrzecki W. *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921...* S. 164.

кадрів. Від самого початку польського урядування в регіоні головним критерієм, на який звертали увагу під час прийняття на державну службу, була національність. До органів державної влади брали переважно поляків²⁶⁷. Зважаючи на те, що понад 80 % населення Західної Волині становили неполяки, фахових кандидатів на державну службу було небагато. За підрахунками польського історика В. Менджецького, у регіоні в цей час налічувалося близько 2 тис. осіб, які належали до верстви польської інтелігенції²⁶⁸. Саме їх у першу чергу призначали на адміністративні посади в Західній Волині.

Водночас польські урядовці на теренах Західної Волині після повторного становлення польської адміністрації восени 1920 р. рекрутувалися з кількох джерел. Першим із них був перехід із попереднього місця праці або навчання у порядку призначення. Значну частку волинських урядовців становили особи, демобілізовані з Війська Польського протягом досліджуваного періоду, а особливо після воєнних дій 1920 р. Третю групу становили мігранти, які прибували до регіону з власної ініціативи в пошуках праці, задля громадської діяльності. До четвертої, найчисленнішої групи входили особи, які народилися на схід від кордону, визначеного Ризькою мирною угодою 1921 р.

З кожним наступним місяцем польська адміністрація зміцнювала свої позиції на теренах Західної Волині, хоча суспільно-політична, соціально-економічна та національно-релігійна ситуація в регіоні залишалася доволі складною. На початку 1921 р. кременецький староста зазначав, що ситуація в повіті нестабільна: «Кожного дня прибувають комуністичні агітатори й закликають чинити непокору польській адміністрації та організуватись у збройні відділи»²⁶⁹. Він також пропонував збільшити персональний склад поліції в повіті до 300 осіб. Окрім цього, староста повідомляв, що значний відсоток серед агітаторів становили жінки. Пропагандистську роботу вони проводили переважно серед війська.

²⁶⁷ Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu... S. 24.

²⁶⁸ Ibid. S. 21.

²⁶⁹ Рапорти старости про діяльність Кременецького повітового староства (5 березня 1920 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1–2.

Перший волинський воєвода Я. Кжаковський, після свого призначення на початку березня 1921 р., зустрівся у Луцьку з представниками від усіх громадських організацій регіону, незалежно від національності та віросповідання. У вступній промові він зазначав таке: «Прагну бути не тільки представником уряду, а й водночас оборонцем широких мас волинського народу і не дозволю, щоб Волинь була чиїм-небудь фільварком, із якого тягнув би хтось користь. Волинь має бути на тих самих правах, як і інші частини Польської Республіки»²⁷⁰. Після цього воєвода поспілкувався з представником від українських і польських делегацій, яких запевнив у тому, що буде домагатися співпраці між багатонаціональним населенням регіону²⁷¹.

Отже, після польсько-українського договору С. Петлюри та Ю. Пілсудського від 21 квітня 1920 р. регіон поступово переходить під контроль центральних органів виконавчої влади Другої Речі Посполитої. УНР визнала права Польщі на терени Західної Волині, тим самим позбавивши потреби проводити в краї плебісцит, про який дискутували Ю. Пілсудський та його опоненти протягом другої половини 1919 р. Польсько-більшовицька війна призвела до ліквідації польської адміністрації влітку 1920 р. У другій половині цього ж року управлінський апарат Другої Речі Посполитої було відновлено у вигляді ТУП і ЕТ. Адміністрація ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ натомість була ліквідована.

З осені 1920 р. Західна Волинь увійшла до нової адміністративної структури. Діяльність ТУП і ЕТ в регіоні зводилася до відновлення функціонування староств, розмежування компетенцій із військовою владою, поліцейськими підрозділами та поступового формування воєводства. Місцеве населення неоднозначно сприймало повернення адміністрації Другої Речі Посполитої, а непродумані дії окремих чиновників та правоохоронних органів призводили до наростання конфронтації між польською владою й українським населенням.

²⁷⁰ *Наш голос*. 1921 р. Ч. 10 (23). 13 берез. С. 2.

²⁷¹ *Ibid.*

Врешті на межі 1920–1921 рр. на основі повітів Західної Волині, що входили до ТУП і ЕТ, було сформовано Волинське воєводство з центром у Луцьку. Перший етап становлення польської адміністрації в Західній Волині було завершено. Ризький мир 1921 р. остаточно закріпив юридичну приналежність Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої.

Висновки до розділу 2

Польська адміністрація регіону протягом 1919–1921 рр. була представлена староствами як органами виконавчої влади першої інстанції та перехідним формуваннями у вигляді Управління повітів Волині, а згодом Волинським округом як органом виконавчої влади другої інстанції. Ці структури підпорядковувалися генеральному комісару східних земель, головному комісару земель Волині та Подільського фронту, а згодом керівнику прифронтових і етапних теренів. Ці «довоеводські» формування звітували перед начальником держави, а від 1 червня 1920 р. – перед Міністерством внутрішніх справ Другої Речі Посполитої.

Починаючи з межі 1918–1919 рр., місцеві поляки організовують владу на території Володимирського повіту колишньої Волинської губернії, формують міліцію та управлінські структури Комісаріату, які спочатку підпорядковувалися Військовому управлінню земель Литви та Білорусі. Згодом, після зайняття Західної Волині Військом Польським на зламі весни–літа 1919 р., створено Управління повітів Волині, а відтак Волинський округ, які підпорядковувалися Цивільному управлінню східних земель. Остання структура була підзвітна Ю. Пілсудському й мала реалізовувати політичну програму начальника держави щодо мирного співіснування різнонаціонального населення. Проте на практиці ситуація виглядала інакше. На ключових посадах у системі польської адміністрації в Західній Волині в 1919 р. перебували місцеві землевласники, які перешкоджали планам Ю. Пілсудського з налагодження міжнаціонального діалогу на теренах, підзвітних ЦУСЗ. У

Західній Волині простежувався локальний сепаратизм польської адміністрації щодо центральної влади у Варшаві. Формально виконуючи вказівки начальника держави, місцеві чиновники регіону фактично реалізовували політичну програму народних демократів, із їхніми планами беззастережної інкорпорації Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої без проведення можливого плебісциту. Окрім того, національно-культурні та соціально-економічні відмінності регіону спонукали до його відокремлення від ЦУСЗ. На цьому наполягала громадськість усіх національностей та й самі чиновники Волинського округу.

На початку 1920 р. на теренах Західної Волині організовано нову адміністративну одиницю – Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту, яка формально звітувала ЦУСЗ, а фактично підпорядковувалася лише начальнику держави. Після договору С. Петлюри та Ю. Пілсудського терени Західної Волині від 1 червня 1920 р. переходять під безпосереднє управління центральних органів виконавчої влади Другої Речі Посполитої, насамперед Міністерства внутрішніх справ. Питання про можливе волевиявлення місцевого населення втратило свою вагу й актуальність. Польсько-більшовицька війна влітку 1920 р. ліквідувала польський управлінський апарат Західної Волині, який із вересня того ж року довелося відбудувати знову. На місці ЦУСЗ і ЦУЗВ та ПФ було утворено Тимчасове управління прифронтових і етапних теренів, якому, зокрема, підпорядковувалися терени Західної Волині. З початком переговорів у Ризі наприкінці 1920 р. в Західній Волині починає формуватися Волинське воєводство, яке офіційно було утворене 4 лютого 1921 р.

РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

3.1. Організація українського національного руху

У перші роки становлення польської адміністрації в Західній Волині влада зіткнулася з проблемою багатоетнічності регіону, яка потребувала лише мирного розв'язання. Тільки тоді можна було сподіватися на цілковиту інтеграцію регіону до складу Польської держави. Задля цього потрібно було оформити відносини з представниками різних національностей краю, передусім з українцями, які перебували в більшості. Погляди польського політикуму на вирішення цього питання різнилися. Прихильники федералістської концепції, про яку згадувалося вище, закликали до виваженої регіональної політики, яка б враховувала національну, конфесійну та культурну специфіку краю. Вони намагалися піднести авторитет Польської держави серед місцевого населення, насамперед українського. Саме такі цілі, принаймні офіційно, мала виконувати польська адміністрація в перші роки своєї діяльності в регіоні. Проте для місцевих урядовців вагомішими були погляди народних демократів із їхньою ідеєю цілковитої полонізації так званих «східних кресів». Тому польський адміністративний апарат краю трактував розпорядження вищого керівництва на свій розсуд і тим самим перешкоджав налагодженню стосунків із місцевим населенням. За таких умов у Західній Волині починає розвиватися український національний рух, який у перші роки становлення польської адміністрації представляли здебільшого локальні діячі. Отож потрібно детальніше розглянути процес зародження українського національного руху в регіоні, форми його діяльності та течії.

Про недостатній рівень національної свідомості значної частини українського населення Західної Волині, а також про розвиток українського національного руху напередодні зайняття регіону польськими військовими підрозділами повідомляє ситуаційний рапорт з'їзду Волинського округу польського товариства «Кресова сторожа» (громадської організації, що виникла

ще на початку 1918 р. – С. Г.) від 13 квітня 1919 р.: «Підґрунтям на якому розвивається український рух є Східна Галичина [...] На території російської України на Волині український рух є цілковито насадженим ззовні. Неосвічений православний селянин не хоче слухати про існування незалежної України. Галичанин є для нього зовсім чужим [...] Українську мову вважають за мову селян, що дивним чином звучить в устах інтелігенції. Мовою останньої має бути російська або польська. Єдиними представниками української напівінтелігенції є колишні вчителі. Поза галичанами інтелігенція є російською та польською, навіть на урядових посадах. Останні займають неприхильну позицію до ідеї незалежної України. Коли б провести голосування серед населення, то переважна більшість, скоріше за все, виступала б за приналежність до Росії»²⁷². Саме за таких складних обставин інтелігенція Західної Волині намагалася підвищувати національну свідомість місцевого українського населення та налагоджувати громадське життя.

Окремі локальні діячі усвідомлювали невідворотність встановлення польської влади й намагалися налагодити діалог із новою адміністрацією: «Кілька відомих українців серед місцевого сільського елемента заявили про своє прагнення налагодити тісні контакти із товариствами та адміністрацією [...] Зважаючи на це є передумови до налагодження польсько-української співпраці або ж створення Волинського союзу, до котрого можна залучити і чехів»²⁷³. Загалом українське населення Західної Волині на середину 1919 р. можна поділити на дві групи. До першої слід віднести осіб, зацікавлених у співпраці з польською владою, до другої – тих, що вороже її сприйняли. Зріле й заможніше населення контактувало з новою адміністрацією, молодь та бідніша частина жителів усіяко перешкоджали таким намірам.

На межі вересня–жовтня 1919 р. в Луцьку й Сарнах за ініціативи поляків відбулися два з'їзди громадських діячів Волині, на яких були й українські

²⁷² Raport ze zjazdu instruktorów Towarzystwa Straży Kresowej na Wołyniu (13 kwietnia 1919 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 239. K. 4.

²⁷³ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat łucki. 1919 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 337. K. 61.

делегати. Останні прагнули налагодити тісніші контакти з поляками та громадськими організаціями Другої Речі Посполитої в Західній Волині. Варто зазначити, що такі заходи були спробою міжнаціонального порозуміння в регіоні. На з'їздах було сформовано «Народні ради» за участю українців. Новостворені об'єднання мали виконувати роль майданчика для громадського обговорення важливих питань. У Сарненському з'їзді взяли участь 220 делегатів, із них 60 українців. До народної ради увійшло шість українців та 17 поляків. У Луцькому з'їзді взяло участь 289 делегатів, із них 75 українців, німців та чехів. До народної ради увійшло дев'ять українців і 24 поляки²⁷⁴. Така ситуація простежувалася і в інших повітах. Наприклад, до Ковельської народної ради було кооптовано 10 українців²⁷⁵. Зазначимо, що кількісний склад «Народних рад» не відповідав пропорційній чисельності населення тієї чи іншої національності Західної Волині. Поляки, які в регіоні перебували в меншості, значно переважали представників українців, чехів, євреїв та німців. Це пояснюється підтримкою польського населення з боку управлінського апарату та громадських організацій Польщі.

Попри проведення спільних із поляками з'їздів, окремі українські діячі проводили діяльність, покликану дестабілізувати становище польської адміністрації. Зокрема, вчитель із села Несвіч Луцького повіту Ярмолюк перешкоджав функціонуванню управлінського апарату й проводив агітацію проти українських діячів, котрі прагнули налагодити контакти з новою владою. Унаслідок його діяльності українці із Несвічі та навколишніх сіл не брали участі в спільних із поляками з'їздах²⁷⁶. Складно визначити політичну орієнтацію цього діяча, однак можна припустити, що волинські вчителі, значна частина яких були вихованцями Українських січових стрільців у період Першої

²⁷⁴ Ibid. К. 80.

²⁷⁵ Raport instruktora Straży Kresowej na powiat kowelski (5 grudnia 1919 – 15 stycznia 1920 rr.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 330. К. 33.

²⁷⁶ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat łucki. 1919 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 337. К. 81.

світової війни, представляли національну течію українського руху та прагнули приєднання регіону до складу УНР.

На прикордонних зі Східною Галичиною повітах так само, як і під час Першої світової війни, свою діяльність розпочали галичани, які, на думку польської адміністрації, діяли «за гроші Денікіна»²⁷⁷. Завданням польської влади була ліквідація впливу українського національного руху Східної Галичини на Західну Волинь. Натомість у східних повітах регіону в другій половині 1919 р. українські діячі концентрували свою діяльність у шкільних комітетах і кооперативах, акцентуючи увагу на освітній та економічній праці. Тут галицькі впливи були менш відчутні.

Від моменту зайняття польськими військовими підрозділами Західної Волині український рух не був організований в окремі політичні партії. У низці повітів активну діяльність представників інтелігенції блокувала місцева адміністрація. Як наслідок, на межі 1919–1920 рр. частина українських діячів розпочала антипольську діяльність. Наприклад, у Ковельському повіті активною проукраїнською позицією відзначався М. Луцкевич – колишній інструктор волинських кооперативів і український староста, М. Кухаренко – колишній керівник Українського товариства та М. Косач – колишній керівник земства²⁷⁸. Ці представники інтелігенції, попри конфлікти з адміністрацією, контактували з делегатами від польських громадських організацій у справі вільного розвитку українського шкільництва. Зокрема, група осіб на чолі з М. Косачем намагалася створити український шкільний відділ, який безпосередньо контактував би з польським шкільним інспектором. Водночас названі вище особи намагалися українізувати православну церкву Західної Волині й ліквідувати в ній проросійські впливи²⁷⁹.

Наведені факти ще раз підтверджують культурно-освітню спрямованість українського руху та його діяльність щодо українізації православної церкви ще

²⁷⁷ Ibid. К. 105.

²⁷⁸ Raporty instruktorów Straży Kresowej. 1919–1921. *BPW*. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1681. К. 35.

²⁷⁹ Ibid. К. 36.

на «довоеводському» етапі становлення польської адміністрації в регіоні. Останню проблему частково підтримували польські кола із середовища Ю. Пілсудського: «Питання про автокефалію православної церкви в Польщі та створення національної української церкви може мати успіхи й допоможе в нашій роботі стосовно підтримки українського населення»²⁸⁰. Такі дії були одним із регіональних проявів конфесійної політики Польщі в Західній Волині.

Початкові наміри стосовно українізації православної церкви розпочиналися зі спроби введення української мови до церковних текстів, а також запровадження української мови в літургіях та проповідях. Планувалося також запровадити виборність священників та церковного керівництва²⁸¹. Діячі української інтелігенції були переконані, що значна кількість українських вірян у православній церкві, у порівнянні з чисельністю росіян, – важливий аргумент до перейняття управління церквою на тих теренах, де більшість становлять українці, передовсім у Західній Волині. Практичну реалізацію українізації православної церкви в Західній Волині розпочали локальні діячі, котрі не були пов'язані єдиним координаційним центром. Основними осередками цього руху були: Володимир, де розташовувався стародавній собор і проживав найактивніший церковний діяч Арсен Річинський, Луцьке братство та Кременецька семінарія²⁸².

Ще одним напрямом діяльності українського руху була кооперація. У першій половині 1920 р. здійснювалися заходи для організації українського кооперативного осередку. У цей час лише на території Ковельського повіту функціонувало вісім кооперативів. Найбільші з них в Ковелі, Турійську, Ратному та Голобах²⁸³. Одним із найактивніших організаторів цього руху в повіті був уже згадуваний М. Луцкевич. 23 травня 1920 р. відбулося організаційне зібрання Ковельського повітового осередку кооперативів Західної

²⁸⁰ Ibid. К. 72.

²⁸¹ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością... S. 207.

²⁸² Ibid. S. 208.

²⁸³ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat kowelski. 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 331. К. 4.

Волині, на якому було затверджено керівництво у складі Луцкевича, Войтовича, Бжозовського, Слядевського та Осташевського²⁸⁴.

Частина діячів українського руху продовжувала брати участь у діяльності «Народних рад» у першій половині 1920 р. У Володимирському повіті одним із найактивніших представників інтелігенції був В. Ковальчук. Представники польської громадськості давали йому таку характеристику: «Це особа надзвичайно інтелігентна, з університетською освітою. Він переконано дотримується української політичної програми, а також поміркованих методів стосовно відносин із польським населенням та польською владою. За своїми поглядами близький до соціалістичних ідей»²⁸⁵. Варто зазначити, що В. Ковальчук у минулому брав участь у незалежницькому українському русі. У часи Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР він був воїном української армії та виконував обов'язки ад'ютанта школи старшин у Києві. Згодом В. Ковальчука обрали до Володимирської народної ради від гміни Підбереззя. Він декларував прихильність співпраці з цим осередком до того часу, поки «Народні ради» не прагнутимуть виражати політичну волю та громадську думку усього населення регіону»²⁸⁶. З огляду на таку діяльність В. Ковальчука можна віднести до полонофільської течії українського руху, яка намагалася налагоджувати відносини із поляками.

Весною 1920 р. знову з'являється інформація про локальну проукраїнську агітацію в окремих повітах Західної Волині. Зокрема в Ковельському повіті любитівський війт та писар Турійської гміни разом із іншими українцями агітували за незалежну Україну. Селяни із села Дроздні зазначали, що «з'являються агітатори та переконують населення не сплачувати податків польській адміністрації, оскільки не вигідно буде другий раз їх сплачувати

²⁸⁴ Ibid. К. 18.

²⁸⁵ Wydział organizacyjny. Raporty powiatu włodzimierskiego. 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 348. К. 55.

²⁸⁶ Ibid. К. 56.

українській владі»²⁸⁷. Польська влада поклала відповідальність за ці заходи на М. Косача та осіб із його оточення. Наведені факти свідчать про очікування зміни військово-політичної ситуації на теренах Західної Волині серед частини місцевого населення. Такі кроки окремих представників українського руху, спрямовані на дестабілізацію економічної ситуації в регіоні, здійснювалися задля створення належних умов для можливого становлення в майбутньому українського управлінського апарату.

У травні 1920 р. частина місцевих діячів покидала терени Західної Волині, сподіваючись зайняти управлінські посади в адміністративному апараті УНР. Польська адміністрація характеризувала їхні наміри так: «Українська інтелігенція перебуває у стані очікування стосовно свого подальшого майбутнього та чекає подальших вказівок щодо можливого призначення на посади в управлінському апараті Української Народної Республіки. С. Підгірський уже покинув регіон, М. Косач та М. Кухаренко згодом теж повинні виїхати»²⁸⁸. Зауважимо, що така ситуація була спричинена активізацією загальноукраїнського руху на чолі з С. Петлюрою та першими перемогами у війні з більшовиками навесні 1920 р. Проте складно визначити, чи усвідомлювали названі діячі українського руху подальшу долю Західної Волині, яка відповідно до польсько-української угоди від квітня 1920 р. ставала сферою впливу Другої Речі Посполитої. Тих же, хто залишався на теренах регіону, польська адміністрація кваліфікувала як «угодовський елемент». Серед них були М. Луцкевич, П. Підгірський та М. Черкавський.

Місьцеве українське населення Західної Волині по-різному оцінювало польсько-український союз 1920 р. Частина жителів вітала такі заходи, сподіваючись на встановлення постійної, хоча й польської, влади. Для інших договір став знаряддям для агітації проти управлінського апарату Другої Речі Посполитої: «Останній маніфест отамана С. Петлюри до українського народу на загал був прийнятий позитивно, із великою радістю та ентузіазмом.

²⁸⁷ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat kowelski. 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 331. K. 14.

²⁸⁸ Ibid. K. 16.

Водночас є незадоволені особи. Спеціальні агітатори поширюють по селах чутки, що отаман С. Петлюра є сином колишнього австрійського імператора і через це об'єднується із поляками та прагне запровадити на Україні панщину»²⁸⁹. Видається, що подібна інформація надходила від більшовиків та осіб із їхнього оточення.

Союз Ю. Пілсудського і С. Петлюри досить позитивно оцінювали представники польських політичних кіл. Більшість лівих та центристських партій підтримувала договір з УНР. Начальник держави, котрий прагнув реалізувати власну федералістську концепцію, був підтриманий урядом прем'єр-міністра Л. Скульського і керівниками ППС. На початку червня 1920 р. члени останньої запропонували організувати у Варшаві конференцію разом із представниками від українського населення тих територій, які згідно з польсько-українським договором були включені до складу Другої Речі Посполитої. Шостого червня 1920 р. було розіслано запрошення, підписані польськими послами З. Дрешером, І. Космовською та Я. Дембським²⁹⁰. Потрібно докладніше розглянути хід переговорів, у яких брали участь українські громадські діячі Західної Волині.

Конференція відбулася 9 червня 1920 р. у Варшаві. Від української сторони прибуло 16 делегатів із Холмщини, Підляшшя, Західного Полісся та Західної Волині. Остання була представлена Ковельським, Луцьким та Володимирським повітами на чолі із М. Луцкевичем, який разом із громадським діячем Холмщини А. Васиньчуком очолювали українську делегацію. З польської сторони участь у зустрічі взяли представники п'яти політичних клубів у складі 185 послів. Усім учасникам конференції було роздано двомовний текст меморіалу, що повинен був стати підставою до дискусії. На думку польського дослідника М. Шуміла, саме А. Васиньчук був основним автором тексту, що розглядав питання національно-територіальної

²⁸⁹ Raport instruktora Straży Kresowej na powiat dubieński (kwiecień 1920 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 328. K. 8.

²⁹⁰ *Przymierze*. 1920 r. № 13. 7 listopada. S. 4.

автономії для земель, де переважала частка українського населення²⁹¹. Однак не варто недооцінювати впливу на формування постулатів меморіалу українських діячів Західної Волині, передусім кооператора та громадського діяча М. Луцкевича. Документ не містив положень про Східну Галичину, оскільки її правовий статус ще не був юридично врегульований.

У вступі до меморіалу зазначалося, що «внаслідок політичних обставин частина українського населення опинилася в кордонах Польщі і за такого розвитку подій вважає за доцільне лояльно співпрацювати над створенням належного громадського життя в кордонах Речі Посполитої»²⁹². Після цього перераховувалися загальні умови польсько-української співпраці на засадах рівноправ'я та взаємоповаги: «Українське населення на рівні з польським повинне користуватися всіма громадянськими правами, як то свобода слова, друку, зібрань тощо. Попередні заходи місцевої влади, спрямовані на гальмування українського руху й підтримку москвофільських тенденцій, мають бути негайно зупинені. Уряд повинен амністувати осіб, які брали участь у польсько-українській війні. Потрібно скасувати військово-окупаційні органи влади на територіях з українським населенням. Варто врегулювати справу вільного вибору державної приналежності»²⁹³. На підставі такої позиції представників українського руху можна стверджувати, що адміністрація Другої Речі Посполитої на теренах Західної Волині розглядалася як примусово встановлена й неефективна. Волинський округ ЦУЗВ та ПФ потрібно було ліквідувати, а нову адміністративну одиницю урівняти в правах із центральними та західними воєводствами держави.

Стосовно адміністративної політики пропонувалося таке: «Усі території з переважною більшістю українського населення об'єднати в одну адміністративну одиницю, а саме: Волинський округ – в кордонах визначених польсько-українським договором від квітня 1920 р. [...] Необхідно остаточно

²⁹¹ Szumiło M. *Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej...* S. 107.

²⁹² Szumiło M. *Antoni Wasyńczuk 1883–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. S. 129.

²⁹³ *Przymierze.* 1920 r. № 13. 7 listopada. S. 5.

ліквідувати наявні кордони між українськими землями та іншими територіями Речі Посполитої. [...] Потрібно організувати самоуправління на загальнодержавних засадах. Українська мова в управлінському апараті, судівництві та самоврядуванні визнається за регіональну і, стосовно до центральної влади, за рівноправну з польською. Державні посади повинні бути доступні для усього населення, незалежно від національності та віровизнання. [...] Для забезпечення інтересів українського населення до міністерства внутрішніх справ, міністерства визнань, освіти та публічних робіт будуть залучені радники української національності»²⁹⁴. Фактично, відповідно до положень документа, території з переважною більшістю українського населення повинні були отримати автономний статус у складі Другої Речі Посполитої. Декларувалося рівноправ'я українців та поляків у системі управлінського апарату й створення окремої української адміністративної одиниці.

Значна увага в меморіалі приділялася шкільництву. Передбачалося запровадження обов'язкової шкільної освіти, що було дуже важливим для українського населення Західної Волині, значна частина якого й надалі залишалася неписьменною. Освітні потреби українців планувалося реалізовувати в школах різних типів з усіма правами, що були передбачені для польських державних шкіл. Мовою викладання мала стати українська, проте польська повинна була мати статус обов'язкового предмета. Автори документа наполягали на відкритті в другій половині 1920 р. на державні кошти мережі українських національних шкіл, гімназій та вчительських семінарій у Володимирі, Ковелі, Луцьку, Бресті та Холмі. Задля подолання москвофільських впливів російські школи потрібно було переформатувати на українські. Розглядалося питання про організацію найближчим часом курсів польської мови для українських учителів та створення окремої української шкільної адміністрації²⁹⁵.

²⁹⁴ Szumiło M. Antoni Waszyńczuk 1883–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk... S. 130.

²⁹⁵ *Przymierze*. 1920 r. № 13. 7 listopada. S. 5.

У сфері релігії автори документа виступали за: «Надання Українській православної церкві суцільної свободи на територіях Речі Посполитої. Звільнення української церкви від москвофільських впливів русифікації та тиску з боку місцевої адміністрації. Регламентування церковного життя для українського населення лише за рішенням церковних зборів духовництва та парафіян. Призначення для теренів із переважною більшістю українського населення єпископа-українця який би перебував у Холмі. Можливість організувати функціонування церковних братств на загальних підставах діяльності товариств та організацій. Відкриття православної духовної семінарії в Холмі або Володимирі. Дозвіл вірянам греко-католицького визнання об'єднуватися в парафії та підпорядковуватися митрополиту у Львові»²⁹⁶.

Далі порушувалося питання про повернення конфіскованого майна й відбудову зруйнованого війсьними діями краю. Праця в органах місцевого самоврядування трактувалася як першочергове право представників усього населення, незалежно від національної приналежності. Пропонувалося спростити процедуру реєстрації нових кооперативів та зосередити цю справу в єдиній інституції. До земельних відділів та парцеляційних комітетів передбачалося залучити українців. На цьому текст меморіалу завершувався.

Згадану польсько-українську конференцію розпочав керівник політичного клубу селянської партії ПСЛ «Визволене» Б. Столярський. Він наголосив на важливості цієї зустрічі та висловив задоволення стосовно першої спроби налагодження міжнаціонального діалогу. Під час дискусії над текстом меморіалу посол І. Дашинський погодився із запропонованими українцями постулатами та запевнив, що ППС всіляко підтримуватиме реалізацію запропонованого документа. Лише посол Я. Дембський із ПСЛ «Пяст» мав певні зауваження до територіального окреслення майбутньої автономної адміністративної одиниці. Учасники конференції погодилися з тим, що українське питання потрібно внести до порядку денного засідання сейму. Українці натомість засвідчили, що «навмисне заклали в текст меморіалу

²⁹⁶ Szumiło M. Antoni Wasyńczuk 1883–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk... S. 132.

помірковані сподівання, обмежуючи їх лише найважливішими національними потребами»²⁹⁷.

Польсько-українська зустріч була перервана через політичну кризу в Другій Речі Посполитій, спричинену відставкою уряду Л. Скульського. Делегати прийняли рішення скликати найближчим часом чергову конференцію, а також створити спеціальну парламентську комісію в польсько-українських справах у складі Я. Дембського, З. Дрешера та І. Космовської. Ці діячі польського політикуму зобов'язувалися підтримувати контакти з українськими громадськими діячами та вносити клопотання про розгляд положень меморіалу в сеймі. Після конференції відбувся бенкет, на якому свої промови виголосили Т. Голувко, І. Космовська та М. Луцкевич²⁹⁸. Урядова криза, що тривала понад два тижні, а також невдалий хід воєнної кампанії негативно позначилися на результатах цієї зустрічі. Меморіал не дістав належної підтримки серед політичних кіл Другої Речі Посполитої.

Загалом прийняті рішення визначали національно-територіальну автономію для українського населення з власною адміністративною одиницею. На частково відокремленому регіоні планувалося запровадити двомовне управління та автономне українське шкільництво. Однак документ не передбачав власного крайового парламенту та законодавства, обмежуючись лише радниками при окремих міністерствах. Ці постулати задовольняли культурно-освітні потреби населення, а також легітимізували українців як повноправних громадян Польської держави. Зважаючи на це, можна стверджувати, що за успішного розвитку воєнної кампанії літа 1920 р. меморіал був би підтриманий центром і лівницею польського політикуму на чолі з ППС. Проблемою, однак, могло стати територіальне визначення кордону для автономної адміністративної одиниці, що включала б Холмщину та Підляшшя з

²⁹⁷ *Przymierze*. 1920 r. № 13. 7 listopada. S. 4.

²⁹⁸ Raporty Straży Kresowej z powiatów : kowelskiego, oszmiańskiego, bielskiego, sokolskiego oraz wołyńskiego z lat 1919–1921. CAW. Zesp. I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.315. K. 132.

навколишніми землями. Польська сторона в особі посла Я. Дембського ще на початку конференції критично висловилася з цього приводу.

Згодом під натиском більшовицьких військ на межі червня–липня 1920 р. розпочалася евакуація державних інституцій Другої Речі Посполитої з теренів Західної Волині. Однак наступ у середині серпня спричинив повернення польської адміністрації до регіону.

Після повторного становлення управлінського апарату Другої Речі Посполитої український рух розвивався в південно-східній частині, де активно діяли товариства «Просвіти» – культурно-освітні організації, утворені в окремих повітах Західної Волині в період 1918–1920 рр., які намагалися підвищити рівень освіченості та свідомості українського населення регіону через започаткування шкіл, проведення літературних вечорів та інших культурних заходів. Одними з найвпливовіших були «Просвіти» Луцького та Ковельського повітів. Зокрема, «Просвіту» Ковеля очолював М. Косач, а на посаді секретаря перебував М. Луцкевич. Членами організації були адвокат з-під Ковеля та колишній член Української центральної ради С. Підгірський і майбутня сенаторка О. Левчанівська²⁹⁹. Ці діячі в другій половині 1920-го – першій половині 1921 р. розгорнули активну громадську діяльність, беручи участь майже у всіх важливих суспільно-політичних заходах, що відбувалися в Західній Волині в цей період.

У Ковельському повіті українські вчителі, переважно члени «Просвіт», намагалися формувати почуття національної свідомості серед місцевого населення. Найактивнішу участь в українських акціях, окрім знаних ковельських діячів, брали: священник із Любитова Новосельський, бургомістр Ратна Онисько, колишній полковник української армії та засновник кооперативу в Дрозднях Купрійчук, колишній земський агроном Кобилянський, учитель із Мацеїва Чаїнський³⁰⁰. Названі особи прагнули налагодити контакти з

²⁹⁹ Книга обліку сплати членських внесків за 1920–1923 рр. *Держархів Волинської обл.* Ф. 389. Ковельське повітове товариство «Просвіта». Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 12, 18.

³⁰⁰ Raport sytuacyjny z powiatu kowelskiego. 14. 01. 1921 r. *AAN. Zesp. 55. Sygn. 332. K. 1.*

українськими діячами Східної Галичини. Про це свідчить той факт, що основна частина підручників для народних шкіл надходила зі Львова.

У жовтні 1920 р. польський управлінський апарат відзначав три осередки діяльності українського руху на теренах Західної Волині. Першим із них була південна частина Володимирського та Луцького повітів, де українськими акціями керували В. Ковальчук, горохівський діяч Бабій та локачинський – Радчук. Ця група домагалася проведення плебісциту щодо державної приналежності краю. Ця справа порушувалася в перемовинах із С. Петлюрою. У листопаді 1920 р. В. Ковальчук після повернення з Кам'янця-Подільського, де відбувалися переговори з головним отаманом, мав намір відбути до Берліна за фінансовою допомогою. На думку польської адміністрації, німці прагнули організувати у Львові консульство задля підтримки українського руху. Горохівську гміну Володимирського повіту, зважаючи на активність українців у цьому районі, планували адміністративно приєднати до Сокальського повіту Галичини³⁰¹. Загалом політичною програмою цього «південного» осередку слід вважати ідею національної автономії для українського населення Західної Волині. Організуючи таку політичну роботу, українські діячі потрапили під нагляд адміністрації, яка вважала, що в цій частині регіону діяла нелегальна українська організація, хоча фактів, які б підтверджували ці припущення, немає. Членів «південного» осередку варто вважати представниками національної течії українського руху.

Другий осередок становили активні діячі інтелігенції Ковельського повіту на чолі з уже згадуваними М. Луцкевичем, М. Косачем, М. Кухаренком та П. Балицьким. Вони проводили переважно економічну та культурно-освітню діяльність, спрямовану на утвердження національної свідомості серед широких верств населення регіону. Осередком їхньої діяльності були повітові «Просвіти». Ці діячі прагнули налагодити контакти з управлінським апаратом Другої Речі Посполитої: «Це є щирі українські незалежники, котрі розуміють

³⁰¹ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. AAN. Zesp. 55. Sygn. 324. 1920 r. K. 29.

реальний стан справ, за якого на швидку появу незалежної України сподіватися не доводиться. Будучи особами компетентними і свідомими, ковельські діячі намагаються порозумітися з поляками та організувати належні умови для спокійної праці в освітній, господарській та адміністративній сфері»³⁰². Представників «ковельського» осередку можна віднести до полонофільської течії українського руху, яка домагалася культурно-освітньої автономії для українського населення Західної Волині, погоджуючись із включенням регіону до складу Польської держави.

Третім осередком українського руху був Рівненський повіт, де окремої організації не існувало, проте було значне зацікавлення С. Петлюрою та українськими справами³⁰³. Це, скоріше за все, пов'язано з тим, що Рівне певний час було резиденцією уряду УНР та одним із центрів національного руху.

Серед найголовніших осередків діяльності українського національного руху наприкінці 1920 р. залишалися, як і раніше, «Просвіти». Польська влада відзначала в цей час зміцнення активності української інтелігенції, особливо в порубіжному Володимирському повіті, де досить сильними були галицькі впливи. Український рух у Східній Галичині був прикладом для Західної Волині у справі майбутньої розбудови політичного життя на теренах регіону.

У Кременецькому повіті осередком українського руху станом на листопад 1920 р. був Кооперативний союз на чолі з Б. Козубським³⁰⁴. До більшовицького наступу всі кооперативи повіту були під контролем росіян. Лише після повторного зайняття краю польськими військами об'єднання потрапило під контроль українців і набуло виразно політичного спрямування³⁰⁵. Опанування Кооперативного союзу представниками українського руху було важливим

³⁰² Raporty Straży Kresowej z powiatów: kowelskiego, łuckiego, oszmiańskiego, rówieńskiego i nowogrodzkiego z 11.12.1919 – 01.04.1920. CAW. Zesp. I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.307. K. 132.

³⁰³ Ibid. K. 133.

³⁰⁴ Детальніше про діяльність Б. Козубського в міжвоєнний період чит. у розвідці: Скакальська І. Історія України в особах: волинська сторінка міжвоєнного періоду XX ст. Київ: КНТ, 2017. С. 4–11.

³⁰⁵ Raport instruktora Straży Kresowej na powiat krzemieniecki (3–8 listopada 1920 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 333. K. 3.

кроком у справі розвитку політичної діяльності серед сільського населення. Подібні спроби наштовхувалися на значний опір польської адміністрації. Задля послаблення українських впливів управлінський апарат намагався усунути керівників Кооперативного союзу зі своїх посад: «Козубський кооперативним діячем ніколи не був і займає цю посаду суто з політичною метою. Задля того, щоб звільнити Козубського з посади керівника Кооперативного союзу та призначити прихильних нам осіб, потрібно в порозумінні з відділом апровізації при старостві, який згодом буде оцінювати повіт через діяльність об'єднання, усунути Козубського й призначити на його місце когось відповідальнішого та лояльнішого. Це питання досить важливе й має бути вирішене найближчим часом»³⁰⁶.

Слід зазначити, що, окрім Кооперативного союзу, значний вплив на розвиток українського руху в Кременецькому повіті мало православне духівництво. Його авторитет був досить відчутний до початку Першої світової війни. Російські дослідники Климентій К. та Климентій І. Федевичі обґрунтовують тезу про вагомий вплив православного духівництва на формування українського руху Західної Волині в міжвоєнний період³⁰⁷. Не вступаючи в дискусію з авторами, варто погодитися з тим, що значна частина представників українського національного руху вийшла з родин православних священиків. Серед них можна назвати А. Річинського, Б. Козубського, С. Жука та ін. Окрім цього, один із православних священиків, уродженець Кременецького повіту Д. Герштанський, пізніше був обраний до Сенату Польщі³⁰⁸.

За посередництва «ковельської групи» 12–13 грудня 1920 р. в Луцьку було організовано з'їзд громадських діячів усіх національностей Західної

³⁰⁶ Raporty Straży Kresowej z powiatów : kowelskiego, łuckiego, oszmiańskiego, rówieńskiego i nowogrodzkiego (11 grudnia 1919 – 1 kwietnia 1920 rr.). CAW. Zesp. I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.307. K. 122.

³⁰⁷ Климентій К. Федевич, Климентій І. Федевич. За віру, царя і кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки) / пер. з рос. Катерини Демчук. Київ: Критика, 2017. С. 261–278.

³⁰⁸ Там само. С. 271.

Волині [Додаток Р]. Метою зустрічі була спроба започаткувати співпрацю між населенням і польською адміністрацією. У з'їзді взяли участь представники української інтелігенції, котрі висловилися за польсько-українське порозуміння. Після спільної дискусії були ухвалені політичні, економічні та освітні програми, що їх виголосили В. Хоїнський, М. Косач та М. Луцкевич із Ковельського повіту, С. Капусцінський та А. Залевський із Луцького³⁰⁹.

Зважаючи на більшовицьку загрозу, громадські діячі Західної Волині погоджувалися на тісну співпрацю під гаслом «вільні з вільними, рівні з рівними» задля національного, економічного та культурного розвитку всього населення регіону. Інша справа, що таке гасло мало здебільшого декларативний характер і ніколи в повній мірі не було впроваджене у життя. З'їзд звернувся до польського та українського урядів із проханням й надалі підтримувати між собою мирні відносини, попри складні політичні проблеми. Українські представники домагалися права на вільне використання української мови в адміністрації, самоврядуванні, судівництві, шкільництві та прирівняння її статусу до польської. Окрім цього, планувалося скасувати кордон між Західною Волинню та теренами Другої Речі Посполитої. ТУП і ЕТ планувалося замінити на адміністративну систему, що вже функціонувала в інших воєводствах держави. Актуальним залишалося питання щодо запровадження самоврядування в регіоні. Державні посади мали бути доступні для всього населення Західної Волині, без огляду на національність та віросповідання. Визначаючи кандидатів для адміністративної роботи, потрібно було враховувати передусім думку українського населення як найчисленнішого³¹⁰.

У справах церкви українські громадські діячі домагалися цілковитого звільнення з-під російського впливу й заснування натомість православної митрополії в Польщі, яка була б незалежною від Москви. Окрім цього, делегати вимагали від уряду Другої Речі Посполитої видати розпорядження про заборону волинському православному духівництву проводити русифікаційну

³⁰⁹ Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. 1919–1921. AAN. Zesp. 55. Sygn. 251. K. 9.

³¹⁰ *Наш голос*. 1920 р. Ч. 12. 19 грудня. С. 2.

діяльність як через школу, так і через церкву. Викладання релігії в школах, проповіді в церквах, ведення церковно-урядових книг не повинні були провадитися російською мовою, оскільки вона була немісцева. Розглядалися питання про майбутню діяльність церковних братств, що мали функціонувати на тих самих засадах, що й товариства та громадські організації³¹¹.

У культурно-освітній сфері декларувалася тісна співпраця у справі «знищення дощенту на Волині всіх наслідків російської культури і державності»³¹². Планувалося запровадити обов'язкове державне шкільництво для усього місцевого населення. Мова навчання в початкових школах мала залежати від національного складу учнів певної місцевості. У школах з українською мовою навчання польська мала отримати статус обов'язкового предмета. В інших початкових навчальних закладах потрібно було б вивчати українську. З'їзд стояв на позиції створення спільної шкільної адміністрації, що складалася б із двох референтів – одного поляка для польських шкіл й одного українця для шкіл українських. Водночас стимулювалася організація позашкільної освіти через заснування молодіжних гуртків³¹³.

Економічна програма закликала населення Західної Волині, попри конфесійну приналежність та національність, засновувати спільні господарчі спілки, кооперативи, а також відновлювати діяльність попередніх об'єднань. Заохочувалася підготовка відповідних кадрів через організацію фахових шкіл та курсів. Після цього були ухвалені додаткові зауваги до центральної адміністрації стосовно проблеми відбудови регіону, легалізації кооперативів та інших українських громадських організацій, розвиток яких гальмувався

³¹¹ Raport sytuacyjny Wydziału Organizacyjnego Straży Kresowej dotyczący powiatów: włodzimierskiego, łuckiego, nowogródzkiego, święciańskiego i wołyńskiego (styczeń 1920 – kwiecień 1921 rr.). CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.325. K. 11.

³¹² *Наш голос*. 1920 р. Ч. 12. 19 груд. С. 3.

³¹³ Raport sytuacyjny Wydziału Organizacyjnego Straży Kresowej dotyczący powiatów : włodzimierskiego, łuckiego, nowogródzkiego, święciańskiego i wołyńskiego (styczeń 1920 – kwiecień 1921 rr.). CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.325. K. 12.

попередніми розпорядженнями генерального комісара східних земель і головного комісара земель Волині та Подільського фронту³¹⁴.

Наприкінці своєї роботи з'їзд одногосно схвалив текст звернень до начальника держави, керівника уряду та міністра освіти. Окрім цього, було створено виконавчий комітет, який перебирав на себе зобов'язання втілювати в життя ухвали зустрічі. До новоствореного органу увійшло сім членів: три українці, два поляки, один чех та один німець. На цьому з'їзд закінчився, а делегати «відправилися до своїх місцевостей, куди вони, разом з собою, повезли нові надії і нові переконання [...] щодо широкого поля праці на ймення світлої будучини»³¹⁵.

Після закінчення з'їзду була сформована комісія, що згодом прибула до Варшави, де представила перед урядом і сеймом результати домовленостей. До комісії увійшли: І. Власовський – представник від українців, Ю. Вільк – представник від чехів та С. Капусцінський – від поляків. У столиці Польщі, за відсутності прем'єр-міністра В. Вітоса, делегацію прийняв міністр внутрішніх справ Л. Скульський та міністр освіти М. Ратай. Окрім цього, були проведені переговори з представниками сейму та окремими варшавськими часописами³¹⁶.

Міністр внутрішніх справ позитивно оцінив ухвали з'їзду громадських діячів Волині, зауваживши, що вони сприяють польсько-українській співпраці. Окрім цього, урядовця цікавило ставлення волинських діячів до українського руху в Східній Галичині. Відповідь на поставлене питання озвучив І. Власовський, котрий зазначив, що «український рух на Волині розвивається цілковито самостійно і зовсім не підлягає впливу зі Східної Галичини. Це пояснюється різницею тих обставин, в яких знаходиться Волинь і Східна Галичина»³¹⁷. Водночас І. Власовський сподівався, що польсько-українські відносини на теренах Західної Волині матимуть кращі перспективи, ніж у

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ *Наш голос*. 1920 р. Ч. 12. 19 груд. С. 4.

³¹⁶ Raport sytuacyjny Wydziału Organizacyjnego Straży Kresowej dotyczący powiatów: włodzimierskiego, łuckiego, nowogródzkiego, święciańskiego i wołyńskiego (styczeń 1920 – kwiecień 1921 rr.). CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.325. K. 13.

³¹⁷ *Наш голос*. 1921 р. Ч. 18. 27 лют. С. 4.

сусідньому регіоні. Статус Східної Галичини потребував юридичного оформлення та визнання. Західна Волинь, згідно з домовленостями між УНР та Другою Річчю Посполитою, від середини 1920 р. підпорядковувалася центральному уряду. За таких умов громадським діячам регіону доводилося домовлятися лише про статус земель у складі Польщі, а не юридичну державну приналежність, що вже була визначена без їхньої участі. Потрібно наголосити, що польський уряд був зацікавлений у ліквідації впливів Східної Галичини на Західну Волинь і починав формувати окрему політичну програму для регіону, яка б ураховувала місцеві особливості економічного, конфесійного та національно-культурного життя.

Усі подання «волинської делегації» міністр внутрішніх справ визнав цілком задовільними й такими, що відповідають інтересам держави. Дискусія розгорнулася стосовно призначення двох референтів до справ шкільництва, однак і тут було визнано можливість, у разі потреби, призначити українського представника. Насамкінець Л. Скульський запевнив делегацію, що «український народ вскорі буде мати свій український університет, який відкриє польська держава»³¹⁸.

Серед сеймових представників делегація віднайшла часткове порозуміння й отримала запевнення, що окремі представники польського політикуму будуть підтримувати ухвали з'їзду та всіляко сприяти польсько-українському порозумінню. На завершення громадські діячі Західної Волині відвідали редакції столичних видань, де пояснили причину свого візиту до Варшави. Після цього делегати повернулися до Західної Волині впевненими, що «польський уряд не буде ставити ніякої перешкоди праці в тім напрямку, а навпаки, піде на зустріч спільним зусиллям волинського громадянства й уділить своєї допомоги та підтримки»³¹⁹.

Марко Луцкевич – один з активних учасників «грудневого з'їзду» від Ковельського повіту позитивно оцінював його ухвали: «Із впевненістю можна

³¹⁸ Там само. С. 5.

³¹⁹ Там само.

сказати, що на Волині дійшло до згоди. Можливо, польсько-українське порозуміння на Волині буде містком, тією першою кладкою для згоди двох братніх народів та до більшого ще скріплення добросусідських взаємовідносин самостійних держав Польщі та України, котра врешті-решт, визволившись од “більшевицького раю”, в приязні та згоді зі своєю сусідкою знов таки заживе самостійним життям»³²⁰. Представники національного руху Західної Волині не забували про становище українського населення тих теренів, що були під контролем більшовиків: «Нехай тут, по правому березі Буга, користатимемо з самих найширших свобод та вольностей, а коли ми чутимемо, що там, за Бугом, наш брат-українець не має навіть рідної школи, то нам волинякам тутечка буде нелегко на серцю»³²¹.

Загалом польські громадські діячі підтвердили право українського населення домагатися вільного національного й культурного розвитку в Другій Речі Посполитій. Натомість українці підтвердили свою лояльність до Польської держави, визнали себе за її громадян і зобов'язалися співпрацювати з польським населенням³²². Слід зазначити, що цей з'їзд міг стати вагомим кроком у справі налагодження мирного діалогу між українським та польським населенням на теренах Західної Волині. Українці сподівалися на зміну політики адміністративного апарату стосовно українського руху, національного шкільництва, української інтелігенції й місцевого самоврядування. Проте ситуація в польсько-українських стосунках унаслідок різних обставин докорінним чином не змінилася, хоча можливості для цього були досить сприятливі. Представники товариства «Кресова сторожа» стверджували: «Коли б ця смілива політика, що спиралася на чітку програму дій, була підтримана

³²⁰ *Наш голос*. 1920 р. Ч. 12. 19 груд. С. 7.

³²¹ Там само.

³²² Raport sytuacyjny Wydziału Organizacyjnego Straży Kresowej dotyczący powiatów: włodzimierskiego, łuckiego, nowogródzkiego, święciańskiego i wołyńskiego (styczeń 1920 – kwiecień 1921 rr.). CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.325. K. 13.

урядовими колами, то сьогодні (у 1921 р. – С. Г.) відносини в Західній Волині виглядали б зовсім інакше»³²³.

На «грудневому з'їзді» були присутні представники луцької «Просвіти», які змінили свої погляди стосовно польсько-українських відносин. Передусім це стосувалося І. Власовського, який позитивно сприйняв ухвали зустрічі. Керівник луцької «Просвіти» А. Пащук навіть претендував на одну з посад у Товаристві «Кресова сторожа». Про подібні наміри заявляв і колишній редактор тижневика «Громада» І. Пилипчук. Під час з'їзду він заявив, що «ствердно підтримує ухвали конференції громадських діячів усіх національностей та вважає політику товариства «Кресова сторожа» вдалою і єдино вірною»³²⁴. Така інформація свідчить про спроби порозуміння між луцькою інтелігенцією та товариством «Кресова сторожа». Зовсім іншими були відносини з адміністративним апаратом, який ще на межі 1919–1920 рр. гальмував процес реєстрації луцької «Просвіти».

Незацікавленість місцевого управлінського апарату Другої Речі Посполитої у виконанні положень «грудневого з'їзду», перевищення службових повноважень щодо місцевого українського населення, непродумана освітня політика та шовінізм місцевого польського землевласницького елемента могли призвести до нової конфронтації й польсько-українських непорозумінь. Зазначимо, що «ковельська група» українських громадських діячів мала ще менший вплив на українське населення, ніж «південний» осередок на чолі з В. Ковальчуком. Однак серед громадських діячів Західної Волині представники українського руху Ковельського повіту були виразниками полонофільського напрямку, принаймні у другій половині 1920 р. Польські громадські діячі оцінювали їхню діяльність так: «Вони щиро прагнуть стати

³²³ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 325. K. 4.

³²⁴ Raport sytuacyjny Wydziału Organizacyjnego Straży Kresowej dotyczący powiatów: włodzimierskiego, łuckiego, nowogródzkiego, święciańskiego i wołyńskiego (styczeń 1920 – kwiecień 1921 rr.). CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.325. K. 267.

містком для польсько-українського порозуміння і вважають, що на теренах регіону для цього існують усі можливості»³²⁵.

Ліберальні кола польського політикуму із середовища ППС були згодні йти на поступки українцям та частково виконувати їхні вимоги: «У наших інтересах підтримувати ковельських українських діячів у їхньому прагненні стати частиною управлінського апарату. Призначення на адміністративні посади таких осіб, як М. Косач та М. Луцкевич могло б стати значним кроком на шляху польсько-українського порозуміння»³²⁶. Однак плани залучити цих діячів до владного апарату Другої Речі Посполитої на теренах Західної Волині не були реалізовані й залишилися лише на папері. З початком переговорів у Ризі наприкінці 1920 р. та крахом федералістських планів Ю. Пілсудського адміністративний апарат Волинського округу щораз більше проявляв незгоду з політикою начальника держави. Управлінці намагалися зберегти панівне становище на теренах регіону, передбачаючи політичне фіаско прихильників польсько-українського порозуміння.

Ще на «грудневому з'їзді» громадських діячів Західної Волині ковельські українські представники запропонували організувати в лютому 1921 р. зібрання всіх культурно-освітніх організацій регіону задля об'єднання та співпраці в означеній сфері. 15 лютого 1921 р., після погодження із Варшавою, у Луцьку розпочав свою діяльність культурно-освітній з'їзд Волині. Головою президії засідання було обрано І. Власовського, заступниками – О. Левчанівську та М. Косача, секретарями – Редько і Шкляра³²⁷. Під час відкриття з'їзду була заслухана вітальна телеграма від Головної ради Української соціал-демократичної партії (УСДП) Галичини, у якій наголошувалося на первинній зацікавленості в процесі об'єднання всіх культурно-освітніх сил Західної

³²⁵ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 325. K. 4.

³²⁶ Raport sytuacyjny Wydziału Organizacyjnego Straży Kresowej dotyczący powiatów: włodzimierskiego, łuckiego, nowogródzkiego, święciańskiego i wołyńskiego z (styczeń 1920 – kwiecień 1921 rr.). CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.325. K. 268.

³²⁷ Власовський І. Луцька Просвіта (10 літ просвітянської праці 1918–1928 рр.). Луцьк: Накладом Ради Товариства «Луцька Повітова Просвіта», 1928. С. 48.

Волині. Після цього з обширною доповіддю виступив М. Луцкевич. Він акцентував увагу присутніх на необхідності розробити детальний освітній план для дошкільної, шкільної, позашкільної та професійної освіти населення регіону. Реферат «завершився закликами до праці майбутнього об'єднання культурно-просвітніх організацій на ниві підвищення культури й освіти між загалом суспільства українського на Волині»³²⁸.

І. Власовський акцентував увагу на шкільній освіті регіону. Він відзначав критичний стан галузі та необхідність змін. Справа полягала в тому, що шкільний інспектор призначав учителів на власний розсуд, без погодження з громадою. Така політика «давала можливість проникнути до шкіл українських більшості учителів росіян, які проводять ганебну русифікаційну політику, а через це необхідно подбати про найширше зацікавлення справами шкіл українських з боку самого громадянства і притягти його до праці в справі рідної школи»³²⁹. Р. Шкляр наголошував на потребі відкриття освітніх і фахових курсів для населення у сфері сільського господарства та ремісництва, упорядкування народних хорів, аматорських гуртків, відкриття читалень, бібліотек та заснування книгозбірень. З'їзд постановив ідейно керувати культурно-освітньою працею в регіоні, вести статистику та облік, налагодити видавництво книг та періодичної преси, колекціонувати збірки старовинних речей минушини, що стосуються антропології, культури, історії, народного побуту, сільського господарства, постачати шкільне приладдя та розвивати власну продукцію й підприємства. Наприкінці було ухвалено рішення про утворення координаційного центру культурницьких організацій Західної Волині, який би розміщувався в м. Ковелі. Окрім цього, планувалося організувати видання власного часопису та розпочати легалізацію новоутвореної організації³³⁰.

³²⁸ *Наш голос*. 1921 р. Ч. 18. 27 лют. С. 1.

³²⁹ Там само. С. 2.

³³⁰ Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта» 1918–1935 рр. ... С. 31.

Така активізація українського національного руху на межі 1920–1921 рр. була наслідком відсутності стабільного урядування на теренах регіону. ТУП і ЕТ вважалося перехідною адміністративною структурою. Зважаючи на це, громадські діячі Західної Волині намагалися скористатися з невизначеної ситуації на окраїнах Другої Речі Посполитої: засновували нові товариства й проводили організаційні з'їзди задля налагодження безпосередніх контактів із Варшавою, де було чимало прихильників польсько-української співпраці. Місцеві управлінські кадри, як показав попередній досвід 1919–1920 рр., намагалися зберегти своє панівне становище в регіоні, нехтуючи міжнаціональним діалогом.

Протягом другої половини 1920 р. простежувалися й кардинально протилежні погляди на державний статус регіону. Так, адміністрація зазначала, що в Кременецькому повіті на початку 1921 р. представники української інтелігенції частково залишалися на платформі незалежності³³¹.

Окрім матеріалів згаданих з'їздів і конференцій, наявні поодинокі свідчення про зародження радикального напрямку в середовищі українського національного руху Західної Волині на межі 1920–1921 рр., пов'язаного з діяльністю Української військової організації (УВО) – нелегальної військово-політичної організації, метою якої було продовження збройної боротьби за українську державність. Так, матеріали кримінальної справи діяча ОУН М. Дзіковського стосуються персонального складу окружних комендантів новоутвореного об'єднання. За словами арештованого, саме М. Луцкевич очолював Волинську округу УВО³³². Зважаючи на активну участь цього громадського діяча Західної Волині в польсько-українських конференціях та зустрічах із першими особами Другої Речі Посполитої, подані вище свідчення видаються сумнівними. Хоча невиконання польською адміністрацією регіону

³³¹ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 3.

³³² Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922)... С. 53.

«грудневих домовленостей», що були підтримані у Варшаві, могли спричинити до контактів М. Луцкевича і УВО на початку 1921 р.

Весною 1921 р. рапорти польських громадських діячів регіону повідомляли про появу нелегального Національного комітету Волині, створеного за ініціативи «Просвіти». Організація претендувала на представництво українського населення регіону та діяла конспіративно. Її очолював М. Луцкевич. Комітет видав відозву, в якій звинуватив польську владу у свідомій політиці відбирання землі в українців та її передачі польським колоністам, полонізації українських дітей, переслідуванні православної церкви, блокуванні прагнень українців до праці в адміністрації та на залізниці. Зазначалося, що Друга Річ Посполита і Західна Волинь зокрема перебувають у стані шовіністичної ненависті. Лише після її подолання можливе правдиве польсько-українське порозуміння³³³. Складно визначити, чи підтримував Національний комітет Волині безпосередні відносини з УВО. Очевидним видається факт розчарування громадських діячів регіону в справі польсько-українського порозуміння в перші місяці перебування Західної Волині в складі Волинського воєводства. На підтвердження слід навести спогади І. Власовського, який згадував, що луцькі громадські діячі «на телеграму соймових представників Дрешера, Дембського і Космовської із закликом прибути на польсько-українську конференцію до Варшави весною 1921 р. ухвалили рішення не приймати участі в конференції»³³⁴.

У. Самчук згадував, що в Кременецькій українській гімназії на початку 1920-х рр. діяла бойова група УВО: «З часів моєї гімназії я належав, було, до терористичної групи, яку ми вважали частиною УВО і планували атентат на єпископа Дениса Валединського за те, що він погодився брати участь у святкуванні польського державного свята 3-го мая [...] І виконання цього атентату припало на мою долю [...] Але у мене не хватило для цього потрібної відваги і я спасував [...] Мій співучасник цієї справи Антін Гакен, назвав це

³³³ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 325. K. 7.

³³⁴ Власовський І. Луцька Просвіта (10 літ просвітянської праці 1918–1928 рр.)... С. 45.

боягузством»³³⁵. Згадана письменником у спогадах організація була нелегальним молодіжним гуртком, що сповідував дотичні УВО цілі, однак не підлягав її безпосередньому керівництву.

Слід констатувати, що протягом 1920–1921 рр. чітко сформованої мережі УВО на теренах Західної Волині (якщо не враховувати нелегальної діяльності окремих громадських діячів та молодіжних гуртків) не було. Дослідник діяльності УВО та Організації українських націоналістів О. Дарованець зазначає, що «тут бракувало доброго керівництва й кадрового кістяка, такого як старшини та вояки Української галицької армії, а також потужного прошарку ідейно свідомої еліти, яка б залучала населення Волині до організованого національно-політичного життя»³³⁶. Українська інтелігенція та активні громадські діячі Західної Волині, зважаючи на постулати польсько-української конференції у Варшаві та «грудневі домовленості» 1920 р., початково зробили ставку на легальну та лояльну діяльність. Уже навесні 1921 р. ця тактика, унаслідок невиконання попередніх домовленостей, змінюється.

Отож, український національний рух на теренах Західної Волині упродовж досліджуваного часу змінював свою стратегію залежно від суспільно-політичної ситуації в регіоні. У середині 1919 р., зі встановленням адміністрації ЦУСЗ, він працював переважно на культурно-освітній ниві. На межі 1919–1920 рр., із переходом керівництва регіону до ЦУЗВ та ПФ, розпочинається процес виокремлення національної та полонофільської течій українського руху. Перша виступала за приєднання регіону до складу УНР, а в другій половині 1920 р. – за національну автономію Волині в складі Польщі. Піднімалися питання про рівноправність усіх національностей регіону та проведення можливого плебісциту стосовно державної приналежності Західної Волині. Представники полонофільської течії брали активну участь у польсько-українських конференціях та з'їздах і намагалися налагодити відносини з поляками. Варшавська конференція 9 червня 1920 р. окреслила проект

³³⁵ Самчук У. На коні вороному... С. 282.

³³⁶ Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922)... С. 55.

національно-культурної автономії для українських земель. Воєнні дії та зміна уряду поклали крах ухваленим рішенням. «Грудневий з'їзд» 1920 р., організований за ініціативи «ковельської групи» під керівництвом М. Луцкевича, декларував рівноправ'я в адміністративному, культурно-освітньому та економічному житті. Зважаючи на попередню політику місцевої адміністрації, громадські діячі Західної Волині прагнули налагодити контакти безпосередньо з центральним урядом у Варшаві. Водночас наявні свідчення про зародки радикального національного руху, що орієнтувався на УВО. Українська інтелігенція розраховувала на міжнаціональну співпрацю та значні поступки з боку управлінського апарату Другої Речі Посполитої. Політика умовно лояльної діяльності протягом 1919–1921 рр. зазнала невдачі. Польська адміністрація натомість уже в 1919–1920 рр. почала окреслювати контури майбутньої політики регіоналізму в Західній Волині, що враховувала місцеву національну, конфесійну й культурну специфіку краю.

3.2. Діяльність комуністичних організацій

Одним із найважливіших завдань адміністративного апарату Другої Речі Посполитої в Західній Волині протягом 1919–1921 рр. була ліквідація проросійської агітації, що своїми коренями сягала періоду перебування Волині у складі Російської імперії. Саме тоді простежувалася активна фаза русифікаційної політики й тотальне нищення атрибутів українськості. Значна частина місцевого населення була неписьменною, що спричиняло до пацифізму у поглядах стосовно майбутньої державної приналежності регіону. Російська мова залишалася мовою управління, школи та громадського життя. Вплив російськості простежувався також у діяльності православної церкви. Нечисленна інтелігенція краю повинна була працювати в таких умовах і почасти переходити до конспіративної діяльності. Ситуація змінилася в 1917–1918 рр. із відродженням національних процесів на території регіону та культурно-освітньою діяльністю Українських січових стрільців. Навесні

1919 р., з початком функціонування польської адміністрації в Західній Волині, розпочинається протидія проросійським тенденціям, переважно у їх більшовицькому різновиді. Більшовики намагалися перенести до Європи ідею комуністичної революції, а Західна Волинь розглядалася як своєрідний плацдарм для поширення відповідної ідеології спочатку до Польщі, а згодом і до країн Заходу. Завдання польської адміністрації регіону полягало в тому, щоб запобігти цим планам.

Серйозною проблемою в першій половині 1919 р. була протидія російській агітації. У кореспонденції польської адміністрації зазначалося: «Варто підтримувати серед українського населення свідомість національної окремішності проти міцних русофільських тенденцій. Денікінська агітація на Волині також є для нас важливою загрозою. Петлюра та ідеї України не мають значної загрози, оскільки недостатньо популярні. Боротьба з усім російським найнагальніша»³³⁷. Російські впливи були одним із джерел більшовицької агітації в Західній Волині й усього комуністичного руху на теренах регіону в досліджуваний період. Денікінська агітація була можлива через перебування в регіоні значної кількості російської інтелігенції. Останні частково представляли колишній урядовий апарат Волинської губернії та духівництво.

Воєнні дії, погіршення матеріального становища та поширення анархії в першій половині 1919 р. сприяли розчаруванню місцевого населення Західної Волині в будь-якій владі. За такого стану справ популярною стала більшовицька агітація, що переважно проникала в середовище молоді. Приміром, в одному з рапортів польських громадських діячів регіону зазначалося таке: «Старші селяни думають про царську Росію, молодь підтримує більшовиків. Коли б Директорія проводила належну й продуману політику, то здобула б підтримку населення. Проте це не так. Уряд, який немає підтримки серед широких верств, безсильний у протидії анархії, що панує у краї. Анархія веде безпосередньо до більшовизму [...] Зважаючи на позицію

³³⁷ Raporty instruktorów Straży Kresowej. 1919–1921. *BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1681. K. 142.*

населення, боротьба з більшовиками є складною. “Проти більшовиків не підемо. Ми самі більшовики” – таким є ставлення місцевого українського народу до більшовиків, заохочене переходом до них частини петлюрівців»³³⁸.

Схожа ситуація простежувалася в червні 1919 р. Зокрема, у рапорті організації «Кресова сторожа» зазначалося таке: «Українське населення, організоване у групи “народних більшовиків” цілком перейшло на сторону Червоної армії, створюючи більшовицькі підрозділи й підтримуючи на кожному кроці найманців зі сходу [...]. Польське, чеське та заможніша верства українського населення прагнуть надіслати делегацію до начальника держави з проханням про допомогу в справі звільнення від більшовицької загрози»³³⁹.

У вересні 1919 р. інформаційна секція II відділу командування Волинського фронту повідомляла про повстанський рух на теренах Кременецького повіту, особливо в околицях Шумська³⁴⁰. Зазначалося, що методи та цілі селян на цих теренах були суто більшовицькими. Причетними до повстання вважалося близько 2 тис. осіб, котрі після акції 37-го полку польської піхоти були змушені припинити свою діяльність.

У другій половині 1919 р. активна діяльність більшовиків простежувалася в Дубенському повіті. Тут функціонувала організація «Народних більшовиків», яка під керівництвом Рикуня й Селестюка протистояла С. Петлюрі, а в першій половині 1919 р. становила підтримку для більшовицьких сил. Організаційним центром та вогнищем руху були Сади. Кількість членів організації невідома. Вона мала військовий характер, а її персональний склад отримував щодня по 5 рублів платні³⁴¹. Зважаючи на неврегульованість земельної реформи та тиск адміністрації, «народні більшовики» мали значний вплив на сусідні терени Луцького повіту. Складно визначити їхню політичну програму. Видається, що

³³⁸ Raport ze zjazdu instruktorów Towarzystwa Straży Kresowej na Wołyniu (13 kwietnia 1919 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 239. K. 5.

³³⁹ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat łucki. 1919 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 337. K. 62.

³⁴⁰ Wrzesień-listopad 1919 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Sygn. 20. K. 374–376.

³⁴¹ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat Łucki. 1919 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 337. K. 80.

це угруповання було негативно налаштоване до так званих «панських урядів» місцевої землевласницької еліти Західної Волині, а не до Другої Речі Посполитої загалом.

Весною 1920 рр. більшовики намагалися дестабілізувати ситуацію на прифронтових територіях. Про це свідчить ситуаційний рапорт звягельського старости за період від 3 до 10 березня 1920 р., у якому зазначається про стан постійної напруги, спричинений небезпекою нового більшовицького наступу³⁴². На межі червня–липня 1920 р. більшовики займають терени Західної Волині та тимчасово ліквідовують польський адміністративний апарат регіону.

На початку липня 1920 р. у Рівному відбувся з'їзд представників Першої кінної та XII Червоної армії, на якому був присутній Л. Троцький. Він виголосив промову й запропонував певні ухвали щодо стабілізації ситуації. Замість С. Будьонного на зустрічі був присутній його заступник. Делегати Першої кінної армії звернулися з проханням відправити їх на Врангелівський фронт задля відпочинку. Л. Троцький відмовлявся задовольнити ці вимоги. Для піднесення бойового духу він оглянув фронт³⁴³. У цей самий час серед червоних козаків простежувалися антисемітські тенденції. Окремі з них декларували, що «підуть до батька Махна бити євреїв і рятувати Росію»³⁴⁴.

Від початку зайняття теренів Західної Волині більшовики намагалися проводити виважену політику стосовно місцевого населення. Про це свідчать матеріали керівника Волинського округу товариства «Кресова сторожа»: «Більшовицька армія організована дуже добре. До місцевого населення ставляться задовільно. Не грабують, не руйнують. Зберігають військову таємницю»³⁴⁵. Видається, що більшовики вважали терени Західної Волині за російський регіон, а місцеве населення – за росіян. У такій ситуації край

³⁴² Щоденні рапорти звягельського повітового старости про загальний стан повіту (1 листопада 1919 – 1 червня 1920 рр.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 3.

³⁴³ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 2.

³⁴⁴ Ibid. K. 5.

³⁴⁵ Ibid. K. 3.

потрібно було передусім уберегти від анархії й здобути підтримку населення. Зовсім іншою була політика щодо польських земель, які розташовувалися на захід від регіону. Їх вважали польськими й «буржуазними», такими, які варто облаштувати радикальними методами.

У середині липня 1920 р. більшовики почали організовувати по селах революційні комітети, якими керувало по троє осіб, що складали виконавчий комітет. По два делегати від кожного міського революційного комітету формували гмінний революційний комітет. Президія останнього складалася з п'яти осіб, переважно із представників православного населення. Делегати гмінних революційних комітетів повинні були формувати повітові відділи. За їх відсутності керували військові революційні комітети – повітовий у Ковелі та менш численний у Голобах³⁴⁶. Окрім організації революційних комітетів, у регіоні розпочалася масова агітація та формування комуністичних організацій на зразок тих, що вже функціонували в УСРР, а також сільських і гмінних комітетів незаможних селян. Слід наголосити, що саме гмінні революційні комітети були найважливішим знаряддям більшовицької агітації та джерелом розповсюдження комуністичної літератури у вигляді газет, відозв та брошур.

При більшовицькій арміях та дивізіях, розміщених у Західній Волині, функціонували політичні відділи, що опікувалися відповідними питаннями в середовищі населення і війська, а також забезпечували підтримку для нової влади. Агітацію здійснювали передусім по селах, де діяли так звані «селянські працівники». Вони організовували більшовицьку владу на місцях, створювали революційні комітети та контролювали їх. Окрім того, «селянські працівники» повинні були узгоджувати юридичні питання, пов'язані з майбутньою земельною реформою, соціальним забезпеченням населення, відокремленням церкви від держави та школи від церкви. Вони приймали звернення стосовно проявів бандитизму й грабежів серед війська, запобігали дезертирству, виявляли й усіяко протистояли антибільшовицькій агітації³⁴⁷.

³⁴⁶ Ibid. К. 6.

³⁴⁷ Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921... S. 162.

Одночасно на «селянських працівників» покладалися культурно-просвітні функції. Вони повинні були організовувати молодіжні гуртки, читальні й партійні осередки. Задля цього здійснювався поділ села на бідняків та куркулів. Перші з них формували так звані «трійки» та допомагали «селянським працівникам». Їхня діяльність також поділялася на прифронткову та тилову. У разі більшовицького відступу планувалося сформувати таємну організацію, що діяла б на конспіративних засадах. Польська адміністрація в жовтні 1920 р. зазначала, що таємна організація функціонувала у всіх повітах Волині, хоча її діяльність перебувала на початковому етапі³⁴⁸.

Проблеми забезпечення громадської безпеки покладалися на міліцію. У кожному селі перебувало по дві особи з персонального складу цього органу порядку, у кожній гміні – від семи до 10 осіб. У містах, відповідно, міліції було в кілька разів більше. Правоохоронцям бракувало досвіду, частими були випадки хабарництва. Вони мали право переслідувати всіх підозрілих осіб³⁴⁹.

Чи не найбільше від більшовицького зайняття регіону постраждали чеські та німецькі колоністи, що їх червоноармійці трактували як ворожий елемент. У грабунках брали участь також українські й польські мародери, котрі переховувалися по лісах. Одним із центрів, де групувалися такі елементи, була гміна Новий Двір на території Володимирського повіту³⁵⁰.

Найдієвіше більшовицька агітація впливала на єврейське населення. У липні та першій половині серпня 1920 р. до Червоної армії було завербовано лише з Ковеля близько 400 осіб цієї національності. Саме вони складали основу міліції та революційних комітетів. Однак, попри таку співпрацю, більшовики використовували частину єврейського населення Західної Волині як дешеву робочу силу³⁵¹. У місті було створено комітет незаможних селян. Розпочалася ліквідація неписьменності серед значної частини населення. Було відкрито

³⁴⁸ Ibid. S. 162.

³⁴⁹ Zielińska N. Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej... S. 277.

³⁵⁰ Ibid.

³⁵¹ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 3.

міську лікарню на 200 ліжок із чотирма відділеннями, три міські амбулаторії, пологовий і дитячий будинки³⁵².

У період зайняття регіону Червоною армією Луцьк став комуністичним центром Західної Волині. Значна частина єврейської молоді, інтелігенція та учні середніх шкіл проводили комуністичну пропаганду й брали участь у становленні нової адміністрації. У місті функціонувала комуністична організація, що нараховувала 2,5 тис. осіб. До Червоної армії було завербовано близько 600 осіб. Розпочалося видання більшовицької газети³⁵³. Пробільшовицьки налаштована частина єврейського населення краю, зважаючи на попередню імперську політику, підтримувала комуністичні зміни в регіоні. Другу Річ Посполиту трактували як ворожий і окупаційний державний механізм.

Ортодоксальна частина єврейського населення не підтримувала нову владу через релігійні мотиви. Комуністична ідеологія та дії Червоної армії були загрозою для традиційного укладу життя, ґрунтованого та Торі. Тому помилково було б твердити про підтримку більшовиків усім єврейським населенням Західної Волині.

Росіяни, які проживали в краї, частково підтримували більшовиків й рекрутувалися до Червоної армії. Інша частина цієї національної меншини підтримувала польську владу, яку вважали «меншим злом». Загалом ця частина росіян розраховувала на крах більшовицького режиму й відбудову «Великої Росії», у кордонах якої мали перебувати й території колишньої Волинської губернії.

Матеріали окружних судів подають інформацію про конкретні факти співпраці частини українського населення з Червоною армією в липні–серпні 1920 р. Зокрема, Рівненський окружний суд під час винесення вироку В. Миколайчуку зазначав таке: «На підставі доказів мешканець села Білогрудка, гміни Верба, Дубенського повіту, Василь, син Ізидора,

³⁵² Історія міст і сіл УРСР. Волинська область... С. 318.

³⁵³ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 9.

Миколайчук, котрий має 23 роки, звинувачується у тому, що літом 1920 р. в селі Мильча, під час польсько-більшовицької війни, будучи громадянином Польщі, вступив до більшовицької армії, де перебував до часу демобілізації восени 1921 р. На судовому засіданні звинувачений підтвердив факт вступу до більшовицької армії та пояснив, що так вчинив через свою молодість, бідність та обіцянки більшовиків передати йому 6 десятин землі за співпрацю»³⁵⁴.

У серпні–вересні 1920 р., попри початково виважену політику, більшовики розгорнули репресії щодо окремих представників місцевого населення краю. У контрреволюції, шпигунстві на користь Польщі, антирадянській агітації підозрювали як звичайних селян, так і відповідальних більшовицьких працівників. Так, за підозрою у службі в польській поліції, агітації проти радянської влади й знущаннях над громадянами м. Рівного був затриманий секретар 3-го району Рівненської міської радянської міліції К. Андрійчук, а за видачу радянських працівників полякам – член Дубровицького волосного ревкому, секретар волосної землевпорядної комісії Н. Чернюк. Слід зауважити, що цих осіб згодом звільнили з-під варті. Це можна пояснити як відсутністю фахових кадрів серед більшовицької влади в Західній Волині, так і хаотичністю проведених арештів, через які могли постраждати випадкові особи³⁵⁵. Траплялися й випадки винесення смертних вироків. 30 серпня 1920 р. «за знущання над селянами за поляків» у Стрільську Любиківської волості Рівненського повіту затримано сільського старосту О. Кравчука. Через два тижні його розстріляли³⁵⁶.

У серпні 1920 р. керівник київського губерніального політичного відділу Ліатнін та керівник організаційного відділу Сорокін видали розпорядження про активну мобілізацію польських комуністів на теренах Дубенського,

³⁵⁴ Справа Миколайчука Василя по обвинуваченню в службі в Червоній Армії у 1920 р. (1926–1927 рр.). *Держархів Рівненської обл.* Ф. 32. Оп. 28. Спр. 294. Арк. 38.

³⁵⁵ Реабілітовані історією: У 27 т. Рівненська область / голов. редкол. (голова П. Т. Тронько, заступ. голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.); редкол. тому (співголова В. М. Королюк, співголова Ю. М. Торкунов, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.). Кн. 1. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 9.

³⁵⁶ Там само.

Заславського, Ковельського, Кременецького, Острозького, Рівненського та Володимирського повітів. Добровольців планувалося залучити до майбутньої польської Червоної армії та військового управління на зайнятих теренах Речі Посполитої. Усім польським комуністам, які були зареєстровані у військових повітових комітетах, було наказано прибути до керівника штабу польської Червоної армії³⁵⁷. Проте, попри ці приготування, більшовики були змушені покинути терени Західної Волині й поступитися місцем польській адміністрації.

Після Варшавської битви в середині серпня 1920 р. ситуація на фронті почала змінюватися. Уже на початку вересня польські військові підрозділи відновили свою присутність в Західній Волині. Ще 31 серпня – 1 вересня 1920 р. Л. Троцький перебував у Ковелі, а також у Володимирі-Волинському та Луцьку, однак проведена агітація, як показали наступні події, значних успіхів не мала³⁵⁸. Уже 2 вересня 1920 р. Червона армія покинула Ковель, а згодом і Любомль. 6 вересня цього ж року Перша кінна армія С. Будьонного відступила до Володимира, а 12 вересня розпочався наступ 3-ї Армії генерала Сікорського, яку підтримали в регіоні підрозділ генерала Крайовського та Булак-Балаховича. Того ж дня польські військові підрозділи зайняли Ковель, 14 вересня – Володимир, 16 вересня – Луцьк, 18 вересня – Рівне. Одночасно відділи генерала Л. Желіговського наступали на Кременець зі сторони Сокаля³⁵⁹.

Відступ Червоної армії був хаотичним. Військові підрозділи, покидаючи регіон, втрачали свою бойову міць. Нерідкими були грабежі, руйнування та репресії щодо населення регіону, без огляду на національність чи віросповідання. Більшовики, яких частина населення чекала з надією на покращення економічного становища краю й перерозподіл земель, втрачали підтримку. Про це свідчить кількісний набір добровольців до Червоної армії на межі серпня–вересня 1920 р. Згідно з розпорядженням, планувалося

³⁵⁷ Listopad – grudzień 1920 r. *IJP w Ameryce*. Zesp. 701/2. Sygn. 32. K. 133.

³⁵⁸ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. *AAN*. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 2.

³⁵⁹ Zielińska N. Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej... S. 278.

мобілізувати по дві особи віком від 18 до 40 років із кожного села. Насправді ж зголосилася незначна кількість з-поміж українців³⁶⁰.

Попри початково виважену політику більшовикам не вдалося отримати значної підтримки серед місцевого населення Західної Волині. Цьому сприяло їх негативне ставлення до релігії, шлюбу та похоронних обрядів. В одному з рапортів товариства «Кресова сторожа» повідомлялося таке: «Заборонялося охрещувати дітей, проводити традиційні похорони, укладати шлюби [...] На все це давали дозвіл та брали за це гроші євреї [...] Сіль, цукор та уся торгівля – усе це вивозилося до Росії»³⁶¹. Незважаючи на такий стан справ, у більшовиків на теренах регіону залишалися прихильники, які підтримували антипольський партизанський і робітничий рух.

Більшовицька агітація активно проводилася й серед робітників. Про це свідчить постанова робітників Ковельської залізниці від 14 вересня 1920 р.: «На загальних зборах робітників Ковельського залізничного вузла прийнято рішення відрахувати одноденну заробітню плату на знак солідарності Червоній армії. Збори також постановили вітати створення єдиного класового виробничого союзу, обіцяючи йому всесторонню підтримку»³⁶².

Українці стримано оцінювали повернення польської влади восени 1920 р. Нечисленна група російського населення перебувала в стані очікування. Позиції євреїв були різними. Грабунки та репресії, вчинені більшовиками під час відступу, спричинили до того, що населення здебільшого прихильно сприйняло повернення польської влади. Водночас на межі серпня–вересня 1920 р. лише з Луцька на схід було евакуйовано близько 3 тис. осіб єврейської національності. Частина з них були комуністичними діячами, які прибули в регіон під час наступу Червоної армії в липні того ж року³⁶³.

³⁶⁰ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 9.

³⁶¹ Ibid. K. 3.

³⁶² Гражданская война на Украине (1918–1920): сб. док. и материалов... С. 497.

³⁶³ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 8, 11.

Після відступу Червоної армії наприкінці 1920 р. розпочалися польсько-більшовицькі мирні переговори в Ризі. Маріонеткові уряди УСРР та БСРР, що підпорядковувалися Москві, погоджувалися, принаймні формально, на входження Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої. Федералістська концепція Ю. Пілсудського, що, серед іншого, передбачала створення незалежної України, зазнавала цілковитої невдачі. Регіон удруге, після 1 червня 1920 р., поступово переходив під юридичне управління Польщі.

Попри відступ Червоної армії та переговори в Ризі більшовики й надалі поклали надії на експорт комуністичної ідеології до Польщі загалом та Західної Волині зокрема. На підтвердження цього слід навести лист представника УСРР на Ризьких мирних переговорах Е. Квірінга до голови РНК УСРР Х. Раковського від 30 листопада 1920 р., в якому останній зазначав, що відмежування від УСРР Західної Волині та Галичини з кількомільйонним українським населенням поставило перед урядом і КП(б)У завдання: взяти під своє ідейне та організаційне керівництво революційний рух, зростання якого, унаслідок польської окупації, потрібно незабаром чекати. Партійний функціонер пропонував також для проведення підпільної роботи негайно створити особливий комітет. Щоб польська сторона не могла звинуватити РНК УСРР у порушенні норм міжнародного права, функціонування цієї організації передбачалося на самостійних засадах. Агітаційно-пропагандистську діяльність планувалося проводити під гаслом «державного об'єднання всіх українських земель». Планувалося організувати збройне повстання та розпочати діяльність революційних комітетів³⁶⁴.

Важливе значення керівництво УСРР надавало дипломатичним представництвам у Польщі як «центрам для притягнення національних елементів»³⁶⁵. Планувалося організувати посольство у Варшаві та консульства у Львові, Тернополі та Станіславі. На ці установи покладалося завдання підтримувати революційний рух українського населення Західної України.

³⁶⁴ Україна–Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин... С. 75.

³⁶⁵ Закордот в системі спецслужб Радянської України... С. 80.

У Західній Волині антипольський партизанський рух переважно контролювався більшовиками й отримував допомогу від Закордонного відділу Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків України (Закордот ЦК КП(б)У). Його створено ще 21 травня 1920 р. за рішенням пленуму ЦК КП(б)У. Організацію новоствореного відділу було покладено на Ф. Кона³⁶⁶. Основною метою його діяльності була організація нелегальної роботи поза сферою впливу більшовиків, зокрема й на контрольованих польською владою західноволинських теренах.

Основними напрямками діяльності Закордоту на території Західної Волині були: розвідка, що передбачала збір військової та економічної інформації, організація агентури в політичних об'єднаннях; контррозвідка – ведення обліку контрреволюційних елементів, нейтралізація діяльності поліції, виявлення й знищення агентів контррозвідки ворога, проведення безпосередніх диверсійно-терористичних операцій; підготовка повстань під гаслами «національного руху», проведення терактів; матеріально-технічне й ідеологічне забезпечення – видання газет, листівок для розповсюдження за кордоном, підготовка документів для агентів, що направлялися за кордон, матеріальне забезпечення диверсійно-терористичних операцій³⁶⁷.

Свідчення К. Битовта – колишнього члена Закордоту польської національності – проливають світло на організаційну структуру цього підрозділу в краї на межі 1920–1921 рр.³⁶⁸. Радянська таємна служба в Західній Волині складалася з обласної революційної трійки, що розміщувалася в Рівному. До неї входили К. Русаков, Островський та Онищенко. Окрім цього, функціонувала губерньська революційна трійка з резиденцією в Луцьку – Онищенко, А. Марцинкевич і В. Качинський. Повітові революційні трійки діяли в Дубні, Кременці, Луцьку та Сарнах. У Дубні та Кременці працював Я. Блащук, у Сарнах – Емільянов, Дудкевич і Гузін-Ясеновський. У кожній

³⁶⁶ Гражданская война на Украине (1918–1920): сб. док. и материалов... С. 201.

³⁶⁷ Закордот в системі спецслужб Радянської України... С. 5.

³⁶⁸ Там само. С. 102–103.

гміні й селі також створювалися революційні трійки, якими керували організатори партизанських відділів і комуністичні пропагандисти. Для революційних трійок створювалися конспіративні квартири – «явки», де відбувалися зустрічі членів Закордоту. Окрім цього, усю територію Західної Волині було поділено на два райони діяльності Закордоту. До першого, начальником якого був А. Блащук, входили Острозький, Дубенський і Кременецький повіти, до другого, роботою якого керував А. Шляхтин, – Рівненський і Луцький повіти³⁶⁹.

Архівні матеріали Міністерства закордонних справ Польщі подають інформацію про повстанські угруповання, що діяли в Західній Волині на межі 1920–1921 рр.³⁷⁰. Зокрема, відділ із 300 озброєних осіб діяв у Кременецькому повіті. У Луцькому та Сарненському повітах також функціонували таємні підрозділи. Усі вони проводили більшовицьку агітацію в середовищі селян та польського війська. Окрім цього, метою терористичних груп було фізичне знищення представників польських органів влади, поліції та землевласників. Передбачалися напади на державні установи, банки та руйнація засобів комунікації. У відповідний момент партизанські підрозділи повинні були створити партизанську армію, а згодом – регулярну. Зброю та амуніцію з УСРР мав доставляти В. Рикун. Задля цього було організовано такі переправні пункти: зі Славути в Острог, із Звягеля в Корець та з Олевська в Сарни.

Одним із завдань Закордоту на теренах Західної Волині була організація локальних збройних повстань за можливої підтримки місцевого населення. Подібні заходи спрямовувалися на повалення польського управлінського апарату та встановлення більшовицької влади в регіоні. У Західній Волині діяли таємні агенти, що виконували спеціальні завдання Закордоту. Зокрема, М. Турбілов на початку березня 1921 р. прибув до Рівного задля отримання інформації про настрої селян щодо польської влади та налагодження безпосередніх контактів із місцевим населенням. Заручившись підтримкою, він

³⁶⁹ Купчик О. Таємна діяльність закордонного відділу ЦК КП(б) У... С. 68.

³⁷⁰ Закордот в системі спецслужб Радянської України... С. 103.

організував напад на м. Корець і створив у селах Вдовбиця, Новосяки і Дирма революційні трійки. Водночас таємний співробітник організував розвідку з метою руйнації залізничних мостів та розпізнавання польських військових частин, які перевозитимуться на залізницях цієї місцевості³⁷¹. Після отримання інформації про те, що поблизу Рівного, у селі Дворець, із дозволу польської влади діє таємна петлюрівська організація, очолювана отаманом Голубом, М. Турбілов вирішив проникнути до неї, щоб дізнатися про її задуми і плани. Вступивши до цієї таємної групи, М. Турбілов як її учасник із фальшивими документами був переправлений із двома іншими членами організації через Острог і Кунів на територію УСРР для проведення диверсійних операцій³⁷².

Антипольський партизанський рух більшовики намагалися подати під виглядом діяльності українських національних елементів, які б діяли від імені підрозділів Армії УНР. Унаслідок цього мали бути створені переконливі докази, на основі яких можна було б звинуватити Польщу в невиконанні нею положень Ризького мирного договору та підтримці військових формувань, ворожих радянським урядам України й Росії³⁷³. На підставі цього слід констатувати, що Закордот, виконуючи вказівки ЦК КП(б)У, намагався спровокувати нову польсько-більшовицьку війну з метою встановлення радянської влади на теренах Західної України загалом і Західної Волині зокрема.

Однак, попри розвинену підпільну мережу, Закордоту не вдалося досягти поставлених ще у травні 1920 р. цілей. У березні 1921 р. польська поліція регіону, вивчаючи настрої місцевого населення, виявила, що в Дубенському повіті В. Рикун разом зі своїм братом намагалися організувати нечисленні відділи-банди, завданням яких була організація військового виступу проти державної влади та терористичні акти³⁷⁴. Через кілька місяців частину діячів

³⁷¹ Закордот в системі спецслужб Радянської України... С. 73.

³⁷² Купчик О. Таємна діяльність закордонного відділу ЦК КП(б) У... С. 69.

³⁷³ Там само.

³⁷⁴ Закордот в системі спецслужб Радянської України... С. 173.

Закордоту, котрі працювали в Західній Волині, зарештували. Організація була розсекречена й припинила свою діяльність.

Міністерство внутрішніх справ Польщі у першій половині 1921 р. повідомляло, що в Західній Волині простежується діяльність комуністично налаштованих селян, котрі не становлять цілісної організації, але небезпечні для держави³⁷⁵.

Антипольським настроям серед українського населення сприяла політика місцевої адміністрації в регіоні. Нехтуючи польсько-українськими домовленостями, що мали місце наприкінці 1920 р. й декларували вільний розвиток мови, культури та громадського життя, управлінський апарат Західної Волині заборонив використання української мови в адміністрації³⁷⁶. Згодом, у грудні 1920 р., сейм ухвалив закон про військову колонізацію, який став одним із чинників подальшої польсько-української конфронтації. Як слушно зауважує В. Менджецький, «такі заходи означали початок відвертої війни уряду В. Вітоса проти українських селян»³⁷⁷. Усе це сприяло тому, що місцеве населення, яке розчаровувалося в політиці Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, підтримувало комуністичний рух.

Отже, під час становлення польського адміністративного апарату на теренах Західної Волині протягом 1919–1921 рр. у регіоні досить поширеною була більшовицька агітація й з'являлися передумови для розвитку комуністичного руху. Пропаганда проникала переважно з прифронтових східних повітів і підтримувалася частиною сільського та робітничого населення. Протягом весни 1919-го – весни 1920 р. у краї відбувалися локальні повстання та збройні виступи, учасники яких називали себе «народними більшовиками» й протистояли, за їхнім твердженням, «панській» владі Польщі.

³⁷⁵ Hładyszuk S. Agitacja bolszewicka i ruch komunistyczny na Wołyniu w okresie formowania polskiej administracji (1919–1921). *Komunizm : system–ludzie–dokumentacja*. 2015. № 4. S. 15. URL: http://komunizm.net.pl/wp-content/uploads/2015/01_SH.pdf (дата звернення: 13.08.2016).

³⁷⁶ Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej. 1921 r. *AAN*. Zesp. 55. Sygn. 324. K. 27.

³⁷⁷ Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921... S. 165.

На початку липня 1920 р. регіон зайняла Червона армія. У Західній Волині розпочалося формування більшовицьких органів влади. Створювалися різного рівня революційні комітети. Основною опорою для нової адміністрації було єврейське й українське населення, незадоволене попереднім урядуванням польської влади. Центрами комуністичного руху стали повітові міста Західної Волині – Луцьк, Ковель, Володимир, Рівне.

Після відступу Червоної армії на межі серпня–вересня 1920 р. в краї починається відбудова польської адміністрації. Прокомуністичні осередки налагоджують конспіративну діяльність, отримуючи матеріальну та кадрову допомогу від ЦК КП(б)У і створеного ще в травні 1920 р. її спеціального підрозділу – Закордоту. Члени останнього намагалися спровокувати нову польсько-більшовицьку війну, щоб приєднати Західну Волинь до складу УСРР. Польська поліція регіону вчасно зреагувала на провокативну діяльність Закордоту й запобігла організації повстання на початку 1920-х рр. Комуністи ж розпочали активні спроби очолити легальний ліворадикальний рух Західної Волині.

3.3. Польський громадсько-політичний рух

Політика польської адміністрації в Західній Волині протягом 1919–1921 рр., зорієнтована на захист місцевого землевласницького елемента, критикувалася лівицею і так званим «бельведерським крилом», що було пов'язане з Ю. Пілсудським³⁷⁸. Представники цього руху перебували в опозиції до праворадикальних кіл і виступали за розв'язання національного питання толерантними методами. Вони вважали за можливе реанімувати державні відносини між народами, котрі проживали в колишній Другій Речі Посполитій, у новій федералістській формі. Зазначалося, що приєднання тієї чи іншої держави до оновленого союзу матиме добровільний характер та ґрунтуватиметься на демократичних засадах із забезпеченням рівноправності

³⁷⁸ Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921... S. 154.

для усього населення, незалежно від етнічної приналежності та віросповідання. Водночас прихильники федералістської концепції вважали, що етнографічні кордони Східної Європи не можна трактувати як кордони державні. Зважаючи на це, вони надавали право на самовизначення також польському населенню, котре проживало на схід від Сяну та Західного Бугу. У цій площині федералістська концепція була представлена як реалізація права на самовизначення національностей³⁷⁹.

У Західній Волині представники цього політичного вектора, принаймні формально, групувалися навколо організації «Кресова сторожа», що була утворена на початку 1918 р. в Любліні. Спочатку вона намагалася інтегрувати терени Холмщини та Підляшшя до складу майбутньої Польщі, зберігаючи формальні процедури волевиявлення місцевого населення. Структура організації була доволі складною. Вона поділялася на локальні, повітові та окружні осередки, а також управлінську раду, що розміщувалася спочатку в Любліні, а згодом у Варшаві. Останню очолював З. Лехніцький, який також керував виконавчим комітетом. Мережу інструкторів складали керівники районів, повітів та округів. Функції генерального секретаря виконував Т. Янковський. Протягом 1919–1921 рр. було сформовано такі відділи товариства: організаційний, пропаганди й преси, аграрний, статистично-економічний, пам'яток та рахунковий³⁸⁰. Саме організаційний відділ керував діяльністю «Кресової сторожі» на східному порубіжжі Польщі.

Членом організації міг бути кожний поляк, який мав незаплямовану репутацію, а також інші товариства та об'єднання через своїх обраних делегатів. Управлінська рада повітів затверджувала нових членів «Кресової сторожі». Виключити із членів товариства могла лише головна управлінська рада за несплату добровільних внесків та шкідливу діяльність, що суперечила цілям організації. Головна управлінська рада мала право засновувати повітові осередки «Кресової сторожі» за наявності належної кількості осіб, котрі могли

³⁷⁹ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 19.

³⁸⁰ Gierowska-Kallaur J. *Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...* S. 19.

б працювати в тій чи тій місцевості. Повітові осередки мали свої управлінські ради, що склалися з п'яти осіб і відповідали за діяльність організації на відповідному терені³⁸¹.

Органами «Кресової сторожі» були збори делегатів, управлінська рада та ревізійна комісія. Збори делегатів склалися з трьох представників від кожного осередку, котрі проводили засідання кожні три місяці. До їхньої компетенції входило: затвердження звітів діяльності управлінської ради, фінансових звітів, прибутків і видатків, внутрішніх правил, обрання членів управлінської ради, ревізійної комісії та їх заступників, розгляд і ухвалення пропозицій від управління, членів організації та осередків. Загальні збори делегатів скликала управлінська рада або ревізійна комісія за власною ініціативою, на вимогу трьох повітових осередків чи 10 членів організації. Загальні збори вважали легітимними в разі присутності половини делегатів або не менше як половини повітових осередків. Ухвали затверджували простою більшістю голосів, за винятком виключення того чи того члена з організації та ліквідації товариства. Для прийняття рішень необхідно було зібрати дві третини голосів присутніх³⁸².

Управлінська рада складалося з керівника, його заступника та п'яти членів, котрі обиралися на зборах делегатів терміном на один рік та керували діяльністю «Кресової сторожі» згідно зі статутом та ухвалами загальних зборів. Управлінська рада опрацьовувала внутрішні правила організації, визначаючи внески, які потрібно було сплачувати, сферу діяльності повітових осередків, поділ функцій членів управління, та представляла все це загальним зборам на затвердження. Ревізійну комісію обирали загальні збори в кількості трьох осіб терміном на один рік задля ведення діловодства та звітності³⁸³.

³⁸¹ Statut Stowarzyszenia «Straż Kresowa», raporty powiatów wołkowyskiego, prużańskiego i łuckiego. Zjazd oświatowy Ziemi Wołyńskiej w Kownie – sprawozdanie z działalności i protokoły zebrań. 1919 r. CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.673. K. 4.

³⁸² Ibid. K. 6.

³⁸³ Ibid. K. 7.

Змінити статут організації могли загальні збори, якщо за місяць до їх проведення відповідну інформацію отримали всі повітові осередки. Ліквідувати «Кресову сторожу» мали право загальні збори. Задля цього вони повинні були обрати ліквідаційну комісію, що мала прозвітувати про фінанси організації та провести їх розподіл згідно з позицією загальних зборів. Якщо таке зібрання не могло відбутися, то управлінська рада зобов'язувалося передати всі кошти на громадські справи інституцій, що сповідували подібні цілі³⁸⁴.

«Кресова сторожа» була юридичною одиницею та мала право набувати й збувати нерухомість, приймати дарунки, брати участь в усіх цивільних процесах, що стосувалися організації. Основними завданнями товариства була оборона земель на східних окраїнах Польщі, а також: надання своїм членам юридичних, технічних та фахових порад, співпраця стосовно організації та діяльності товариств, шкіл, бібліотек, читалень, музеїв, видання листів, книг та періодичної преси, участь у лекціях та дискусійних клубах, ведення статистичних даних через збирання анкет, надання матеріальної та моральної допомоги подібним організаціям, зібрання фінансів на території цілої Польщі. Бюджет організації складався з членських внесків, добровільних пожертвувань, доходів від підприємницької діяльності та оплат за послуги, що їх надавало товариство³⁸⁵.

У Західній Волині ця організація була заснована ще наприкінці 1918 р. під керівництвом Г. Орловського, хоча окремі представники краю брали участь у діяльності організації від самого початку її заснування. Згідно з інструкцією вона мала виконувати такі цілі: «У контактах із місцевим населенням початково варто уникати висунення ідеї незалежної України. У розмовах з інтелігенцією слід наголошувати на зацікавленості Польщі в появі незалежної України. У питанні незалежної України потрібно розмежовувати Волинську і Галицьку

³⁸⁴ Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich... S. 78.

³⁸⁵ Statut Stowarzyszenia «Straż Kresowa», raporty powiatów wołkowyskiego, prużańskiego i łuckiego. Zjazd oświatowy Ziemi Wołyńskiej w Kownie – sprawozdanie z działalności i protokóły zebrań. 1919 r. CAW. Zespół I.301.8. Oddział II NDWP. Sygn. I.301.8.673. K. 5.

Русь від Русі Київської. Центром Української держави повинен стати Київ»³⁸⁶. У цей період, зважаючи на активні воєнні дії, «Кресова сторожа» не розгорнула активної діяльності в регіоні. Вона працювала переважно підпільно й формувала позитивний образ Другої Речі Посполитої, готуючи відповідний ґрунт для адміністрації. Про подібні дії на території Західної Волині домовлялися представники Війська Польського та керівництво організації в особі З. Лехніцького ще на початку січня 1919 р.³⁸⁷

Спочатку кількість працівників «Кресової сторожі» на теренах Західної Волині була незначною. У першій половині 1919 р. у Володимирському повіті працював лише Т. Кшижановський. 1 березня цього ж року кілька осіб було скеровано до Дубна, Рівного та Ковеля. У квітні 1919 р. бюджет організації передбачав платню для 10 працівників на теренах Західної Волині. У червні 1919 р. персональний склад «Кресової сторожі» нараховував 55 осіб. Керівником Волинського округу надалі залишався Г. Орловський, якому допомагав Т. Кшижановський – комісар Володимирського повіту ЦУСЗ та активний діяч польської освіти. Обов'язки секретаря Волинського округу виконував Р. Марчинський. Повітовими інструкторами працювали: у Володимирі – С. Капусцінський, у Рівному – С. Страух, у Ковелі – Е. Страух, котрому допомагав Войтович, у Луцьку – А. Залевський, у Дубні – В. Сонхоцький³⁸⁸. Слід зазначити, що кількість працівників організації на теренах так званих «східних кресів» зросла до листопада 1919 р. більше ніж удвічі. Наприкінці цього ж року на теренах Західної Волині діяло 27 осіб, були пов'язаних із «Кресовою сторожею». Національний склад організації був суто польський.

Після зайняття регіону польськими військовими формуваннями навесні 1919 р. організація починає активно розбудовуватися. Фактично «Кресова

³⁸⁶ Instrukcja dla p. Henryka Orłowskiego kierownika Okręgu Wołyńskiego (5 września 1919 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 182. K. 18.

³⁸⁷ Styczeń – kwiecień 1919 r. *IJP* w Ameryce. Zesp. 701/2. Sygn. 3. K. 239. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teccka.php?nonav=0&nar=701&n> (дата звернення: 17.06.2016).

³⁸⁸ Spisy instruktorów Straży Kresowej (1 maja – 1 czerwca 1919 r.). *BPW*. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1689. K. 94.

сторожа» реалізовувала на практиці політичну програму Ю. Пілсудського щодо східних земель. Питання про державну приналежність Західної Волині протягом 1919 р. планувалося вирішити через плебісцит. Організація намагалася проводити виважену політику щодо всіх національностей і сподівалася на позитивний для Польської держави результат можливого голосування. З. Ліхніцький у листі до генерального комісара ЦУСЗ Є. Осмолівського від 3 липня 1919 р. писав таке: «Кресова сторожа стає організацією кресового соціуму та буде підтримувати східну політику Речі Посполитої, започатковану Віленською промовою начальника держави»³⁸⁹. Ю. Пілсудський наполягав на демократичному волевиявленні населення так званих «східних кресів» стосовно їхнього майбутнього. Ситуацію ускладнювали непрості відносини місцевої адміністрації та переважної частини українського населення, яке в регіоні перебувало в більшості.

13 вересня 1919 р. у Володимирі відбулося організаційне зібрання «Кресової сторожі», на яке прибули запрошені представники волинської інтелігенції, члени головного управління організації – З. Лехніцький, М. Ванкович, комісар Т. Кшижановський, посол Я. Дембський та ін. З. Лехніцький наголосив на необхідності створення союзу між Україною, Литвою та Польщею на зразок Сполучених Штатів Східної Європи, який би протистояв більшовикам. Г. Орловський наголосив на важливості аграрної реформи для місцевого населення та підтвердив, що співпраця з адміністрацією – одне з найважливіших завдань «Кресової сторожі». Результатом зібрання стало заснування волинського осередку «Кресової сторожі», до управління якого увійшли: суддя Цингот із Володимира, П. Гутовський із Радович, комісар Т. Кшижановський, Я. Кеніг із Білина, Я. Вардах із Сітарувки, пані Шеліська з Ковеля та пані Бельська з Луцька³⁹⁰. До волинського осередку «Кресової сторожі» входили активні польські діячі

³⁸⁹ Pismo T. Szopy do Z. Lechnickiego (3 lipca 1919 r.). *BPW. Dział Starych Druków i Rękopisów. Zesp. ZCZW. Sygn. 1690. K. 3.*

³⁹⁰ *Ziemia Wołyńska*. 1919 r. № 7. 24 września. S. 2.

Західної Волині, що намагалися провадити активне громадське життя в регіоні, залучаючи широкі верстви місцевого населення.

19 вересня 1919 р. організаційний відділ «Кресової сторожі» в листі до генерального комісара ЦУСЗ інформував про негативне сприйняття населенням Західної Волині польської адміністрації. Наближення армії Денікіна та відсутність належних інструкцій для управлінського апарату спричиняли хаос серед місцевого населення, яке щораз менше підтримувало нову владу. Зважаючи на це, «Кресова сторожа» передбачала негативний результат можливого плебісциту в регіоні для Другої Речі Посполитої. Волевиявлення планувалося замінити ухвалами гмін та міських рад, зайнятих польською владою територій Західної Волині³⁹¹. На ці потреби необхідно було залучити близько 1 млн марок. Сума була значною, оскільки місячний бюджет «Кресової сторожі» на друге півріччя 1919 р. становив 168 тис. марок і виплачувався ЦУСЗ. Зауважимо, що такі заходи до цього були апробовані на Холмщині й мали на меті засвідчити польський характер регіону навіть у разі незначної підтримки місцевого українського населення. Складно визначити, чи погоджувався на спрощену процедуру волевиявлення в Західній Волині начальник держави. Це суперечило його попереднім заявам про демократичний характер плебісциту. Активні дії «Кресової сторожі» в цьому напрямі свідчать про неоднорідність поглядів членів цієї організації. Деякі з них і надалі залишалися на федералістських позиціях, інші – щораз більше схилилися до інкорпораційної програми народних демократів, нехтуючи правом волевиявлення населення регіону.

Польська адміністрація від самого початку підтримувала прагнення «Кресової сторожі» брати участь в організації шкільництва та громадського життя в краї. Тому товариство мало перевагу над іншими культурно-освітніми організаціями Західної Волині, що мали погоджувати всі свої дії з польськими чиновниками, які часто перешкоджали роботі непольських товариств. Задля популяризації своєї діяльності організація провадила активну видавничу

³⁹¹ Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 29.

роботу. За підтримки «Кресової сторожі» виходило кілька часописів, які звітували про діяльність організації та основні заходи, у яких вона брала участь. У Західній Волині були поширені такі видання: польськомовні «Володимирська земля» (згодом отримала назву «Волинська земля»), «Кресовий поляк», а також україномовна газета «Наш голос» [Додаток П].

Тижневик «Кресовий поляк», заснований ще наприкінці 1918 р., після відновлення незалежності Польської держави, був призначений для широких верств населення. Від початку газета друкувалася в Любліні, згодом у Холмі, а далі в Луцьку. Редактором часопису був Б. Сроцький. Під час більшовицького зайняття регіону редакцію перенесли до Варшави. Польська дослідниця Н.Зелінська зазначає, що «тижневик користувався значною популярністю серед польського населення, але мав попит і в середовищі давніх чеських та німецьких колоністів, а також серед українського населення»³⁹². Завданням газети полягало в пробудженні серед місцевих жителів ідеї входження Західної Волині до складу Польщі. «Кресовий поляк» наприкінці березня 1920 р. видавався в Ковельському, Володимирському, Луцькому, Рівненському, Кременецькому та Дубенському повітах накладом 3 тис. примірників³⁹³.

«Володимирська земля» спрямовувала свої тексти передусім до інтелігенції Західної Волині. Перший номер газети побачив світ 3 травня 1919 р.³⁹⁴. Обов'язки головного редактора виконував С. Капусцінський. Видання поступово розширювало цільову аудиторію читачів на зайняті польськими військовими підрозділами території Західної Волині. У червні 1919 р. газета отримала нову назву – «Волинська земля». Перший номер з'явився 13 липня 1919 р.³⁹⁵. Її редактором було призначено В. Верчинського. Завданням газети було «пробудження польської думки та духу в регіоні, участь в організації польського громадського життя, порушення локальних питань у культурно-освітній сфері та інформування населення про політичну й

³⁹² Zielińska N. Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927... S. 160.

³⁹³ Ibid.

³⁹⁴ *Ziemia Włodzimierska*. 1919 r. № 1. 3 maja. 12 s.

³⁹⁵ *Ziemia Wołyńska*. 1919 r. №. 4. 13 lipca. 12 s.

господарську ситуацію в краї»³⁹⁶. Окрім цього, газета прагнула довести єдність Західної Волині та Польщі, а в національному питанні виступала під гаслом «вільні з вільними, рівні з рівними». Видання з розумінням ставилося до права українців на самостійну державу, але підтримувало процес включення західноукраїнських земель до складу Другої Речі Посполитої.

Від квітня 1920 р. в Луцьку видавався україномовний тижневик «Наш голос», котрий мав спільну редакцію з «Кресовим поляком»³⁹⁷. Щотижня публікувалися статті, які закликали до співпраці та кооперації з польськими господарськими інституціями й громадськими організаціями. Головним редактором видання був українець на прізвище Шульга.

Культурно-освітня діяльність «Кресової сторожі» в Західній Волині була важливим аспектом нормалізації польсько-українських відносин. Однак вона ґрунтувалася передовсім на популяризації польської культури. Зокрема, 13 червня 1919 р. організовано урочистості, присвячені 350-й річниці Люблінської унії³⁹⁸. До цього заходу залучали шкільну молодь і гімназистів. Досліджувана організація намагалася залучати якнайширші кола молоді до навчання, хоча й у польському дусі.

За безпосередньої допомоги «Кресової сторожі» у Володимирі наприкінці 1919 р. засновано народний університет, який розпочав свою діяльність 9 грудня того ж року³⁹⁹. Ця установа мала на меті подолати безграмотність серед значної частини населення, а також надати першочергові знання з історії, літератури, природи, гігієни та суспільно-політичних наук. Попри подібні заходи науково-освітня інституція не набула значної популярності серед населення, про що свідчить кількісний склад студентів. На початку 1920 р. до університету зголосилася лише 41 особа. Зазначимо, що такі народні університети було організовано в Луцьку та Ковелі.

³⁹⁶ Zielińska N. Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927... S. 162.

³⁹⁷ Наш Голос. 1920. Ч. 4. 30 трав. 8 с.

³⁹⁸ Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 176.

³⁹⁹ Wydział organizacyjny. Raporty powiatu włodzimierskiego (styczeń 1920 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 347. K. 83.

«Кресо́ва сторожа» намагалася проникати в усі сфери економічного життя регіону. За посередництва цієї організації в Західній Волині протягом 1919–1920 рр. засновано: у Володимирському повіті – Товариство споживачів, 23 кооперативи, 23 аграрні гуртки, шість об'єднань сільської молоді; у Рівненському повіті – п'ять об'єднань сільської молоді, 11 шкіл; у Луцькому повіті – два кооперативи, одне об'єднання сільської молоді; у Ковельському повіті – три об'єднання сільської молоді⁴⁰⁰.

Важливим завданням «Кресової сторожі» була організація з'їздів та конференцій населення регіону, передусім польського. 27 липня 1919 р. повітовий відділ «Кресової сторожі» в Луцьку організував з'їзд польських делегатів від усіх гмін Луцького повіту. Це була велика маніфестація, яка мала підтвердити польський характер Західної Волині. Організатори стверджували, що «у факті існування поляків на Волині ніхто не наслідиться сумніватися. Рішення, що тут затверджуються, будуть виразом волі поляків і матимуть значення для долі Волині»⁴⁰¹. Попри труднощі в комунікації на з'їзд прибуло 339 делегатів, які репрезентували 17 тис. осіб, зокрема шість гмін Луцького повіту, дві гміни Дубенського повіту, кілька гмін Володимирського повіту, а також містечка Боремель, Берестечко та Локачі. С. Капусцінський окреслив політичну систему Другої Речі Посполитої, наголосивши на її демократизмі. А. Залевський порівняв аграрні реформи, що їх пропонували більшовики, українці та поляки, відзначивши позитивні постулати останніх. Наприкінці з'їзду було сформульовано послання до маршалка сейму та начальника держави, у якому наголошувалося на первинній зацікавленості приєднання Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої. На початку серпня 1919 р. польські делегати з'їзду разом із представниками «Кресової сторожі» відвідали Варшаву, де окреслили потреби регіону⁴⁰².

⁴⁰⁰ O Niepodległa i granice. T. 7. Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziemi północno-wschodnich opisanie... S. 53.

⁴⁰¹ Протокол з'їзду делегатів польського населення Луцького повіту (27 липня – 4 вересня 1919 р.). *Держархів Волинської обл.* Ф. 58. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 20.

⁴⁰² *Ziemia Wołyńska*. 1919 r. №. 5. 1 sierpnia. S. 4–5.

Подібний з'їзд польських делегатів Ковельського повіту відбувся в середині вересня 1919 р. «Кресова сторожа» підтримувала федералістську концепцію Ю. Пілсудського і, на відміну від місцевого управлінського апарату, намагалася налагодити співпрацю з представниками всіх національних меншин Західної Волині на засадах рівності.

Восени 1919 р. за ініціативи «Кресової сторожі» в регіоні починають створювати «Народні ради», що вже діяли на північних теренах ЦУСЗ. Їх формували делегати повітових з'їздів населення. Кожне село чи містечко з населенням до 500 осіб делегувало одного представника вільним голосуванням за його кандидатуру. Місцевості з більшою кількістю населення висували кількох представників до участі в з'їзді делегатів того чи іншого повіту. З них обирали голову, котрий мав керувати з'їздом. Після визначення порядку денного переходили до виборів повітової народної ради, один член якої репрезентував 10 тис. осіб населення. У з'їздах мали право брати участь запрошені гості. Делегати повинні були сидіти попереду та голосувати підняттям відповідних легітимаційних карток⁴⁰³.

Завдання «Народних рад» полягало в репрезентації населення повіту незалежно від національної приналежності. Повітові «Народні ради» узгоджували свої дії з «Кресовою сторожею». Вони були громадськими інституціями й не залежали від постанов адміністрації та місцевого самоврядування. Діяльність повітових «Народних рад» включала: збір матеріалів, що засвідчували б прагнення населення до об'єднання з Польщею, підготовку населення до можливого плебісциту стосовно майбутнього східних теренів, участь у громадському житті, організацію господарської та культурно-освітньої праці⁴⁰⁴.

Виконавчим органом повітових «Народних рад» була управлінська рада, що складалася з п'яти осіб й обиралася терміном на один рік. Управлінська рада обирала з-поміж себе керівника, його заступника та секретаря. До

⁴⁰³ Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. 1919–1921. AAN. Zesp. 55. Sygn. 251. K. 2.

⁴⁰⁴ Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich... S. 86.

управлінської ради повинен був входити окружний інструктор «Кресової сторожі». Засідання планувалося проводити через кожні два тижні. До обов'язків управлінської ради належало: виконання ухвал повітових «Народних рад» та усіх завдань, що покладалися на управлінську раду, скликання зібрань повітових «Народних рад», написання звітів, розпорядження фінансами народної ради відповідно до бюджету та контроль за їх потоками. Бюджет складався з добровільних внесків, доходів від підприємницької діяльності та надзвичайних доходів⁴⁰⁵.

Загальні збори повітових «Народних рад» поділялися на звичайні й надзвичайні. Звичайні збори відбувалися один раз на три місяці й були легітимними за присутності половини членів ради. Задля ухвалення відповідного рішення необхідна була проста більшість голосів. Надзвичайні збори скликала управлінська рада в міру потреби або на вимогу не менше як 10 членів ради. Про день, місце та годину зборів членів повітових «Народних рад» повідомляли завчасно, не менше як за тиждень перед запланованим терміном. Повітові «Народні ради» ліквідовувалися з приєднанням того чи того повіту до складу Речі Посполитої та участю населення у виборах до сейму. У такому разі бюджетний залишок передавався на потреби «Кресової сторожі»⁴⁰⁶.

Окрім повітових «Народних рад», організовувалися й локальні осередки у вигляді гмінних «Народних рад». До них входило по два представники від кожної місцевості, котрі обирали керівника та його заступника. Гмінні «Народні ради» скликалися лише за потреби й не мали постійного розкладу зібрань. До їхньої компетенції входило: обрання керівника, заступника та делегатів до повітових з'їздів населення, затвердження доповідей і звернень до повітових «Народних рад»⁴⁰⁷.

21 вересня 1919 р. відбулося зібрання народної ради Ковельського повіту в складі 14 членів та чотирьох інструкторів «Кресової сторожі», на якому було

⁴⁰⁵ Ibid.

⁴⁰⁶ Ibid. S. 87.

⁴⁰⁷ Wydział organizacyjny. Rady Ludowe. Okręg Wołyński. 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 249. K. 150.

обрано делегацію, що відвідала Варшаву. Цього ж дня волинська делегація на чолі з Е. Страухом прибула до столиці Польщі, де зустрілася з начальником держави, представниками міністерства закордонних справ та генеральним комісаром ЦУСЗ. Перед представниками уряду Речі Посполитої було порушено такі питання: приєднання регіону до складу Польщі, заміна місцевого адміністративного апарату фаховими особами, упровадження в регіоні прав, що вже діяли на території центральних воєводств. 22 вересня 1919 р. делегати Луцького, Володимирського та представники народної ради Ковельського повіту зустрілися з Є. Осмолівським. Він пообіцяв призначати на управлінські посади в регіоні «людей лише компетентних, які мають шану в місцевого населення»⁴⁰⁸.

За ініціативи «Кресової сторожі» 28 вересня 1919 р. у Сарнах і 5 жовтня цього ж року в Луцьку відбулися з'їзди делегатів населення Західної Волині⁴⁰⁹. На обох зібраннях були присутні українські представники, які таким чином налагоджували контакти з поляками й ознайомилися з діяльністю «Кресової сторожі». На з'їздах було сформовано «Народні ради», до складу яких увійшли й українці. Настрої серед учасників були антиземлевласницькі. Більшість висловлювала своє незадоволення діяльністю адміністрації. До народної ради Луцького повіту було залучено дев'ять українців, чотири німців, три чехи й 24 особи польської національності. Персональний розподіл представництва був побудований на переважанні делегатів від польського населення, враховуючи військову та адміністративну підтримку Другої Речі Посполитої.

26 жовтня 1919 р. в Рівному відбувся з'їзд делегатів польського населення повіту, організований «Кресовою сторожою». На зібрання прибуло 300 делегатів, які представляли поляків, українців, чехів та німців. Були виголошені реферати «Про долю Волині» та «Про аграрну реформу». Польські делегати, звертаючись до українців, зазначали, що «лише в союзі із Польщею Волинь буде щасливою». Українські представники вірили, що «Польща нас не

⁴⁰⁸ *Ziemia Wołyńska*. 1919 r. № 8. 24 października. S. 8.

⁴⁰⁹ Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat łucki. 1919 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 337. K. 79–80.

залишить та допоможе в складних матеріальних умовах»⁴¹⁰. Наприкінці з'їзду було сформовано «Народну раду» Рівненського повіту у складі 32 поляків, шести українців, чотирьох чехів та семи німців. До керівного відділу обрано п'ять поляків, шість українців, одного чеха та одного німця. Слід зазначити, що всі українці, котрі прибули на з'їзд, були обрані до управління.

Восьмого грудня 1919 р. в Ковелі в будинку «Кресової сторожі» відбувся з'їзд представників Ковельської, Луцької, Рівненської та Сарненської «Народних рад»⁴¹¹. На зустрічі обговорювалися загальні політичні проблеми, пов'язані з воєнними діями та внутрішньою ситуацією на теренах Західної Волині. Політичний реферат виголосив А. Залевський, який зазначив таке: «Польща йде на схід, несучи спокій, права, волю та рівність для усіх. Майбутнє Волині лише з Польщею. Варто організувати керівництво Народної ради Волині [...] Після короткої дискусії було одногolosно вирішено утворити Народну раду Волині. До її складу увійшли: із Ковельської, Луцької та Рівненської «Народних рад» по 4 українці, 2 поляки, 1 чех та 1 німець, із Сарненської – 2 українців та 1 поляк. Керівником Народної ради Волині було обрано Г. Мерглера, його заступниками – А. Залевського та А. Копійковського, членами президіуму – Ю. Вілька, К. Людвіга та І. Ліневича»⁴¹². «Народна рада» Волині запевняла в прагненні обороняти інтереси широких верств поляків, українців, чехів та німців і прагнула бути посередником між ними та представниками адміністрації разом з органами місцевого самоврядування. Співпраця мала відбуватися на традиційних гаслах «Кресової сторожі» – «вільні з вільними, рівні з рівними». «Народна рада» Волині зобов'язувалася проводити свою політику відповідно до ухвал повітових «Народних рад». Окрім того, вона мала популяризувати організацію на інших територіях та налагоджувати контакти з народними радами інших регіонів⁴¹³.

⁴¹⁰ *Ziemia Wołyńska*. № 10. 18 listopada 1919 r. S. 5.

⁴¹¹ *Ziemia Wołyńska*. 1919 r. № 12. 24 grudnia. S. 3.

⁴¹² *Ibid.* S. 2.

⁴¹³ Wydział organizacyjny. Rady Ludowe. Okręg Wołyński. 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 249. K. 151.

Одним із найважливіших питань залишалося аграрне. «Кресова сторожа» підтримувала позицію негайного проведення аграрної реформи й перерозподілу земельних угідь. Така, на перший погляд, ліберальна політика має своє пояснення. Представники досліджуваної організації рекрутувалися переважно вихідцями з центральних районів Другої Речі Посполитої. Зважаючи на це, вони не були «обтяжені» приватними інтересами на теренах так званих «східних кресів». Зовсім іншою була ситуація з членами адміністративного апарату. Його представники склалися з місцевих польських землевласників, які виступали проти перерозподілу земель на користь українців, росіян, чехів та німців.

У січні 1920 р. майор генерального штабу Війська Польського Яницький у рапорті про діяльність «Кресової сторожі» негативно оцінював дії організації на теренах регіону: «Кресова сторожа фактично не визнає цивільної влади Волині, вважаючи себе за єдину владу в регіоні й використовуючи на своїх листах герби Речі Посполитої. Окрім цього, організація підтримує український рух, українські кооперативи та школи. До «Народних рад» у повітах вона обирає збільшовизовані кадри. Інструкторами “Кресової сторожі” є переважно занадто молоді люди, котрі проводять політику на власний розсуд. Свої дії представники організації пояснюють якимись спеціальними постановами з Бельведеру»⁴¹⁴. «Кресова сторожа» справді намагалася підтримувати представників національних меншин регіону та переконувати їх у доцільності приєднання Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої. Такі дії могли викликати незадоволення в окремих військових, про що й свідчить згаданий вище рапорт.

Весною 1920 р. персональний склад «Народних рад» регіону складався переважно з поляків, чехів та німців. Частка українських делегатів була незначною: «Дуже багато гмін ще не мають своїх представників у Радах, а в самому складі членів тих Рад дуже мало є українців. На даліше так не повинно

⁴¹⁴ Styczeń 1920 – kwiecień 1921 r. *IJP* w Ameryce. Zesp. 701/2. Sygn. 12. K. 292. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&n> (дата звернення: 15.03.2017).

бути. Бо що ж то буде за “Народна рада”, коли там не має своїх делегатів більшість українського народу»⁴¹⁵. Керівництво «Народних рад» заохочувало гміну та солтисів надсилати своїх делегатів як представників місцевого населення Західної Волині.

Шостого березня 1920 р. держави Заходу висловили рішучий протест проти планів Другої Речі Посполитої провести плебісцит на східних теренах, зокрема Західній Волині, без попереднього узгодження з країнами Антанти. Вони зазначали, що, організовуючи такі заходи, Польська держава порушує постанови Версальського трактату, і наполягали відмовитися від такого формату волевиявлення населення «східних кресів», оскільки його результати Захід не визнає⁴¹⁶. Тому Ю. Пілсудський був змушений остаточно відмовитися від ідеї проведення плебісциту на теренах Західної Волині. Представники «Кресової сторожі» поступово почали переходити на позиції націонал-демократів із їхніми планами невідкладного приєднання регіону до складу Другої Речі Посполитої. Після договору Ю. Пілсудського й С. Петлюри, підписаного у квітні 1920 р., за яким Західна Волинь була включена до складу Польщі, плебісцитна спрямованість у діяльності «Кресової сторожі» виявилася непотрібною.

Наприкінці травня 1920 р. «Народні ради» окремих повітів Західної Волині надсилали свої делегації до керівників адміністрації регіону та центрального уряду Польщі. Так, 28 травня 1920 р. делегація Володимирської народної ради відвідала головного комісара ЦУЗВ та ПФ у Варшаві. Окрім цього, відбулася зустріч з окремими представниками сейму. Делегати ознайомили співрозмовників із ситуацією в регіоні та політикою місцевої адміністрації, яка перешкоджала налагодженню міжнаціонального діалогу. А. Мінкевич пообіцяв надіслати урядову делегацію для розслідування справ, що компрометували польську владу на місцях⁴¹⁷.

⁴¹⁵ *Наш Голос*. 1920. Ч. 4. 30 трав. С. 3.

⁴¹⁶ Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich... S. 93.

⁴¹⁷ *Наш Голос*. 1920. Ч. 5. 6 червня. С. 4.

Під час більшовицького зайняття Західної Волині в червні–липні 1920 р. «Народні ради» регіону припинили свою діяльність, відновивши її восени того ж року. За підтримки «Кресової сторожі» в цей час було утворено Комітет оборони, який займався вербуванням місцевого населення до Війська Польського⁴¹⁸.

У вересні 1920 р. «Кресова сторожа» змінює свою назву на товариство «Кресова сторожа». Ми поділяємо думку Й. Геровської-Каллаур, що це була не «лише косметична зміна назви, а цілковито новий етап діяльності організації»⁴¹⁹. Від цього моменту товариство «Кресова сторожа» й «Народні ради» почали готуватися до майбутніх парламентських виборів та втратили свій первісний аполітичний характер посередника між владою й громадськістю. Було змінено статут організації, а офіційним керівництвом визнавалися з'їзди делегатів від осередків. 21 вересня 1920 р., згідно з постановою Міністерства внутрішніх справ, товариство «Кресова сторожа» було включене до реєстру товариств і організацій Польської держави. Новим керівником організації у Волинському окрузі був призначений Я. Олег, який наприкінці 1920 р. наголошував на необхідності створення полонофільської партії серед українців Західної Волині⁴²⁰.

Наприкінці вересня 1920 р. за ініціативи польських громадських діячів було відправлено делегацію до Варшави задля висловлення позицій місцевого населення щодо політичної та економічної ситуації в регіоні. До складу делегації, поміж інших, увійшли представники «Народних рад» Володимирського, Ковельського, Луцького та Рівненського повітів. На початку жовтня 1920 р. у Варшаві відбулися зустрічі делегатів «Народних рад» із президентом Ради міністрів, міністром внутрішніх справ, міністром освіти та керівником ТУП і ЕТ. Окрім того, до розмови було запрошено французького

⁴¹⁸ Wydział organizacyjny. Raporty powiatu włodzimierskiego (styczeń 1920 r.). AAN. Zesp. 55. Sygn. 347. K. 27.

⁴¹⁹ O Niepodległą i granice. T. 7. Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziemi północno-wschodnich opisanie... S. 41.

⁴²⁰ Ibid. S. 33.

посла, а також керівника цивільної канцелярії начальника держави. На цій зустрічі делегація оприлюднила декларацію, у якій окреслила свою політичну орієнтацію стосовно державного розвитку Західної Волині⁴²¹.

У першому пункті декларації представники «Народних рад» регіону, апелюючи до позиції населення, висловили перед урядом Польщі та усіма народами світу протест проти можливого присвоєння більшовицькою мирною делегацією в Ризі права голосу в справах Західної Волині. Зазначалося, що долю регіону повинні вирішувати уряди Польщі та УНР. Другий пункт декларації підтримував польсько-український договір Ю. Пілсудського та С. Петлюри і містив сподівання стосовно негайного впровадження в Західній Волині стабільної польської адміністрації з наданням населенню краю всіх громадянських прав. Третій пункт декларації закликав адміністрацію та населення Польщі підтримувати дружні відносини з урядом УНР у справі боротьби з ворогом. Ці звернення підписали: від Ковельської народної ради – С. Слядевський, І. Крищук та Я. Штибер, від Володимирської народної ради – С. Капусцінський, В. Ліцкіндорф та М. Каменецький, від Луцької народної ради – А. Меляк, Є. Стробель, Е. Смолінський та Ф. Яцур, від Рівненської народної ради – Л. Мельчинський та Яжембовський.

Окрім політичної декларації, представники «Народних рад» Західної Волині склали меморіал стосовно господарських справ регіону. По-перше, наголошувалося на необхідності призначати на адміністративні посади осіб компетентних, котрі мають довіру в місцевого населення. По-друге, порушувалося питання щодо проведення земельної реформи та справедливого перерозподілу земель. По-третє, делегація висловила найважливіші потреби регіону, а саме: відбудова краю, вирішення питання про допомогу бідним, постачання предметів першої потреби, допомога селянам стосовно посівів, підтримка розвитку кооперативів, рівноправ'я для українського шкільництва й фінансування державою загальної освіти для місцевого населення. В. Вітос підтвердив слухність усіх зауваг та обіцяв відвідати Західну Волинь для

⁴²¹ *Наш Голос*. 1920. Ч. 9. 21 листоп. С. 6.

детального ознайомлення з проблемами регіону. Міністр внутрішніх справ Л. Скульський докладно роз'яснив делегації майбутній адміністративний устрій регіону. Він запевнив, що ТУП і ЕТ безпосередньо залежить від центрального уряду. Усі справи адміністрації перебувають у віданні відповідних міністерств, які підзвітні перед сеймом. Л. Скульський також наголосив на тому, що земське та міське самоврядування буде впроваджене найближчим часом. В. Рачкевич зазначив, що вважає «Народні ради» за дійсних представників населення Західної Волині, а їхню декларацію та меморіал – слушними заувагами стосовно налагодження мирного співжиття поліетнічного краю. Керівник ТУП і ЕТ запевнив, що всіляко підтримуватиме польсько-українську співпрацю й не допустить посилення російських впливів на теренах Західної Волині⁴²².

У справі шкільництва докладне повідомлення виголосив міністр освіти М. Ратай. Він запевнив, що домагатиметься «улаштування для народу якнайбільшої кількості загальнодержавних шкіл, тільки аби ці школи справді відповідали потребам людей, себто щоб кожен міг навчатися своєю рідною мовою. Міністр урочисто запевнив, що уряд не обмежуватиме будь-чим культурний чи національний розвиток українців і не прагне проводити репресивну чи протинаціональну політику у відношенні до людности не польської»⁴²³. Після цього відбулася зустріч із французьким послом Г. де Панаф'є, на якій діячі «Народних рад» окреслили політичну декларацію. Дипломат обіцяв негайно ознайомити уряд у Парижі з її змістом. Далі розпочалася тривала розмова з польськими редакціями періодичних видань Варшави, на якій порушувалися нагальні проблеми Західної Волині. По тижневому перебуванні у Варшаві представники «Народних рад» повернулися до регіону із запевненнями центральної адміністрації виконати умови, вміщені в політичній декларації та меморіалі з господарських справ. Після повернення до краю авторитет делегатів значно зріс. Місцеве населенням почало сприймати

⁴²² Ibid. S. 7.

⁴²³ Wydział organizacyjny. Rady Ludowe. Okręg Wołyński. 1920 r. AAN. Zesp. 55. Sygn. 249. K. 119.

їх як дійсних репрезентантів політичних, економічних та культурно-освітніх потреб регіону⁴²⁴.

У листопаді 1920 р. урядова делегація на чолі з В. Вітосом прибула до Луцька. де, поміж іншого, відбулася зустріч із представниками «Народних рад». Спочатку А. Залевський, керівник «Кресової сторожі» Луцького повіту, виголосив політичну декларацію, що за своїм змістом нагадувала «жовтневу» декларацію, складену представниками регіону у Варшаві. Делегат від чехів Ю. Вільк звернув увагу на спад розвитку чеського господарства й просив надати підтримку в цій справі. Представники від українських селян, а саме Іван Калюх із Борович та Максим Улянчук із Підгайців, зазначили, що розруха та воєнна руйнація повністю знищили їхні господарства. Натомість місцева влада вимагала податків, незалежно від рівня руйнації господарств населення. В. Вітос запевняв делегатів від «Народних рад», що порушені проблеми будуть розглянуті й вирішені: «Наше перебування на Волині означає, що хочемо докладно пізнати ваш край, ваші домагання та ваші потреби [...] Ми прибули до вас як представники демократичної Польщі [...] Не хочу забагато обіцяти, але запевняю вас, що уряд для вашого добра зробить усе, що тільки буде в його силі. Але це не вдасться зробити одразу, а лише поступово»⁴²⁵. Після Луцька урядова делегація відвідала Рівне, Володимир та Ковель, де провела зустрічі з місцевими діячами «Народних рад», представниками духівництва, громадських організацій та українського населення.

Другого січня 1921 р. відбулося чергове засідання Луцької народної ради за участю старости Неймана. Після офіційних привітань та побажань розпочалися вибори до виконавчого відділу на 1921 р. Провідником Луцької народної ради одноголосно було обрано Тип'яка. До персонального складу кооптували Скрипчука, Паращука, Кушнірука, Хіревича та Гончарука – від українців, Дубицького, Щольонговського та Оліну – від поляків,

⁴²⁴ Ibid.

⁴²⁵ *Наш Голос*. 1920. Ч. 10. 5 груд. С. 6.

Смолінського – від німців та Манака – від чехів⁴²⁶. У порівнянні з 1919–1920 рр. відчутно зростає роль українських представників у «Народних радах», принаймні кількісно. Можливо, це було наслідком політичних планів «Народних рад» стосовно отримання голосів місцевого польського населення на майбутніх парламентських виборах у Другій Речі Посполитій.

Представники товариства «Кресова сторожа» та «Народних рад» своєю діяльністю на теренах Західної Волині намагалися сформуванати власну політичну програму, яка б ґрунтувалася на державній рівноправності усіх національностей східних теренів Другої Речі Посполитої при збереженні культурної гегемонії поляків. Стосовно українців це була політика державної інтеграції новоприєднаних земель без вимоги проведення національної асиміляції⁴²⁷.

Після утворення Волинського воєводства на межі лютого–березня 1921 р. розпочала діяльність Кременецька «Народна рада»⁴²⁸. Її керівником обрали І. Литвинюка, а членами – К. Термено, В. Трофимука, Я. Овчарука, Д. Деревенко, І. Стадницького, Т. Точинського, С. Войтюка та С. Зіньчука⁴²⁹. Українські члени «Народних рад» мали власні плани стосовно своєї діяльності. Вони намагалися використати «Народні ради» як трибуну для виголошення своїх вимог перед представниками польської адміністрації.

Радикальні кола польської правиці розпочали активну критику товариства «Кресова сторожа» й «Народних рад» на початку 1921 р. У варшавській та львівській пресі з'являлися статті такого змісту: «Лівий уряд видає шалені суми на діяльність “Кресової сторожі”, яка є таємним урядом, що має більший вплив, ніж воєводи та старости. Представники “Кресової сторожі” намагаються

⁴²⁶ Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. 1919–1921. AAN. Zesp. 55. Sygn. 251. K. 33.

⁴²⁷ Zielińska N. Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927... S. 99.

⁴²⁸ Накази, розпорядження, оголошення Міністерства внутрішніх справ, Волинського воєводського управління з організаційних, адміністративних, господарських та інших питань (22 січня 1920 – 5 листопада 1924 рр.). *Держархів Тернопільської обл.* Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 79.

⁴²⁹ Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. 1919–1921. AAN. Zesp. 55. Sygn. 251. K. 34.

запровадити українізм із культом Залізняка та Гонти [...] «Кресова сторожа» організовує якісь радянські «Народні ради», узурповує права посередника й охоронця населення перед польською владою та провадить агітацію»⁴³⁰. Такі тексти свідчать про активну політичну боротьбу між ППС та ендеками на початку 1921 р., що відбилася і на теренах Західної Волині також.

Отже, польський громадсько-політичний рух Західної Волині в 1919–1921 рр. був представлений діяльністю «Кресової сторожі» та «Народних рад», яких, на відміну від представників польської адміністрації, умовно можна віднести до демократичного табору польського політикуму краю. Вони декларували потребу волевиявлення місцевого населення стосовно свого подальшого майбутнього. Результатом такої політики мав стати референдум, який легітимізував би перед країнами Заходу приналежність регіону до Польської держави. Місцева адміністрація, керівництво якої складалося із землевласницьких елементів, не змогла поступитися приватними інтересами й усіляко протидіяла зазначеним тенденціям, тим самим нівелюючи діяльність польського громадсько-політичного руху. Крах «політики плебісциту» та фактична інкорпорація краю до Польської держави на межі 1920–1921 рр. засвідчили перемогу радикальних кіл ендеції. Представники «Кресової сторожі» не були однастайними у своїх поглядах стосовно політичних планів Ю. Пілсудського. Формально підтримуючи політику начальника держави, вони намагалися сформуванню власну політичну програму та отримати підтримку населення Західної Волині на майбутніх виборах до парламенту Другої Речі Посполитої. За таких обставин упродовж 1919–1921 рр. «Кресова сторожа» мала підтримку верховного командування на чолі з Ю. Пілсудським та ситуативно протистояла адміністративній політиці місцевої влади, хоча від останньої отримувала значне фінансування.

У другій половині 1919 р. за безпосередньої підтримки «Кресової сторожі» в Західній Волині були утворені «Народні ради» як представники місцевого населення, насамперед селян. З одного боку вони виступали за

⁴³⁰ Zielińska N. Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927... S. 100.

демократичне приєднання регіону до складу Другої Речі Посполитої, з другого – прагнули бути посередником між адміністрацією й органами місцевого самоврядування. На межі 1920–1921 рр., після переговорів у Ризі, «Народні ради» втратили свій первинний характер й організаційно відокремилися від товариства «Кресова сторожа». Розпочався період становлення окремого польського політичного осередку, що прагнув отримати підтримку населення Західної Волині на майбутніх парламентських виборах у Другій Речі Посполитій.

Висновки до розділу 3

Під час становлення польської адміністрації на теренах Західної Волині формувалася український національний рух, що первинно охоплював культурно-освітню сферу та був представлений діяльністю окремих локальних діячів. На межі 1919–1920 рр. тактика українського національного руху змінюється. Після польсько-українського договору від 21 квітня 1920 р. та визнання Українською Народною Республікою юридичних прав Другої Речі Посполитої на регіон розпочинається етап формування національної й полонофільської течій в українському русі. Представники національної течії й надалі покладали надії на можливе включення регіону до складу УНР, а в другій половині 1920 р. виступали за надання національної автономії Західній Волині у складі Польщі. Полонофільську течію представляли ті діячі української інтелігенції, які домагалися культурної автономії краю та налагоджували відносини з поляками. Прихильники приєднання Західної Волині до складу радянської України підтримували більшовицьку агітацію й брали участь у комуністичній діяльності. Адміністрація краю вже в 1919–1920 рр. розпочала формувати регіональну політику, яка враховувала місцеві особливості й призводила до загострення польсько-українських відносин. Формальне декларування культурної, конфесійної та національної рівноправності було замінене фактичною асиміляцією населення, передусім українського.

Важливим завданням польської адміністрації в Західній Волині протягом 1919–1921 рр. була нейтралізація більшовицької агітації, що відзначалася особливою активністю в прифронтових повітах регіону. На початку липня 1920 р. регіон зайняла Червона армія. У Західній Волині розпочалося формування більшовицьких органів влади. Створювалися різного рівня революційні комітети. Основною опорою для нової влади було єврейське й українське населення, незадоволене попереднім урядуванням польської адміністрації. Центрами комуністичного руху стали повітові міста Західної Волині – Луцьк, Ковель, Володимир, Рівне.

Після початку переговорів у Ризі більшовики не відмовилися від ідеї поширення власних впливів на регіон. Розпочався період діяльності таємних більшовицьких агентів Закордоту, які намагалися дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Західній Волині в 1920–1921 рр. Члени останнього прагнули спровокувати нову польсько-більшовицьку війну, щоб приєднати регіон до складу радянської України. Польські органи безпеки вчасно зреагували на провокативну діяльність Закордоту й запобігли організації повстання на початку 1920-х рр. Комуністи ж розпочали активні спроби очолити легальний ліворадикальний рух Західної Волині.

Польський громадсько-політичний рух Західної Волині упродовж 1919–1921 рр. був представлений діяльністю товариства «Кресова сторожа» та «Народних рад». На початку 1919 р. в Західній Волині за підтримки начальника держави розпочинає діяльність організація «Кресова сторожа», завданням якої було формування позитивного образу Другої Речі Посполитої серед місцевого українського, єврейського, чеського та німецького населення. Діячі цієї організації рекрутувалися з центральних воєводств Польщі. У другій половині 1919 р. за ініціативи «Кресової сторожі» були створені «Народні ради» Західної Волині, які намагалися виконувати роль посередника між адміністрацією й населенням. До «Народних рад» кооптували представників усіх національностей регіону. «Кресова сторожа» була співорганізатором польсько-українських конференцій упродовж 1920 р. Проте з кінця 1920 р. їхня

діяльність набуває виразно політичних форм. Товариство «Кресова сторожа» поступово втрачає підтримку місцевого населення, оскільки було не в змозі протидіяти політиці місцевої адміністрації, яка підтримувала національних демократів та їхні плани щодо національної асиміляції непольського населення. Подібна доля спіткала і «Народні ради», що втратили довіру не лише польського, а й українського, єврейського та чеського соціуму Західної Волині. Участь в майбутніх парламентських виборах Польщі для «Кресової сторожі» і «Народних рад» була невдалою і вони поступово зникли з громадсько-політичного життя регіону.

ВИСНОВКИ

У роботі досліджено процес становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр., державно-правові та суспільно-політичні аспекти цієї проблеми. На підставі опрацювання архівних фондів, опублікованих документів і матеріалів, періодичних видань, спогадів та наукової літератури вивчено історіографію та джерельну базу проблеми, передумови становлення польської адміністрації в Західній Волині, почергове перебування краю у складі Цивільного управління східних земель, Цивільного управління земель Волині і Подільського фронту та Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів, організацію українського національного руху, розвиток комуністичних осередків регіону та особливості діяльності польських громадсько-політичних організацій.

1. Історіографію теми дослідження складають роботи, які присвячені різноплановим аспектам польської державної політики на західноукраїнських землях протягом міжвоєнного періоду, а саме: передумовам та чинникам становлення польської адміністрації, державно-правовим та суспільно-політичним аспектам її діяльності; формам, методам та інструментам реалізації основних положень державної політики Польщі щодо «східних» земель загалом і Західної Волині зокрема; зовнішнім та внутрішнім чинникам її проведення; регіональним особливостям політики Другої Речі Посполитої в Західній Волині. Історія західноукраїнських земель протягом 1919–1921 рр. представлена працями вітчизняних і зарубіжних науковців.

За радянської доби автори були вимушені спиратися на марксистську ідеологію, що призводило до суб'єктивізму, упереджених суджень та висновків. В українській радянській історичній науці питання становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр., державно-правових та суспільно-політичних аспектів цього процесу розглядалися лише побічно.

Головна увага приділялася вивченню соціально-економічної політики польської влади, зародженню комуністичного руху в регіоні та класовому протистоянню.

Досліджувана тема не отримала належного висвітлення і в сучаній українській історіографії. У центрі уваги вчених перебувала проблема польсько-українських політичних відносин протягом воєводського періоду історії західноукраїнських земель. Водночас процес становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. та суспільно-політична історія краю в довоєводський період залишалися поза увагою дослідників.

Близькими до теми дисертації є праці польських науковців. Опубліковані роботи висвітлюють різнопланові аспекти польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій. Їм притаманний комплексний аналіз організації виконавчої влади Польщі та методів реалізації ними державної політики. Поза увагою дослідників залишаються також регіональні особливості політики польської влади в регіоні, оскільки основну увагу вони концентрують на історії литовських та білоруських земель протягом 1919–1921 рр. Історичне тло предмета нашого дослідження частково висвітлюють праці західноєвропейських, північноамериканських, білоруських та російських вчених.

Таким чином, варто констатувати, що узагальнювальних праць, присвячених проблемі становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр., не підготовлено й досі, що стало одним з аргументів для обґрунтування актуальності теми обраного дослідження.

Науково-пошукова робота щодо виявлення та систематизації історичних джерел дозволила сформувати достатню джерельну базу для дослідження обраної теми. Її основу склали неопубліковані матеріали з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), державних архівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей України, архівних установ та фондів бібліотек Республіки Польща, зокрема Архіву нових актів, Національного цифрового архіву, Центрального військового архіву у Варшаві, Публічної бібліотеки столичного міста Варшава, архівних колекцій Інститутів

Юзефа Пілсудського в Америці та Лондоні. При цьому значну кількість неопублікованих джерел введено до наукового обігу вперше. Вони репрезентовані ситуаційними рапортами польських товариств краю та польських військових підрозділів Волинського фронту; наказами, розпорядженнями та циркулярами польської адміністрації регіону; листуванням представників центральної влади Другої Речі Посполитої й тимчасових органів адміністрації на «східних» землях тощо. Окрім цього, у дисертації використано комплекс опублікованих джерел, що представлені різноплановими збірниками документів, нормативно-правовими актами. Доповнили джерельну базу дослідження матеріали періодичної преси, епістолярій та спогади.

Вибір дослідницьких методів визначила специфіка предмета дослідження й поставлені в ньому завдання. У роботі було використано загальнонаукові та спеціальні методи, що підпорядковані базовому для історичної науки методологічному принципу історизму. Зокрема, серед спеціальних історичних методів застосовано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, метод ретроспективи й перспективи та періодизації. Водночас розглянуто відповідну термінологію, що властива для означення складових частин польського адміністративного апарату.

2. Показано, що відродження незалежної польської держави в листопаді 1918 р. супроводжувалося активними заходами щодо формування її кордонів, яке здійснювалося збройними методами. Події польсько-української війни призвели до поступового захоплення Західної Волині Військом Польським. У регіоні було сформовано тимчасову польську цивільну адміністрацію. Завдання нової влади полягало в переконанні місцевого населення, передусім українського, у доцільності майбутнього приєднання регіону до складу Польської держави. Лише за такого розвитку подій можна було сподіватися на мирну інтеграцію Західної Волині до складу Польщі. Плани польського політикуму щодо управління регіоном перебували в орбіті федералістської та інкорпораційної концепцій.

3. Визначено, що від травня 1919 р. Західна Волинь перебувала у складі Цивільного управління східних земель – тимчасової адміністрації на зайнятих польськими військами «східних» землях. У регіоні було створено Управління повітів Волині з центром у Ковелі, що у вересні 1919 р. трансформувалось у Волинський округ із центром у Луцьку. Від самого початку функціонування в регіоні польський управлінський апарат зіткнувся з низкою проблем, а саме: багатоетнічністю краю із переважанням українського та незначною часткою польського населення; наявністю великої кількості біженців, які були евакуйовані під час Першої світової війни й тепер поверталися до краю; зруйнованими господарськими будівлями, що потребували негайної відбудови; відповідною реакцією місцевого непольського населення, яке очікувало на можливу зміну влади; українським національним рухом; більшовицькою агітацією та діяльністю комуністичних організацій; налагодженням стосунків із представниками польського громадсько-політичного руху. Означені перед адміністрацією завдання потребували негайного розв'язання. Натомість надмірна концентрація влади, нехтування розпорядженнями вищого керівництва, спроба полонізувати регіон без забезпечення навіть культурно-освітніх потреб місцевих жителів призвели до негативної оцінки діяльності адміністрації Західної Волині як начальника держави Ю. Пілсудським, так і місцевим населенням. Як наслідок, у регіоні було сформовано нову управлінську одиницю та частково замінено персональний склад чиновницького апарату.

4. З'ясовано, що 17 січня 1920 р. на території Західної Волині утворено Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту. Нова адміністративно-територіальна одиниця формально підпорядковувалася Цивільному управлінню східних земель, фактично – безпосередньо начальнику держави. Очолював Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту головний комісар А. Мінкевич, якому був підзвітний начальник Волинського округу С. Смольський. Його головне завдання полягало у впровадженні в життя ідеї польсько-української співпраці. Після укладення

21 квітня 1920 р. польсько-українського договору Західна Волинь поступово переходить під безпосереднє управління центральних виконавчих органів влади Польщі. Однак польсько-більшовицька війна влітку 1920 р. зруйнувала управлінський апарат Другої Речі Посполитої в регіоні.

5. Досліджено, що Варшавська битва та відступ більшовиків спричинили відновлення у вересні 1920 р. польської адміністрації в Західній Волині у вигляді Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів на чолі з В. Рачкевичем. Завдання цього управлінського утворення полягало в розмежуванні військової та цивільної адміністрації. Після початку польсько-радянських переговорів у Ризі в жовтні 1920 р. відбувається підпорядкування регіону центральним органам виконавчої влади Польщі. Розпочалося повторне формування повітів, які на підставі закону від 4 лютого 1921 р. були адміністративно оформлені у вигляді Волинського воєводства Польщі; юридичний статус останнього закріпив Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р. Відтоді процес становлення польського урядування в Західній Волині завершується.

6. Установлено, що впродовж утвердження польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. тривав процес організаційного розвитку українського національного руху. Від початку він був представлений лише окремими локальними діячами інтелігенції, що намагалася піднести національну свідомість місцевого українського населення. Починаючи від 1920 р., представники українського національного руху висувують конкретні пропозиції щодо подальшого устрою регіону. Прихильники національної течії українського руху виступали протягом 1919 р. за приєднання краю до УНР, а після польсько-українського договору 1920 р. – за надання Західній Волині політичної автономії в складі Польщі. Полонофільську течію українського руху представляли прихильники надання Західній Волині культурної автономії, із забезпеченням рівноправ'я для української мови, розвитку шкільництва тощо.

У другій половині 1920 р. більшість діячів українського руху здійснили спроби налагодити відносини з Польською державою через організацію спільних

конференцій як майданчиків для обговорення суспільно-політичних, культурно-освітніх, конфесійних та економічних проблем регіону. Проте невиконання ухвалених рішень польською адміністрацією призвело до загострення польсько-українських відносин.

7. Констатовано, що в період становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. досить відчутною була більшовицька агітація, що призводила до дестабілізації суспільно-політичної ситуації та появи повстанських загонів у вигляді так званих «народних більшовиків», які здійснювали напади на землевласницькі маєтки й прагнули ліквідувати контроль Польщі над регіоном. Улітку 1920 р. більшовики зайняли терени Західної Волині й почали будівництво власного адміністративного апарату. Їх підтримувала частина єврейського, російського та українського населення. Останні були невдоволені політикою польської адміністрації, яка ґрунтувалася на забезпеченні прав польського населення. Територіальна близькість до радянської України сприяла поширенню комуністичної пропаганди в регіоні.

Після відходу Червоної армії з краю розпочинається активна діяльність агентів Закордоту, які намагалися дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію, у тому числі розпалюванням національних суперечностей. Більшовики не відмовилися від ідеї нового захоплення регіону та перенесення комуністичної революції до Західної Європи через західноукраїнські землі, що входили до складу Польщі. Однак польські безпекові та військові структури змогли втримати ситуацію під контролем.

8. Показано, що на початку 1919 р. в Західній Волині розпочинають свою діяльність польські громадсько-політичні організації. Найактивнішими з них були «Кресова сторожа» та «Народні ради». Товариство «Кресова сторожа» намагалося реалізувати на практиці ідею Ю. Пілсудського про співпрацю всіх національностей на східному порубіжжі Польщі. За підтримки цієї організації були створені «Народні ради», які репрезентували себе посередниками між адміністрацією й органами місцевого самоврядування. Протягом другої половини 1919 р. «Кресова сторожа» та «Народні ради» намагалися

сформували позитивний образ Польщі в Західній Волині, зважаючи на юридичну невизначеність статусу регіону й можливий плебісцит. Задля цього проводилася просвітницька діяльність та кооптація українців, чехів, німців та євреїв до їх складу. У другій половині 1920 р. «Кресова сторожа» та «Народні ради» поступово переходять на позиції національних демократів із їхніми планами радикальної асиміляції українського, єврейського, чеського та німецького населення регіону. Подібні дії та невиконання домовленостей представниками польського громадсько-політичного руху Західної Волині, задекларованих наприкінці 1920-го – на початку 1921 р., призвели до відходу непольського соціуму від співпраці з цими організаціями. Загалом «Кресова сторожа» та «Народні ради» були покликані підготувати ґрунт для втілення в життя федераційних планів Ю. Пілсудського. Натомість після включення Західної Волині до складу Польської держави вони почали підтримувати національних демократів і не знайшли підтримки в місцевого населення регіону.

Отже, становлення польської адміністрації в Західній Волині в 1919–1921 рр. не можна оцінювати однозначно. З одного боку, вона зробила певні кроки в напрямі інтеграції регіону до складу Польщі та протидіяла більшовицькій агітації, а з іншого – ускладнювала польсько-українські відносини, фактично підтримуючи політику національних демократів у справі національної асиміляції непольського населення Західної Волині. Після кількох років діяльності перехідного польського управлінського апарату Західна Волинь в адміністративному плані трансформувалась у Волинське воєводство, створене на підставі розпорядження Ради міністрів Польщі від 4 лютого 1921 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні документи

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП (б)У

Оп. 1.

1. Спр. 301. Матеріали по історії періоду польської інтервенції на Україні (1920 р.), 279 арк.

2. Спр. 302. Матеріали про боротьбу Червоної Армії із польськими окупантами (1920 р.), 239 арк.

Ф. 6. Центральний комітет Комуністичної партії Західної України

Оп. 2.

3. Спр. 16. Матеріали по історії КПЗУ (1920–1930), 91 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 36. Луцьке повітове староство

Оп. 1.

4. Спр. 2. Списки жителів Луцького повіту, які постраждали від військових дій (9 жовтня 1920 р.), 203 арк.

5. Спр. 39. Звіт про діяльність Луцького повітового староства і відомості про кількість сіл та населення у гмінах (1920 р.), 10 арк.

6. Спр. 40. Список діючих повітових староств (17 жовтня 1920 р.), 1 арк.

7. Спр. 42. Ситуаційні рапорти Луцького повітового староства (1920–1921 рр.), 26 арк.

8. Спр. 43. Ситуаційні рапорти Луцького повітового староства (19 січня 1920 – 25 січня 1921 рр.), 175 арк.

9. Спр. 60. Списки осіб, які не мають польського громадянства за 1920 р., 2 арк.

Оп. 13а.

10. Спр. 4. Щотижневі ситуаційні рапорти начальників I і II районів Цивільного управління східних земель (березень 1920 р.), 9 арк.

11. Спр. 5. Ситуаційні рапорти гмінних управлінь (1920–1921 рр.), 344 арк.

12. Спр. 8. Список членів ревкомів Луцького повіту (1921 р.), 348 арк.

Ф. 52. Секція дефензиви на Волині 2-го відділу командування 6-ої армії

Оп. 1.

13. Спр. 1 Доноси агентів і листування з постерунками про розшук комуністів, членів ревкомів та інших осіб (7 вересня 1920 р.), 298 арк.

14. Спр. 24 а. Алфавітний перелік щоденника відділу східних земель за 1920 р., 9 арк.

Ф.58. Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту

Оп. 1

15. Спр. 26. Ситуаційний рапорт начальника Волинського округу (31 травня 1920 р.), 3 арк.

16. Спр. 31. Ситуаційний рапорт Ковельського повітового старости до начальника Волинського округу в Луцьку (12–18 травня 1920 р.), 39 арк.

17. Спр. 35. Рапорти старости про діяльність Кременецького повітового староства (5 березня 1920 р.), 7 арк.

18. Спр.104. Протокол засідання ради управління земель Волині (24 лютого 1920 р.), 14 арк.

19. Спр. 109. Статут товариства «Польська мацеж школьна» (4 травня 1920 р.), 7 арк.

Оп. 2.

20. Спр. 1. Щоденні рапорти Звягельського повітового старости про загальний стан повіту (1 листопада 1919 – 1 червня 1920 рр.), 85 арк.

21. Спр. 2. Протокол з'їзду делегатів польського населення Луцького повіту (27 липня – 4 вересня 1919 р.), 20 арк.

22. Спр. 5. Статистичний звіт про діяльність вїйта і солтисів Полонковської гміни (1919 р.), 2 арк.

23. Спр. 40. Протоколи засідань магістрату міста Луцька (4 березня 1920 р.), 10 арк.

24. Спр. 57. Список солтисів і відомості про робітників Луцького староства (1920 р.), 4 арк.

25. Спр. 62. Статистичні дані про школи і церкви Луцького повіту (21 вересня – 31 грудня 1919 р.), 46 арк.

Оп. 3

26. Спр. 2. Ситуаційні рапорти Заславського повітового старости (1920 р.), 28 арк.

27. Спр. 3. Ситуаційні рапорти Кременецького повітового старости (15 квітня – 21 травня 1920 р.), 23 арк.

Ф. 178. Ковельське повітове староство

Оп. 1.

28. Спр. 1. Ситуаційні рапорти Ковельського повітового староства (17 жовтня 1920 – 24 листопада 1922 рр.), 55 арк.

Ф. 389. Ковельське повітове товариство «Просвіта»

Оп. 1.

29. Спр. 3. Книга обліку сплати членських внесків за 1920–1928 рр., 24 арк.

Ф. 460. Ліквідаційна комісія Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту

Оп. 1.

30. Спр. 1. Заяви вчителів про отримання допомоги. Відомості про нарахування заробітної плати вчителям (1919–1920 рр.), 60 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. 30. Рівненське повітове староство

Оп. 1.

31. Спр. 1. Вказівки Генерального комісаріату Східних земель про передачу російських шкіл в розпорядження шкільного інспекторату (28 вересня 1919 – 6 лютого 1920 рр.), 46 арк.

32. Спр. 3. Рапорт комісара Рівненського повіту про його роботу на попередній посаді (21–22 сентября 1919 р.), 3 арк.

33. Спр. 4. Заяви жителів м. Рівне про надання їм роботи в комісаріаті (16 серпня 1919 – 5 грудня 1934 рр.), 116 арк.

34. Спр. 8. Листування з магістратом м. Рівне про фінансування і утримання поліції (10 листопада – 10 грудня 1919 р.), 2 арк.

35. Спр. 9. Листування з дирекцією пошт і телеграфів у Любліні про відкриття пошти в місті Ровно та районних центрах (23 вересня – 19 листопада 1919 р.), 22 арк.

36. Спр. 10. Листування з делегатом Генерального комісара про наділення земельними ділянками солдат польської армії (26 серпня – 19 жовтня 1919 р.), 3 арк.

Оп. 2.

37. Спр. 1. Розпорядження головного командування польських військ про прийняття мір перестороги в зв'язку із очікуванням на селянські повстання (25 жовтня 1919 р.), 2 арк.

38. Спр. 2. Розпорядження, накази, циркуляри делегата Генерального комісаріату про організацію військової та громадянської влади на території повіту (23 вересня – 7 грудня 1919 р.), 33 арк.

39. Спр. 4. Розпорядження, накази і циркуляри Волинського воєводського управління по адміністративним і господарським питанням, (4 вересня 1919 – 12 листопада 1920 рр.), 124 арк.

40. Спр. 10. Листування із начальником Волинського округу про організацію влади на місцях (20 жовтня – 14 грудня 1919 р.), 20 арк.

41. Спр. 23. Листування про підготовку до зустрічі маршала Пілсудського (31 грудня 1919 р.), 23 арк.

42. Спр. 45. Протоколи нарад старост Волинського воєводства (12 травня 1920 – 3 червня 1935 рр.), 170 арк.

43. Спр. 294. Обвинувачення Василя Миколайчука в службі у Червоній Армії в 1920 р., 38 арк.

Ф. 32. Рівненський окружний суд, м. Рівне

Оп. 28.

44. Спр. 293. Справа Никитюка Власа та інших по звинуваченню в службі у Червоній Армії в 1919–1920 рр. (14 листопада 1925 – 11 червня 1928 рр.), 87 арк.

45. Спр. 294. Справа Миколайчука Василя по звинуваченню в службі у Червоній Армії в 1920 р. (1926–1927 рр.), 360 арк.

46. Спр. 296. Справа Гжегожа Малафея та інших у співпраці з Червоною Армією в 1920 р. (3. січня 1922 – 17 січня 1933 рр.), 157 арк.

47. Спр. 340. Справа про звинувачення Ягодзинського Вінцентія у службі в Червоній Армії у 1920 р. (20 жовтня – 14 червня 1924 р.), 114 арк.

48. Спр. 486. Справа про звинувачення Воронюка Власа та інших в організації збройного повстання проти польського уряду в 1919 р., 120 арк.

Ф. 310. Контрольний пункт відділу контррозвідки 6-ої армії на Волині у м. Березне Рівненського повіту Волинського воєводства

Оп. 1.

49. Спр. 1. Накази Другого управління 6-ої армії на Волині та інструкції Генерального штаба польської армії і командування Волинського фронту про організацію і роботу контрольно-пропускних пунктів (15 грудня 1919 – 28 листопада 1920 рр.), 14 арк.

Оп. 2.

50. Спр. 2. Накази Генерального штаба польської армії про порядок встановлення польсько-радянського кордону в районі р. Збруч (9 травня – 7 грудня 1920 рр.), 35 арк.

Ф. 357. Сарненське повітове староство

Оп. 2.

51. Спр. 1. Рапорти про морально-політичний настрій населення Сарненського повіту та листування із повітовою поліцією із цього питання (1 грудня – 15 грудня 1920 р.), 34 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 2. Кременецьке повітове староство

Оп. 3.

52. Спр. 2. Накази, розпорядження, оголошення Міністерства внутрішніх справ, Волинського воєводського управління з організаційних, адміністративних, господарських та інших питань (22 січня 1920 – 5 листопада 1924 рр.), 162 арк.

Оп. 4.

53. Спр. 2. Послужний список Щепанської Юзефи-Ядвіги, друкарки (1. декабля 1920 – 20 декабля 1921 гг.), 4 арк.

54. Спр. 3. Послужний список Шпотанського Мечислава (4 грудня 1920 – 21 березня 1921 рр.), 10 арк.

55. Спр. 4. Особова справа секретаря Леха Бориса (1920–1921 рр.), 10 арк.

56. Спр. 6. Накази повітового староства за 1920–1921 рр., 26 арк.

57. Спр. 7. Відомості на виплату заробітної плати службовцям гмінних управ Кременецького повітового староства (18 січня – 10 травня 1921 р.), 88 арк.

58. Спр. 8. Відомості про виплату заробітної плати службовцям Кременецького повітового староства (18 січня – 6. липня 1921 р.), 109 арк.

Ф. 391. Кременецька повітова команда державної поліції, м. Кременець Волинського воєводства

Оп. 1.

59. Спр. 1. Списки особового складу команди поліції Кременецького повіту за 1920 р., 30 арк.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zesp. 20. Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych (1920–1921)

60. Sygn. 9. Różne podania starostwa włodzimierskiego (1920 r.), 176 k.

61. Sygn. 35. Sprawozdania departamentu aprowizacji (1920 r.), 148 k.

62. Sygn. 75. Opłata urzędnikom powiatowym Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych (1920 r.), 52 k.

Zesp. 55. Towarzystwo Straży Kresowej (1918–1927)

63. Sygn. 8. Statut Towarzystwa Straży Kresowej (1920 r.), 60 k.

64. Sygn. 182. Instrukcja dla p. Henryka Orłowskiego kierownika Okręgu Wołyńskiego (5 września 1919 r.), 18 k.

65. Sygn. 214. Wydział organizacyjny. Różne. Okręg Wołyński (1919 r.), 70 k.

66. Sygn. 215. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Różne (raporty, memoriały, protokoły 1920 r.), 201 k.

67. Sygn. 216. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Różne (raporty, memoriały, protokoły 1921 r.), 42 k.

68. Sygn. 217. Wydział organizacyjny. Memoriały wydziału organizacyjnego Straży Kresowej (1919 r.), 157 k.

69. Sygn. 239. Raport ze zjazdu instruktorów Towarzystwa Straży Kresowej na Wołyniu (13 kwietnia 1919 r.), 179 k.

70. Sygn. 240. Wydział organizacyjny. Protokoły zjazdów kierowników powiatowych okręgu Wołyńskiego (1920 r.), 55 k.

71. Sygn. 241. Wydział organizacyjny. Protokoły różnych zebrań. Wołyń (1920 r.), 33 k.
72. Sygn. 242. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński (protokoły 1921 r.), 6 k.
73. Sygn. 244. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Rada Ludowa powiatu krzemienieckiego (1921 r.), 6 k.
74. Sygn. 245. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Rada Ludowa powiatu lubomelskiego (1921 r.), 8 k.
75. Sygn. 246. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Rada Ludowa powiatu łuckiego (1921 r.), 14 k.
76. Sygn. 247. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Rada Ludowa powiatu włodzimierskiego (1921 r.), 5 k.
77. Sygn. 248. Protokoł zjazdu delegatów ludności polskiej powiatu kowelskiego (14 września 1919 r.), 34 k.
78. Sygn. 249. Wydział organizacyjny. Rady Ludowe. Okręg Wołyński. (1920 r.), 190 k.
79. Sygn. 250. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. Okręg Wołyński (1921 r.), 8 k.
80. Sygn. 251. Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej (1919–1921), 72 k.
81. Sygn. 253. Wydział organizacyjny. Raporty kierowników okręgowych i powiatowych (1920–1921), 297 k.
82. Sygn. 320. Wydział organizacyjny. Raporty kierownika okręgu Podolskiego (1920 r.), 31 k.
83. Sygn. 321. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu kamienieckiego (1920 r.), 16 k.
84. Sygn. 323. Wydział organizacyjny. Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego (1920 r.), 20 k.
85. Sygn. 324. Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej, 1920 r., 36 k.

86. Sygn. 325. Raporty kierownika okręgu Wołyńskiego Towarzystwa Straży Kresowej (1921 r.), 18 k.
87. Sygn. 327. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu dubieńskiego (1919 r.), 12 k.
88. Sygn. 328. Raport instruktora Straży Kresowej na powiat dubieński, (kwiecień 1920 r.), 18 k.
89. Sygn. 329. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu dubieńskiego (1921 r.), 36 k.
90. Sygn. 330. Raport instruktora Straży Kresowej na powiat kowelski (5 grudnia 1919 – 15 stycznia 1920 rr.), 38 k.
91. Sygn. 331. Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat kowelski (1920 r.), 60 k.
92. Sygn. 332. Raport sytuacyjny z powiatu kowelskiego (14 stycznia 1921 r.), 22 k.
93. Sygn. 333. Raport instruktora Straży Kresowej na powiat krzemieniecki (3 – 8 listopada 1920 r.), 35 k.
94. Sygn. 335. Wydział organizacyjny. Okręg Wołyński. Raporty powiatu lubomelskiego (1921 r.), k. 6.
95. Sygn. 337. Raporty instruktorów Straży Kresowej na powiat łucki (1919 r.), 150 k.
96. Sygn. 338. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu łuckiego (1920 r.), 94 k.
97. Sygn. 339. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu łuckiego (1921 r.), 55 k.
98. Sygn. 341. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu rówieńskiego (1919 r.), 30 k.
99. Sygn. 342. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu rówieńskiego (1921 r.), 32 k.
100. Sygn. 344. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu sarneńskiego (1921 r.), 2 k.

101. Sygn. 347. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu włodzimierskiego (styczeń 1920 r.), 87 k.

102. Sygn. 348. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu włodzimierskiego (1920 r.), 117 k.

103. Sygn. 349. Wydział organizacyjny. Raporty powiatu włodzimierskiego (1921 r.), 41 k.

Zesp. 88/93. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich 1919 r.

104. Sygn. 327. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich o stowarzyszeniach i związkach (25 września 1919 r.), 49 k.

105. Sygn. 329. Wybory urzędników Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich wymienionych przez Komisarza Generalnego (1919 r.), 67 k.

Zesp. 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku (1920–1927)

106. Sygn. 51. Sprawa zwolnienia z więzienia i oddania pod nadzór policji zatrzymanego za agitację komunistyczną – Mischuka Andrzeja (1921 r.), 64 k.

107. Sygn. 54. Pisma, sprawozdania, raporty w sprawie likwidacji ukraińskich oddziałów powstańczych na terenie województwa wołyńskiego (1921 r.), 17 k.

108. Sygn. 71. Meldunki z przebiegu ogłoszonego strajku powszechnego na terenie województwa wołyńskiego (1921 r.), 18 k.

109. Sygn. 76. Akta personalne b. woźnego na Wołyniu – Stanisława Kamińskiego (1920 r.), 105 k.

110. Sygn. 79. Materiały dotyczące rewindykacji budynków kościelnych i klasztornych na terenie województwa wołyńskiego (1920 r.), 63 k.

Zesp. 1278. Armia Czerwona – zbiór akt (1917–1922)

111. Sygn. 9. Rówieński Sztab Rewolucyjny (1919 r.), 7 k.

112. Sygn. 16. Komisariaty wojskowe : miejskie, rejonowe, okręgowe (1919 r.), 56 k.

113. Sygn. 30. Praca agitacyjna grup żołnierzy Armii Czerwonej na froncie. Ulotki (1919–1920 rr.), 156 k.

114. Sygn. 40. Powstańcy Ziemi Wołyńskiej. Odezwy (1919–1920 rr.), 57 k.

Zesp. 2009. Komenda wojewódzka Policji Państwowej w Łucku (1920–1939)

115. Sygn.18. Inwigilacja i poszukiwania osób podejrzanych o działalność polityczną na Stacji Kontrolnej w Zdołbunowie (1920–1921 rr.), 85 k.

116. Sygn. 20. Inwigilacja i poszukiwania osób podejrzanych o działalność polityczną na Stacji Kontrolnej w Ostrogu (1920–1922 rr.), 36 k.

Centralne Archiwum Wojskowe

Zesp. I.123.2. Armia generała Hallera

117. Sygn. I.123.2.190. Rozkazy dowództwa (1919 r.), 157 k.

Zesp. I.301.8. Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego

118. Sygn. I.301.8.239. Raporty dotyczące działalności organizacji powstańczej na Wołyniu (10 grudnia 1920 r.), 275 k.

119. Sygn. I.301.8.245. Akta Straży Kresowej (grudzień 1919 r.), 203 k.

120. Sygn. I.301.8.246. Korespondencja z Ekspozyturą MS Wojsk ds. Demobilizacji w sprawie działalności Straży Kresowej na Wołyniu (2 września 1921 r.), 110 k.

121. Sygn. I.301.8.307. Raporty Straży Kresowej z powiatów : kowelskiego, łuckiego, oszmiańskiego, rówieńskiego i nowogrodzkiego (11 grudnia 1919 – 1 kwietnia 1920 rr.), 309 k.

122. Sygn. I.301.8.315. Raporty Straży Kresowej z powiatów : kowelskiego, oszmiańskiego, bielskiego, sokolskiego oraz wołyńskiego za lata 1919–1921. 310 k.

123. Sygn. I.301.8.316. Raporty Straży Kresowej z powiatów : bobrujskiego, oszmiańskiego, włodzimierskiego i rówieńskiego (1 stycznia 1920 r.), 318 k.

124. Sygn. I.301.8.325. Raport sytuacyjny Wydziału Organizacyjnego Straży Kresowej dotyczący powiatów : włodzimierskiego, łuckiego, nowogrodzkiego, święciańskiego i wołyńskiego (styczeń 1920 – marzec 1921 rr.), 311 k.

125. Sygn. I.301.8.673. Statut Stowarzyszenia «Straż Kresowa», raporty powiatów wołkowyskiego, prużańskiego i łuckiego. Zjazd oświatowy Ziemi Wołyńskiej w Kownie – sprawozdanie z działalności i protokoły zebrań (1919 r.), 463 k.

126. Sygn. I.301.8.714. Raporty sytuacyjno-polityczne dowództwa armii i Straży Kresowej oraz Dowództwa Okręgów Etapowych Wołyn (11 grudnia 1920 r.), 221 k.

127. Sygn. I.301.8.723. Raport w sprawie sytuacji na Wołyniu, a także meldunki sytuacyjne oraz wskazówki dla konfidentów i preliminarze budżetowe (3 lipca 1921 r.), 513 k.

Zesp. I.310.16. Front Ukraiński

128. Sygn. I.310.16.2. Raport miesięczny Instruktora Straży Kresowej na powiat Łucki (5 maja – 8 czerwca 1919 r.), 100 k.

Zesp. I.310.18. Naczelne Dowództwo Frontu Wołyńskiego

129. Sygn. I.310.18.43. Sekcja Defensywy. Nastroje ludności, stosunek do władz polskich, agitacja bolszewicka i ukarańska (1919–1920 rr.), 534 k.

130. Sygn. I.310.18.44. Sekcja Defensywy. Raporty tygodniowe z podległych jednostek – propaganda bolszewicka, zachowanie ludności żydowskiej (1920 r.), 372 k.

131. Sygn. I.310.18.132. Raporty o nastrojach wśród ludności na Wołyniu (wrzesień 1919 – marzec 1920 rr.), 91 k.

Zesp. I.371.2a. Samodzielne referaty informacyjne dowództw okręgów korpusów

132. Sygn. I.371.2a.8. Raporty o zachowaniu ludności (1920 r.), 272 k.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Zesp. Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji

133. Sygn. 1-H-369. Jerzy Osmołowski, komisarz generalny RP na Kresach – fotografia portretowa. URL:

<https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/60843/af73436eb954f2116c4baba689ef852f/> (дата звернення: 02.03.2017).

172. Sygn. 1-N-1176. Tadeusz Krzyżanowski, ziemianin, prezes Wołyńskiego Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej – fotografia portretowa. URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/> (дата звернення: 10.03.2017).

Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce

Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza

134. Sygn. 3. Styczeń – kwiecień 1919 r., 609 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 17.06.2016).

135. Sygn. 7. Styczeń – marzec 1920 r., 536 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n>. (дата звернення: 15.03.2016).

136. Sygn. 12. Styczeń 1920 – kwiecień 1921 r., 558 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&n> (дата звернення: 15.03.2017).

137. Sygn. 19. Sierpień – wrzesień 1919 r., 532 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 23.01.2017).

138. Sygn. 20. Wrzesień – listopad 1919 r., 498 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 12.01.2017).

139. Sygn. 30. Wrzesień – listopad 1920 r., 475 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 16.04.2017).

140. Sygn. 32. Listopad – grudzień 1920 r., 785 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 24.06.2017).

141. Sygn. 105. Odpisy różnych aktów Oddziału II Naczelnego Dowództwa z 1919 r., 444 k. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n> (дата звернення: 11.04.2016).

Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie

Zesp. 709/1. Józef Piłsudski

142. Sygn. 3. Korespondencja Marszałka, 108 k. URL: <http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrrar=709&n> (дата звернення: 07.02.2017).

143. Sygn. 11. Rozkazy, 42 k. URL: <http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrrar=709&nrzesp=1&sygn=11> (дата звернення: 10.03.2017).

Biblioteka Publiczna w Warszawie. Dział Starych Druków i Rękopisów

Zesp. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich

144. Sygn. 1666. Sprawozdanie z działalności oddziału rolnego, 243 k.

145. Sygn. 1681. Raporty instruktorów Straży Kresowej (1919–1921 rr.), 176 k.

146. Sygn. 1689. Spisy instruktorów Straży Kresowej (1 maja – 1 czerwca 1919 r.), 96 k.

147. Sygn. 1690. Pismo T. Szopy do Z. Lechnickiego (3 lipca 1919 r.), 7 k.

148. Sygn. 1669. Raport Jerzego Osmołowskiego do Naczelnego Wodza (2 lipca 1919 r.), 58 k.

149. Sygn. 1691. Pisma urzędników. Informacja poufna, 234 k.

150. Sygn. 1773/3/II. Z pobytu Naczelnika Państwa na Wołyniu. Notatka anonimowa przeznaczona do prasy, 484 k.

151. Sygn. 1773/5. Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Naczelnik okręgu Wołyńskiego, 15 k.

Zesp. Osmołowski Jerzy.

152. Materiały ze zbioru Jerzego Osmołowskiego (1919–1920 rr.), 78 k.

Публікації документів і матеріалів

153. Гражданская война на Украине (1918–1920): сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Том 3. Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март–ноябрь 1920 г. / под ред. доц. Н. К. Колесника. Киев: Наукова думка. 1967. 910 с.

154. Гунчак Т. Україна і Польща в документах. 1918–1922. Наукове товариство ім. Шевченка. Ч. 1–2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. 462 с.

155. Закордот в системі спецслужб Радянської України: збірник документів / за ред. В. С. Сідака. Київ: Вид-во Національної академії СБ України, 2000. 213 с.

156. Луцьку 900 років. 1085–1985: збірник документів і матеріалів / упоряд. В. А. Наконечний та ін. Київ: Наукова думка, 1985. 304 с.

157. Петлюра С. В. Статті / упоряд. та авт. передм. О. Климчук. Київ: Дніпро, 1993. 341 с.

158. Петлюра С. Статті, листи, документи / Цент. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Нью-Йорк: Укр. вільна АН у США, 1956. 480 с.

159. Україна–Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: документи і матеріали / НАН України. Ін-т історії України; упоряд, комент. і вступ. ст.: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: Дух і Літера, 2012. 624 с.

160. O Niepodległą i granice. T. 7. Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziemi północno-wschodnich opisanie. Wstęp wybór i opracowanie J. Gierowska-Kallaur. Warszawa-Pułtusk : UW Wydz. Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, 2011. 1174 s.

161. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: mieszkania, ludność, stosunki zawodowe: województwo wołyńskie. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. 62 s.

162. Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 14 czerwca 1919 r. mianujący p. Jerzego Osmałowskiego Komisarzem Generalnym Ziem Wschodnich. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (dalej – DzU ZCZW)*. 1919. № 3. Poz. 12. S. 9–10.

163. Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 10 października 1919 r. dotyczący zmian w organizacji zarządu cywilnego na obszarach wschodnich, zajętych przez wojska polskie. *DzU ZCZW*. 1919. № 22. Poz. 225. S. 207–208.

164. Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 17 stycznia 1920 r. w przedmiocie utworzenia Komisarjatu Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego (dalej – DzU ZCZW i FP)*. 1920. № 1. Poz. 1–2. S. 1–6.

165. Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 29 maja 1920 r. w przedmiocie przekazania zarządu powiatów Wołyńskich Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 13. Poz. 167. S. 93.

166. Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 29 maja 1920 r. w przedmiocie organizacji Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 13. Poz. 168. S. 94.

167. Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 9 września 1920 r. o zniesieniu Urzędu Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich oraz Urzędu Naczelnego Komisarza Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. *Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych (dalej – ZTP i E)*. 1920. № 1. Poz. 1. S. 1.

168. Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 15 września 1920 r. w przedmiocie określenia kompetencji Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawach Zarządu Tymczasowego Terenów Przygrontowych i Etapowych oraz rozgraniczenia kompetencji władz cywilnych i wojskowych na tych terenach. *ZTP i E*. 1920. № 1. Poz. 4–7. S. 2–4.

169. Rozporządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 11 marca 1920 r. w przedmiocie rozszerzenia kompetencji Naczelników Okręgów przy stosowaniu represji administracyjnych. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 2. Poz. 18. S. 13.

170. Rozporządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 5 maja 1920 r. w przedmiocie organizacji policji. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 8. Poz. 114. S. 1.

170. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 14 sierpnia 1919 r. o ustawie miejskiej. *DzU ZCZW*. 1919. № 12. Poz. 99. S. 125–132.

171. Rozporządzenia Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 27 marca 1920 r. dotyczącego organizacji rejonów i regulaminu służbowego dla naczelników rejonów. *DzU ZCZW*. 1920. № 28. Poz. 656. S. 246–247.

172. Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27 listopada 1920 r. w przedmiocie zniesienia i likwidacji Tymczasowego Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych. *Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych (dalej – DzU ZTP i E)*. 1920. № 5. Poz. 36. S. 2.

173. Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów do ustawy tymczasowej z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych drugiej instancji. *Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej – DzP PP)*. 1919. № 90. Poz. 490. S. 907–915.

174. Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów do rozporządzenia z dnia 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – DzU RP)*. 1919. № 90. Poz. 489. S. 904–908.

175. Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów do rozporządzenia z dnia 28 sierpnia 1919 r. określające zasady zespolenia urzędów i organów powiatowej administracji państwowej. *DzU RP*. 1919. № 90. Poz. 488. S. 900–904.

176. Ruch służbowy z dnia 31 lipca 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 9. Poz. 86. S. 97.

177. Ruch służbowy z dnia 14 sierpnia 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 11. Poz. 95. S. 122.

178. Ruch służbowy z dnia 25 sierpnia 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 13. Poz. 121. S. 144.

179. Ruch służbowy z dnia 4 września 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 15. Poz. 128. S. 152.

180. Ruch służbowy z dnia 1 października 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 20. Poz. 195. S. 191.

181. Ruch służbowy z dnia 31 października 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 25. Poz. 261. S. 238.

182. Ruch służbowy z dnia 27 listopada 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 35. Poz. 406. S. 317.

183. Ruch służbowy z dnia 12 grudnia 1919 r. *DzU ZCZW*. 1919. № 42. Poz. 481. S. 385.

184. Ruch służbowy z dnia 17 stycznia 1920 r. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 1. Poz. 7. S. 5–6.

185. Ruch służbowy z dnia 10 maja 1920 r. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 7. Poz. 113. S. 54.

186. Ruch służbowy z dnia 30 czerwca 1920 r. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 15. Poz. 203. S. 129.

187. Ruch służbowy z dnia 20 października 1920 r. *DzU ZTP i E*. 1920. № 1. Poz. 8. S. 5.

188. Uchwała Sejmu o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa z dnia 20 lutego 1919 r. *DzP PP*. № 19. Poz. 226. S. 365–366.

189. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 28 maja 1919 r. o organizacji okręgów i władz okręgowych na obszarach wschodnich, zajętych przez wojska polskie. *DzU ZCZW*. 1919. № 5. Poz. 39. S. 35–36.

190. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 7 czerwca 1919 r. dotyczące utworzenia Okręgów administracyjnych: Wileńskiego, Brzeskiego, oraz Zarządu powiatów wolińskich. *DzU ZCZW*. 1919. № 5. Poz. 41. S. 37–40.

191. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 9 września 1919 r. dotyczące utworzenia okręgu administracyjnego Wołyńskiego i uprawnień komisarza Okręgowego Wołyńskiego. *DzU ZCZW*. 1919. № 17. Poz. 153. S. 161.

192. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich, dotyczące utworzenia Referatu do Spraw Okręgu Wołyńskiego w Komisarjacie Generalnym Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. *DzU ZCZW*. 1919. № 17. Poz. 154. S. 161.

193. Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 5 listopada 1919 r. o organizacji powiatów i władz powiatowych. *DzU ZCZW*. 1919. № 28. Poz. 303. S. 258–261.

194. Zarządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego w przedmiocie utworzenia powiatu sarneńskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 2. Poz. 20. S. 14.

195. Zarządzanie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z dnia 20 marca 1920 r. w przedmiocie włączenia gminy Zdołbickiej wraz z miasteczkiem Zdołbunowem do powiatu rówieńskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 3. Poz. 30. S. 21.

196. Zarządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego w przedmiocie włączenia powiatu starokonstantynowskiego do Okręgu Podolskiego. *DzU ZCZW i FP*. 1920. № 8. Poz. 119. S. 64.

Періодичні видання

- 197. Наш Голос. 1920. Ч. 4. 30 травня. 8 с.
- 198. Наш Голос. 1920. Ч. 5. 6 червня. 8 с.
- 199. Наш Голос. 1920. Ч. 7. 20 червня. 8 с.
- 200. Наш Голос. 1920. Ч. 9. 21 листопада. 8 с.
- 201. Наш Голос. 1920. Ч. 10. 5 грудня. 8 с.
- 202. Наш голос. 1920. Ч. 12. 19 грудня. 8 с.
- 203. Наш голос. 1921. Ч. 15. 6 січня. 8 с.
- 204. Наш голос. 1921. Ч. 18. 27 лютого. 8 с.
- 205. Polak Kresowy. 1920. № 47. 26 grudnia. 16 s.
- 206. Przymierze. 1920. № 13. 7 listopada. 8 s.
- 207. Wschód Polski. 1920. № 5. Luty. 46 s.

208. Ziemia Włodzimierska. 1919. №. 1. 3 maja. 12 s.
 209. Ziemia Wołyńska. 1919. №. 4. 13 lipca. 12 s.
 210. Ziemia Wołyńska. 1919. №. 5. 1 sierpnia. 12 s.
 211. Ziemia Wołyńska. 1919. №. 7. 24 września. 12 s.
 212. Ziemia Wołyńska. 1919. №. 8. 24 października. 12 s.
 213. Ziemia Wołyńska. №. 10. 18 listopada. 12 s.
 214. Ziemia Wołyńska. 1919. №. 12. 24 grudnia. 12 s.

Епістолярій та спогади

215. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas ogłoszonych, redakcja, wstęp i przypisy K. Światalski, t. 5. Warszawa, 1937. 297 s.
 216. Самчук У. На коні вороному. Вінніпег: Видання товариства «Волинь», 1990. 360 с.

Наукова література

217. Алексієвець Л. Основні етапи формування кордонів Польщі та захист польської національної державності в 1918–1926 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. Вип. 1. С. 145–161.
 218. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 448 с.
 219. Алексієвець Л. Польща: міжнаціональні відносини у добу відродження 1918–1923: монографія. Тернопіль: Астон, 2012. 191 с.
 220. Вабішчэвіч А. Асвета у Заходняй Беларусі (1921–1939). Брэст: Выдавництва БрДУ, 2004. 116 с.
 221. Вабішчэвіч А. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939): манаграфія. Брэст: БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2008. 320 с.

222. Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні: 1921–1939. Львів: Вища школа, 1988. 174 с.

223. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 39–55.

224. Віднянський С. В. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. Вип. 1. С. 44–51.

225. Власовський І. Луцька Просвіта (10 літ просвітянської праці 1918–1928 рр.). Луцьк: Накладом Ради Товариства «Луцька Повітова Просвіта», 1928. 70 с.

226. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. 432 с.

227. Гладишук С. Державна легітимація польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 роках. *Освіта і культура Волині: історія та сучасність*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції: науковий збірник. Луцьк, 2012. С. 186–191.

228. Гладишук С. Утвердження польської державної адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 рр. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2012. Вип. 8. С. 34–39.

229. Гладишук С. Військові дії Другої Речі Посполитої в Західній Волині в першій половині 1919 р. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (14–15 травня 2013 р.): у 2 т. Т. 2. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 20–21.

230. Гладишук С. Західна Волинь у східній політиці Другої Речі Посполитої в 1919–1921 рр. *Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць. Луцьк, 2013. С. 215–222.

231. Гладишук С. Діяльність польського товариства «Кресова сторожа» в Західній Волині у 1919–1922 рр. *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*. Луцьк: Інститут Польщі Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2013. Т. 2. С. 98–101.

232. Гладишук С. Суспільно-політичне становище Ковельщини в 1919–1921 рр. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині*: науковий збірник. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права (12–13 грудня 2013 р.). м. Ковель, 2013. С. 115–118.

233. Гладишук С. Прояви українського національного руху в Західній Волині у 1919–1921 роках в контексті діяльності польської адміністрації. *Каразінські читання: 67-а Міжнародна конференція молодих вчених* (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. С. 181–183.

234. Гладишук С. Становлення «Народних рад» у Західній Волині у 1919 р. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (14–15 травня 2014 р.): у 3 т. Т. 2. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. С. 31–33.

235. Гладишук С. Реакція населення Західної Волині на процес становлення польської адміністрації в регіоні у 1919–1921 роках. *Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). Житомир: Полісся, 2014. С. 44–46.

236. Гладишук С. Спроба нормалізації польсько-українських відносин в Західній Волині у контексті становлення тимчасової адміністрації Другої Речі Посполитої (1919–1921 роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 81–84.

237. Гладишук С. Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині у 1919–1921 роках. *Науковий вісник Східноєвропейського*

національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. 2015. № 5 (306). С. 50–55.

238. Гладишук С. Становлення єврейського громадського життя в ковельському штетлі у міжвоєнний період. *Забутий континент. Штетли Волині. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (20 берез. 2015 р.). Рівне: Волин. береги, 2015. С. 34–37.

239. Гладишук С. Формування системи органів виконавчої влади Другої Речі Пополитої впродовж 1919–1921 років. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (12–13 травня 2015 р.): у 3 т. Т. 1. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 30–33.

240. Гладишук С. Особливості функціонування польської адміністрації у Західній Волині у першій половині 1920 р. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 2 (14) (квітень–червень). С. 22–27.

241. Гладишук С. Відбудова польського управлінського апарату в Західній Волині у другій половині 1920 р. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, студентів та аспірантів (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. С. 179–181.

242. Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях в міжвоєнний період. Рівне: Волинські береги, 2006. 431 с.

243. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.

244. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. 472 с.

245. Гунчак Т. Г. Україна: перша половина ХХ століття. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

246. Гуцалюк І. О. Військово-політичне становище Західної Волині за Директорії УНР. *Гілея*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 5–13.

247. Давидюк Р. Еволюція національно-демократичного руху на Волині у 20-х рр. XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2012. Вип. 23. С. 203–213.

248. Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.

249. Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922). *Український визвольний рух*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. Збірник 11. С. 5–61.

250. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації українсько-польських стосунків). *Україна-Польща: історична спадщина і культурна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 26–27.

251. Дем'янюк О. Й. Волинська губернія в період правління Директорії УНР (лист. 1918 – трав. 1919). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2008. Вип. 11. С. 53–57.

252. Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках: монографія. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2011. 320 с.

253. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. С. 27.

254. Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 72–84.

255. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння. *Наукові записки Національного університету Острозька академія: Історичні науки*. Острог, 2003. Вип. 3. С. 64–74.

256. Зуев М. Н. Советская Россия и Польша. 1918–1920 гг. Советско-польское вооруженное противостояние 1918–1919 гг. Советско-польская война 1920 г. М.: Моск. тип., 2006. 264 с.

257. Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 2. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України. Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. 512 с.

258. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 745 с.

259. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 655 с.

260. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 624 с.

261. Історія України / за ред. Ю. Д. Зайцева. [2-е вид.]. Львів: Світ, 1998. 486 с.

262. Качараба С. П. Еміграція з Західної України. 1919–1939 рр. Львів: Львів. ун-т. ім. І. Франка, 2003. 416 с.

263. Качараба С. П. Еміграційна політика Польщі та її реалізація у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 червня 2013 р., уклад. А. Шваб. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 128–138.

264. Крамар Ю. В. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період.

Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2010. Вип. 22. С. 95–100.

265. Крамар Ю. В. Діяльність тимчасових органів польської влади на Волині (1919–1921 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Історичні науки. 2013. № 12. С. 31–37.

266. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.

267. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин. Київ: Вид-во УАДУ, 1998. 304 с.

268. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

269. Купчик О. Таємна діяльність закордонного відділу ЦК КП(б)У на території Волині (початок 1920-х років). *Українська полоністика: історико-філософські дослідження*. 2004. Вип. 1. С. 66–72.

270. Купчик О. Волинь у експорті більшовицької революції до країн Європи. *Ucrainica-Polonica: науковий збірник*. Київ: Вид. центр Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, 2005. Вип. II. С. 43–47.

271. Кучерепа М. М. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939). Луцьк: Ред.-вид. група «Реабілітовані історією», 1994. 60 с.

272. Кучерепа М. М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна – Польща: важкі питання: матеріали II міжнародного семінару істориків [«Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.»]*. (Варшава, 22–24 трав. 1997 р.). Т. 1–2 / Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі. Варшава; Луцьк: Turs, 1998. С. 11–28.

273. Кучерепа М. Українські національні партії на Волині (1921–1939 рр.): монографія: у 2-х ч. Ч. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 304 с.

274. Кучерепа М. Українські національні партії на Волині (1921–1939 рр.): документи і матеріали: у 2-х ч. Ч. 2. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 292 с.

275. Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1998. 488 с.

276. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ: Альтернативи, 2003. 512 с.

277. Макар Ю. І. Українське питання в міжвоєнній Польщі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*. Історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції. 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 164–171.

278. Макар Ю. І. Українська холмсько-підляська проблема у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої. *Україна – Європа – Світ*: міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2009. Вип. 3. С. 32–37.

279. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Высшая школа, 1983. 253 с.

280. Мартинюк Я. Структура та особливості формування інституту самоврядування на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 1999. Вип. 5. С. 79–83.

281. Мартинюк Я. Органи міського і територіального самоврядування на Волині (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. Вип. 1. С. 204–211.

282. Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичні науки. 2014. № 22. С. 111–127.

283. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. М.: Вече, 2001. 463 с.

284. Мельтюхов М. Советско-польские войны. М.: Висш. шк., 2004. 672 с.
285. Михайлюк О. Г., Кічий І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 202 с.
286. Оксенюк Р. Н. Нарис історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. 275 с.
287. Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті роки: до проблеми польсько-українського порозуміння: зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 82–87.
288. Парнета О. Польща 1918–1923: усталення кордонів держави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 138–144.
289. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Р. Клочка. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
290. Політологія. Кн. 1. Політика і суспільство. Кн. 2. Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2003. С. 503.
291. Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920. Луцьк: Вид-во «VIPART», 2010. 518 с.
292. Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920 р. Київ: Лібра, 1997. 372 с.
293. Разиграєв О. В. Польська державна поліція в Західній Волині у 1919–1926 рр. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. 444 с.
294. Реабілітовані історією: У 27 т. Рівненська область / голов редкол.: (голова П. Т. Тронько, заст. голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.); редкол. тому (співголова В. М. Королюк, співголова Ю. М. Торкунов, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.). Кн. 1. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. 578 с.
295. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
296. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. 272 с.

297. Скакальська І. Б. Вплив національної еліти на політичне життя Волинського воєводства. *Зб. наук. пр. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди*. Серія: історія та географія. Харків: Майдан, 2013. Вип. 48. С. 25–29.

298. Скакальська І. Історія України в особах: волинська сторінка міжвоєнного періоду ХХ ст. Київ: КНТ, 2017. С. 4–11.

299. Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1921 рр.). Історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир». Історія. URL: <http://www.starodavnij-volodymyr.com.ua/history/255-msk-golovi-volodimira-volinskogo-1915-1923-rr.html> (дата звернення: 15.04.2017).

300. Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви та українців. *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 59–81.

301. Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року. Вінніпег; Нью-Йорк: Ін-т дослідів Волині, 1993. 110 с.

302. Федевич Климентій К., Федевич Климентій І. За віру, царя і кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки) / пер. з рос. Катерини Демчук. Київ: Критика, 2017. С. 261–278.

303. Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта» 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 239 с.

304. Чорненький Р. Табір для інтернованих осіб у Косачеві в Коломиї в період польсько-української війни 1918–1919 рр. *Stanisławów i ziemia stanisławowska w II Rzeczypospolitej. Wojskowość. Bezpieczeństwo. Kultura*. Warszawa; Stanisławów: Wydawnictwo Stara Szuflada, 2016. S. 21–33.

305. Шваб А. Етнодемографічні процеси на Волині в 1920–1930-х роках у світлі національної та еміграційної політики Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. 1999. № 5. С. 86–91.

306. Шваб А. Національна політика II Речі Посполитої та еміграційні процеси на західноукраїнських землях. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 145–150.
307. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і Симоном Петлюрою 21 квітня 1920 р. Прага, 1926. 39 с.
308. Bardach J. *Historia ustroju i prawa Polskiego*. Warszawa: Lexis Nexis, 2009. 693 s.
309. Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1979. 262 s.
310. Davies N. *Boże igrysko. Historia Polski*. Przekład autoryzowany Elżbety Tabakowskiej. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2010. 1230 s.
311. Davies N. *Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*. Przekład Andrzej Pawelec. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2011. 345 s.
312. Eckert M. *Historia polityczna Polski lat 1918–1939*. Warszawa: Wydawnictwo Pedagogiczne, 1989. 175 s.
313. Epsztein T. *Ziemiańskie polscy na Wołyniu w XIX i XX w. Niepodległość i pamięć*, 2008. 15/1 (27) [1]. S. 79–106.
314. Gałędek M. *Ustrój administracji ogólnej na Więńszczyźnie w okresie międzywojennym*. Gdańsk: Wydawnictwo Historyczne Tabularium, 2013. 378 s.
315. Gierowska-Kallaur J. *Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Współdziałanie czy rywilizacja?* Warszawa: Wydawnictwo «Neriton». Instytut Historii PAN, 1999. 131 s.
316. Gierowska-Kallaur J. *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*. Warszawa: Wydawnictwo «Neriton». Instytut Historii PAN, 2003. 447s.
317. Gładyszuk S. *Ruch ukraiński a formowanie polskiej administracji na Wołyniu w latach 1919–1921 (w świetle dokumentacji Towarzystwa Straż Kresowa)*. *Rocznik Przemyski*. Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2015, z. 3(18): Historia. S. 149–165.

318. Hładyszuk S. Agitacja bolszewicka i ruch komunistyczny na Wołyniu w okresie formowania polskiej administracji (1919–1921). *Komunizm: system–ludzie–dokumentacja*. Rocznik naukowy. 2015. № 4. S. 3–18. URL: http://komunizm.net.pl/wp-content/uploads/2015/01_SH.pdf

319. Isaievych I. Ukrainians and Poles: Resent Developments in Politics and National Historiographies. *Journal of Ukrainian Studies*, 1996. Vol. 21. No. 1–2. P. 70.

320. Kalata K. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich w latach 1919–1920. Struktura organizacyjna i zarys działalności. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 2003. № 55. S. 61–111.

321. Koko E. Wolni z wolnymi : Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. 234 s.

322. Kozyra W. Urząd Wojewódzki w Lublinie w latach 1919–1939. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. 362 s.

323. Kozyra W. Ziemia Wołyńska w okresie funkcjonowania administracji Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich i Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego (1919–1921). *Ukrainica Polonica*. 2004. № 1. S. 169–185.

324. Kozyra W. Polityka administracyjna ministrów spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. 680 s.

325. Mielcarek A. J. Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2008. 231 s.

326. Mielcarek A. J. Węzłowe zagadnienia ustrojowe Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (1919–1920) w świetle aktów normatywnych. *Z dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. Kraków; Lublin; Łódź, 2011. T. 14. S. 241–251.

327. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych, politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. 203 s.

328. Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921. *Metamorfozy społeczne: badania nad dziejami społeczeństwa polskiego w XIX i XX wieku pod red. J. Żarnowskiego*, t. I. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997. S. 137–170.

329. Mędrzecki W. Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. Kraków: Universitas, 2000. S. 12–13.

330. Mędrzecki W. Inteligencja Polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo Neriton. Instytut Historii PAN, 2005. 331 s.

331. Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2011. 512 s.

332. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 251s.

333. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. 481 s.

334. Papierzyńska-Turek M. Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1979. 387 s.

335. Papierzyńska-Turek M. Religia i kościół w ukraińskiej myśli politycznej w Polsce w latach 1918–1939. *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. S. 329–341.

336. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne. Kraków: Wydaw. Literackie, 1976. 267 s.

337. Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN. Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku. Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. 400 s.

338. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. 340 s.

339. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk 1883–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. 147 s.

340. Szumiło M. Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej. *Rocznik Lubelski*. Lublin: Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, 2011. S. 106–121.

341. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd. Literackie, 1989. 465 s.

342. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 224 s.

343. Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. 337 s.

344. Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej. Łódź : Wyd-wo Łódzkie, 1989. 617 s.

345. Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX–XX wieku po wybuch II wojny światowej. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd. Ossolineum, 1994. 419 s.

346. Zielińska N. Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej (na podstawie raportów Towarzystwa Straży Kresowej). Społeczeństwo polskie w dobie pierwszej wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku, pod red. R. Kołodziejczyka. Kielce, 2001. S. 271–280.

347. Zielińska N. Towarzystwo Straży Kresowej 1918–1927. Lublin: Wydawnictwo Verba, 2006. 246 s.

348. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1973. 434 s.

Підручники та посібники

349. Зашкільняк Л. О. Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. 660 с.

350. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від давнини до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.

351. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.: курс лекцій. Київ: Либідь, 1996. 416 с.

352. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття: підруч. для вищ. навч. закл. Київ: Генеза, 2005. 814 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дослідження:

1. Гладишук С. Утвердження польської державної адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 рр. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2012. Вип. 8. С. 34–39.

2. Гладишук С. Спроба нормалізації польсько-українських відносин в Західній Волині у контексті становлення тимчасової адміністрації Другої Речі Посполитої (1919–1921 роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 81–84.

3. Hładyszuk S. Agitacja bolszewicka i ruch komunistyczny na Wołyniu w okresie formowania polskiej administracji (1919–1921). *Komunizm: system–ludzie–dokumentacja. Rocznik naukowy*. 2015. № 4. S. 3–18. URL: http://komunizm.net.pl/wp-content/uploads/2015/01_SH.pdf

4. Gładyszuk S. Ruch ukraiński a formowanie polskiej administracji na Wołyniu w latach 1919–1921 (w świetle dokumentacji Towarzystwa Straż Kresowa). *Rocznik Przemyski*. Przemyśl : Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2015, z. 3. (18) : Historia. S. 149–165.

5. Гладишук С. Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині у 1919–1921 роках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. 2015. № 5 (306). С. 50–55.

6. Гладишук С. Особливості функціонування польської адміністрації у Західній Волині у першій половині 1920 р. *Емінак : науковий щоквартальник*. 2016. № 2 (14) (квітень–червень). С. 22–27.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Гладишук С. Державна легітимація польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 роках. *Освіта і культура Волині: історія та сучасність*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції: науковий збірник. Луцьк, 2012. С. 186–191.

8. Гладишук С. Західна Волинь у східній політиці Другої Речі Посполитої в 1919–1921 рр. *Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць. Луцьк, 2013. С. 215–222.

9. Гладишук С. Військові дії Другої Речі Посполитої в Західній Волині в першій половині 1919 р. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (14–15 травня 2013 року): у 2 т. Т. 2. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. С. 20–21.

10. Гладишук С. Діяльність польського товариства «Кресова сторожа» в Західній Волині у 1919–1922 рр. *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*. Луцьк: Інститут Польщі Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2013. Т. 2. С. 98–101.

11. Гладишук С. Суспільно-політичне становище Ковельщини в 1919–1921 рр. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині*: науковий збірник. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права (12–13 грудня 2013 р.). м. Ковель, 2013. С. 115–118.

12. Гладишук С. Прояви українського національного руху в Західній Волині у 1919–1921 роках в контексті діяльності польської адміністрації. *Каразінські читання: 67-а Міжнародна конференція молодих вчених* (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. С. 181–183.

13. Гладишук С. Становлення «Народних рад» у Західній Волині у 1919 р. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (14–

15 травня 2014 року): у 3 т. Т. 2. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. С. 31–33.

14. Гладишук С. Реакція населення Західної Волині на процес становлення польської адміністрації в регіоні у 1919–1921 роках. *Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). Житомир: Полісся, 2014. С. 44–46.

15. Гладишук С. Становлення єврейського громадського життя в ковельському штетлі у міжвоєнний період. *Забутий континент. Штетли Волині. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (20 берез. 2015 р.). Рівне : Волин. береги, 2015. С. 34–37.

16. Гладишук С. Формування системи органів виконавчої влади Другої Речі Посполитої впродовж 1919–1921 років. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів* (12–13 травня 2015 р.): у 3 т. Т. 1. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 30–33.

17. Гладишук С. Відбудова польського управлінського апарату в Західній Волині у другій половині 1920 р. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, студентів та аспірантів* (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. С. 179–181.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дослідження

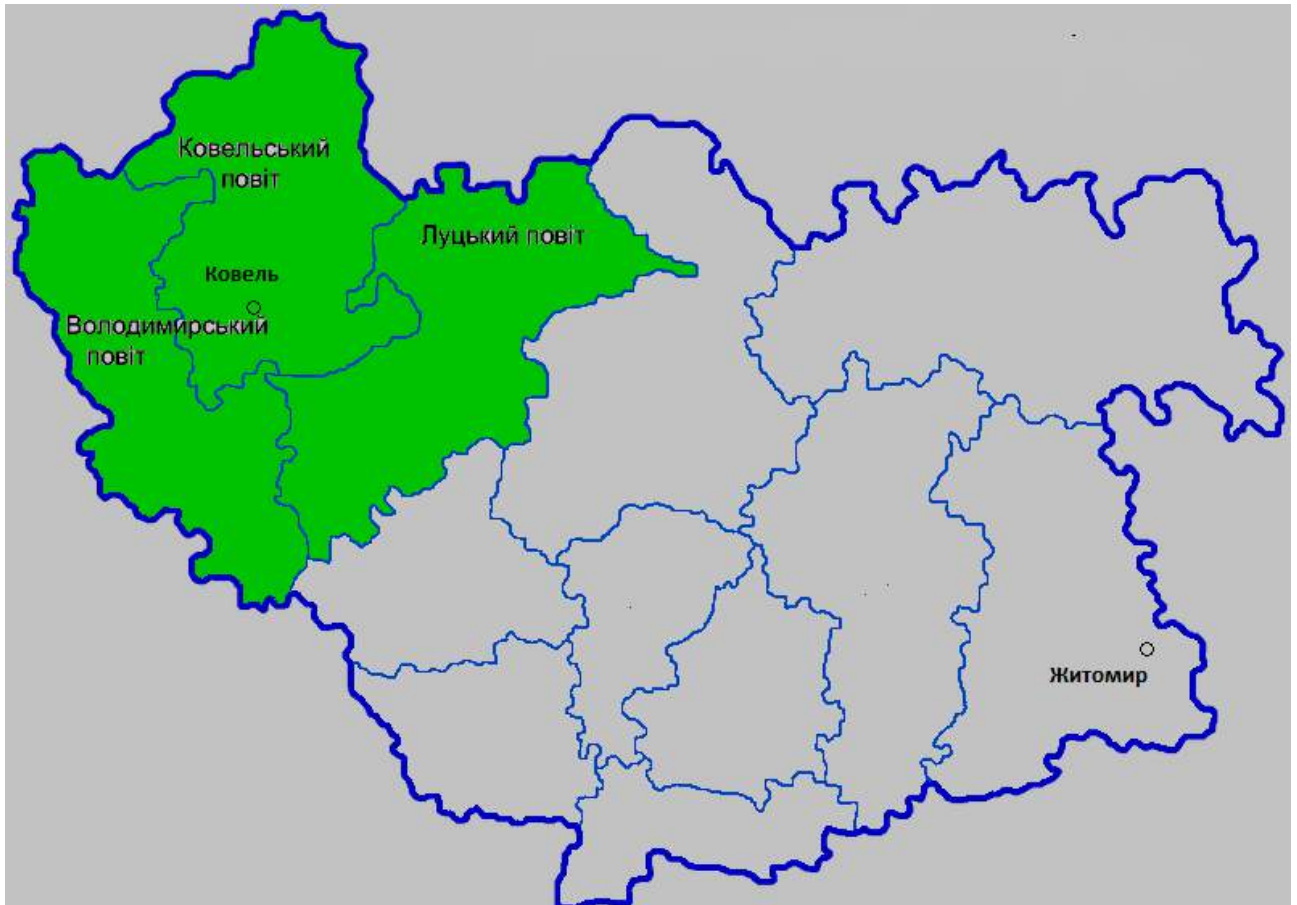
1. Фестивалі науки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, 2014–2017 рр.; очна).
2. I Всеукраїнська науково-практична конференція «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (м. Луцьк, вересень 2012 р.; очна).
3. Всеукраїнська науково-практична конференція «Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 16 квітня 2013 р.; очна).
4. VII Міжнародна науково-практична конференція студентів і аспірантів: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2013 р.; очна).
5. 50-а Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» (м. Ковель, 12–13 грудня 2013 р.; очна).
6. 67-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання» (м. Харків, 25 квітня 2014 р.; заочна).
7. VIII Міжнародна науково-практична конференція студентів і аспірантів: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р.; очна).
8. VII Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.; заочна).
9. Міжнародна науково-практична конференція «Забутий континент. Штетли Волині. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму» (м. Рівне, 20 березня 2015 р.; очна).
10. IX Міжнародна науково-практична конференція студентів і аспірантів: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.; очна).
11. Міжнародна наукова конференція «Образ іншого в східноєвропейській історії та культурі» (м. Львів, 26–28 червня 2016 р.; очна).

12. Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 15–16 грудня 2016 р.; очна).

13. Міжнародна конференція в межах наукового проекту: «Перша світова війна на польських землях. Очікування – досвід – наслідки» (м. Варшава, Республіка Польща, Інститут історії Польської академії наук, 20–21 вересня 2017 р.; очна).

Додаток В

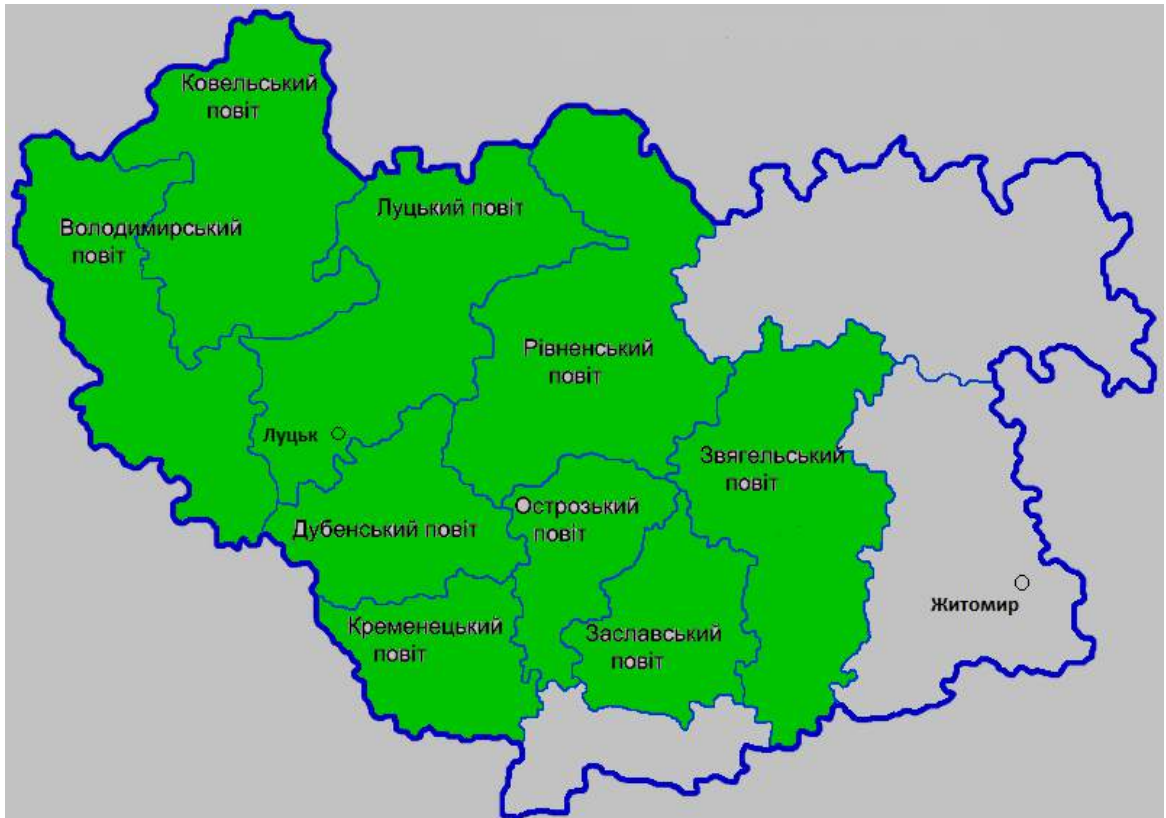
Адміністративно-територіальні межі Управління повітів Волині
Цивільного управління східних земель від 7 червня 1919 р. (на мапі колишньої
Волинської губернії Російської імперії)

Джерело: Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziemi Wschodnich z dnia 7 czerwca 1919 r. dotyczące utworzenia Okręgów administracyjnych: Wileńskiego, Brzeskiego, oraz Zarządu powiatów wolińskich. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziemi Wschodnich*. 1919. № 5. Poz. 41. S. 37–40.

Додаток Д

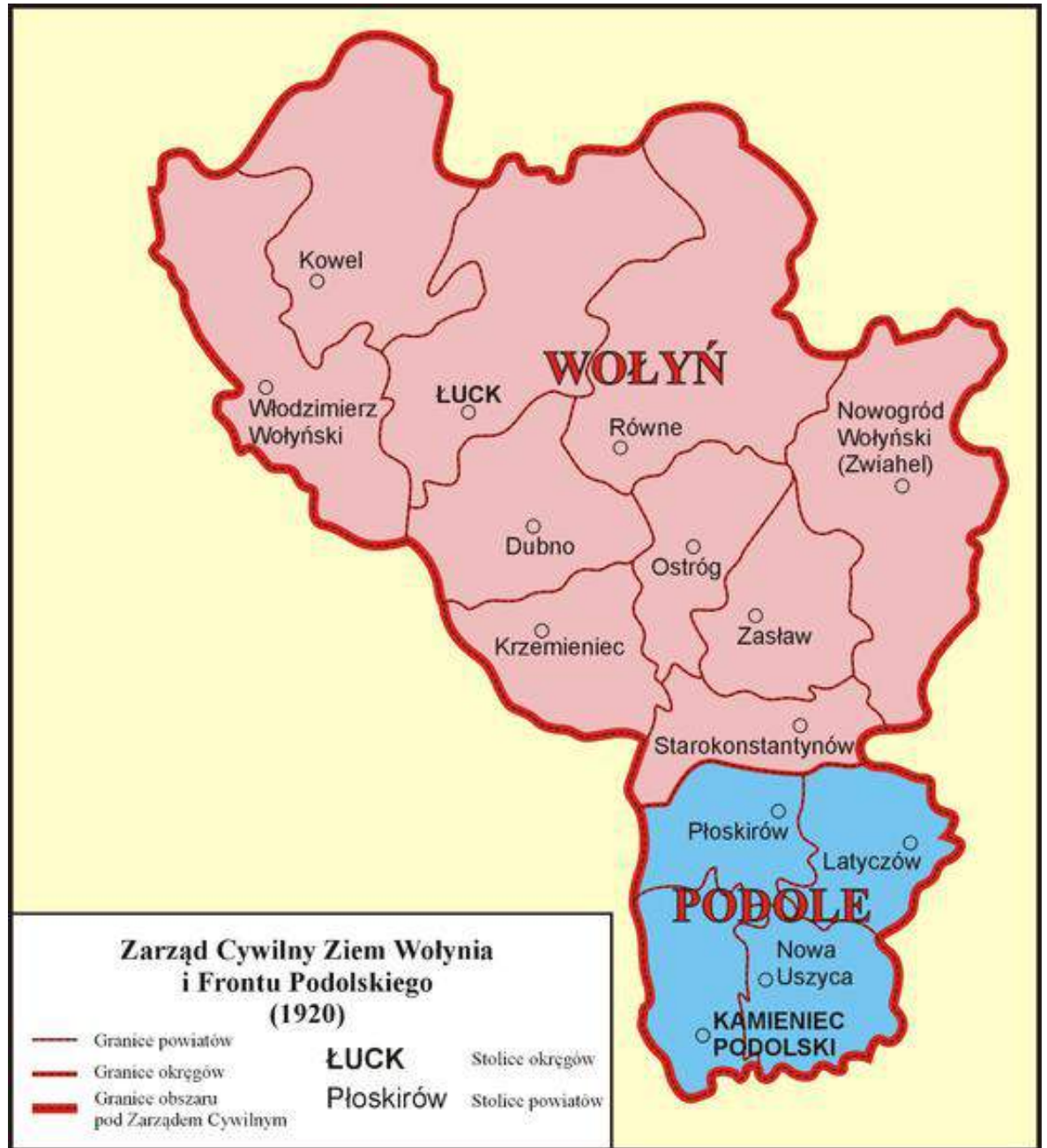
Адміністративно-територіальні межі Волинського округу Цивільного управління східних земель від 9 вересня 1919 р. (на мапі колишньої Волинської губернії Російської імперії)

Джерело: Zarządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 9 września 1919 r. dotyczące utworzenia okręgu administracyjnego Wołyńskiego i uprawnień komisarza Okręgowego Wołyńskiego. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 17. Poz. 153. S. 161.

Додаток Е

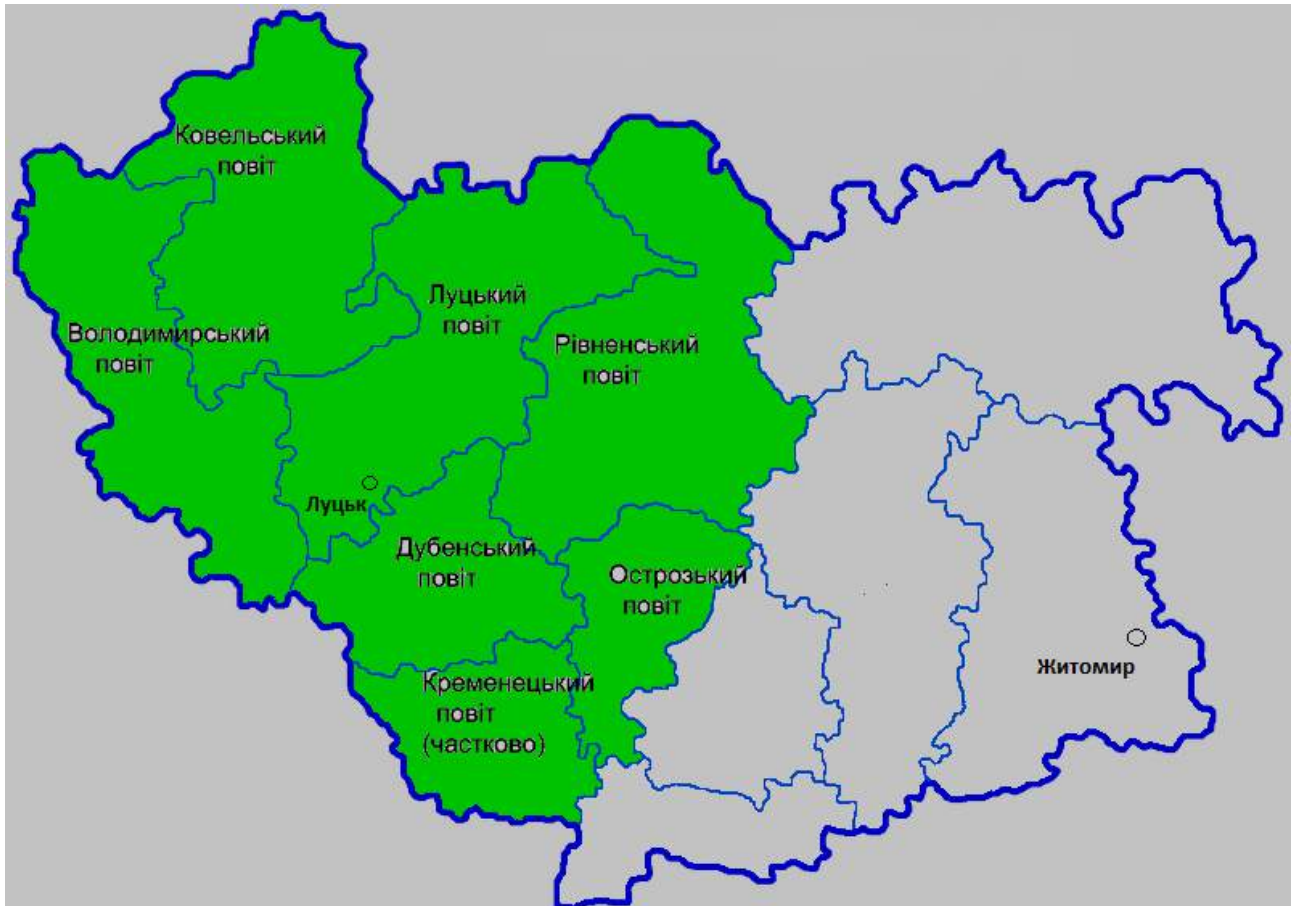
Адміністративно-територіальні межі Цивільного управління земель
Волині та Подільського фронту від 17 січня 1920 р.

Джерело: Електронна мапа Цивільного управління земель Волині та Подільського фронту. URL: http://pl.wikipedia.org/wiki/Cywilny_Ziem_i_Frontu_Podolskiego (дата звернення: 12.02.2017).

Додаток Ж

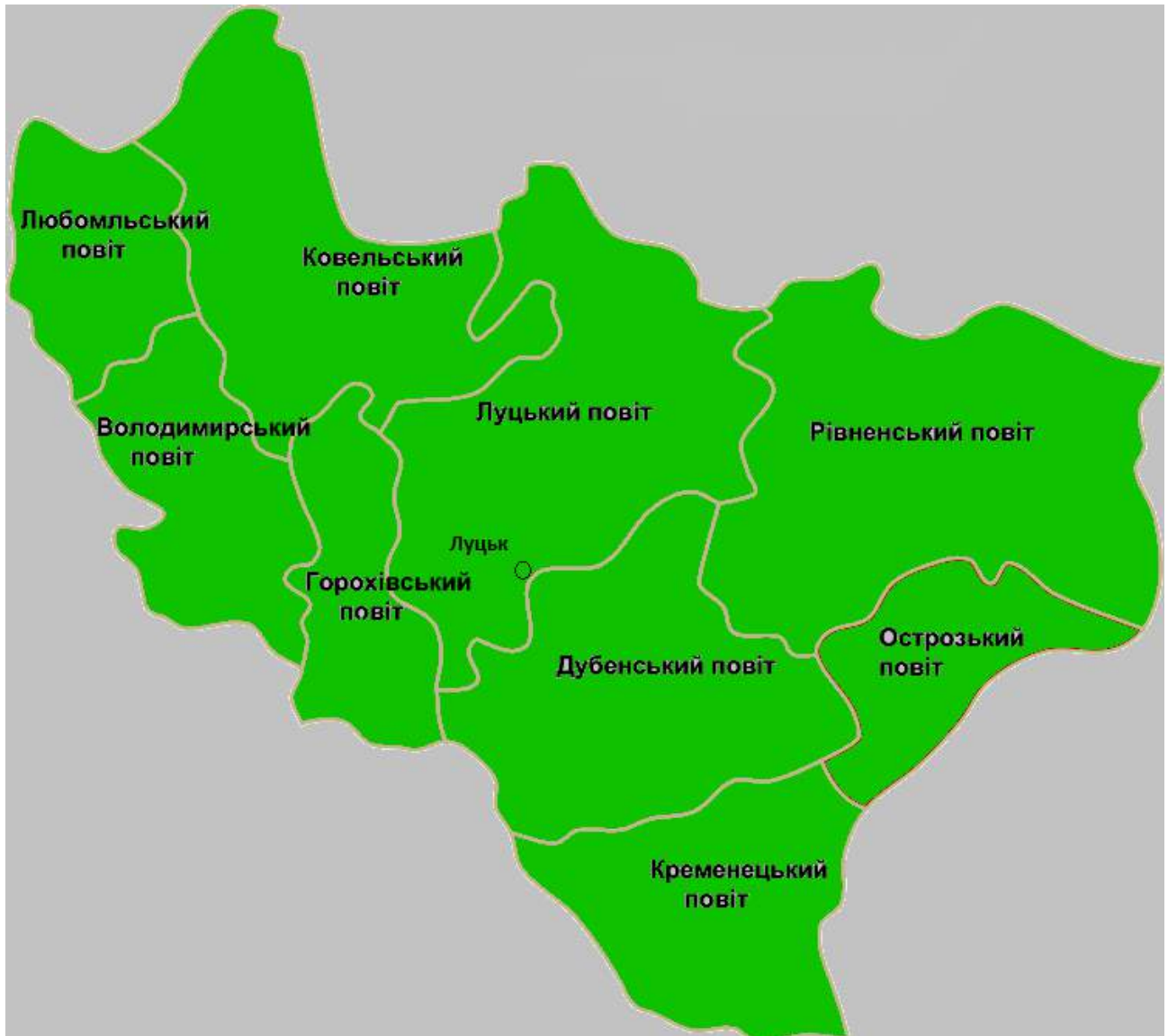
Адміністративно-територіальні межі регіону в складі Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів від 9 вересня 1920 р. (на мапі колишньої Волинської губернії Російської імперії)

Джерело: Rozkaz Naczelnego Wódza Wojsk Polskich z dnia 9 września 1920 r. o zniesieniu Urzędu Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich oraz Urzędu Naczelnego Komisarza Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. *Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych*. 1920. № 1. Poz. 1. S. 1.

Додаток 3

Адміністративно-територіальні межі Волинського воєводства від
1 березня 1921 р.

Джерело: Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o premilinaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. № 16. Poz. 93. S. 216–217.

Додаток К

Єжи Осмолівський (1872–1952) – головний комісар Цивільного управління
східних земель (1919–1920 рр.)

Джерело: Narodowe Archiwum Cyfrowe. Zesp. Koncern Ilustrowany Kurier
Codzienny. Archiwum Ilustracji. Sygn. 1-H-369. Jerzy Osmałowski, komisarz
generalny RP na Kresach-fotografia portretowa. URL:
<https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/60843/af73436eb954f2116c4bab>.

Додаток Л

Тадеуш Кшижановський (1889–1954) – керівник Громадянського комітету
Волині та комісар Володимирського повіту в 1919 р.

Джерело: Narodowe Archiwum Cyfrowe. Zesp. Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny. Archiwum Ilustracji. Sygn. 1-N-1176. Tadeusz Krzyżanowski, ziemianin, prezes Wołyńskiego Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej – fotografia portretowa.
URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/>.

Додаток М

Листи делегатів від населення Західної Волині до Юзефа Пілсудського,
19 липня 1919 р.

O d p i s . (25)

Do

NACZELNIKA PAŃSTWA JOZEFY PIŁSUDSKIEGO

My niżej podpisani, delegaci od Wołynia i Kresów południowo-wschodnich, po wspólnym naszym porozumieniu się, składamy następującą deklarację:

1. wobec dostatecznie już stwierdzonego przez Rząd Polski faktu grozy ostatecznej zagłady, jaką niesie dziki bolszewizm mieszkańcom Wołynia i Kresom południowo-wschodnim wogóle, a ludności polskiej w szczególności, oraz
2. wobec nie otrzymania dotychczas absolutnie żadnej pomocy od Rządu Polskiego przez tę że tepioną ludność, pomimo wysyłanych przez nią do Rządu Polskiego licznych delegacji do najrozmaitszych ugrupowań i warstw społecznych, kresowych, postanowiliśmy po raz ostatni zapytać:
 - a/ co zamierza Rząd Polski uczynić w sprawie Wołynia i Kresów południowo-wschodnich, oraz
 - b/ czy może ludność Kresów południowo-wschodnich spodziewać się skutecznej i niezwłocznej pomocy od Rządu Polskiego i jeśli tak, to
 - c/ w jakim czasie i w jakiej mierze.

Lucek, dnia 19.VII.1919 r.

Następują podpisy.

Do

NACZELNIKA PAŃSTWA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

D E K L A R A C J A .

My, dzieci narodu czeskiego, pomimo tradycyjnej, odwiecznej łączności, jaka nasz naród wiązała z Polską, - my potomkowie rycerzy czeskich, walczących ongi, ramie przy ramieniu z rycerzami polskimi nie tylko pod wielkopolskim Grunwaldem, ale w ciężkich chwilach wspólnej niedoli, my dzisiaj zamieszkali na niwach Wołynia i Kresów południowo-wschodnich, zmęczeni, wyczerpani i zgnębieni przez długoletnią wojnę i gwałty anarchji ukraińskiej, oraz blizacy ostatecznej zagłady, jaką nam w sposób niesłychanie dziki niesie krwawy i bestjałski bolszewizm, - zwracamy się do Potężnego Rządu Polskiego w Warszawie i prosimy o natychmiastowe wzięcie nas i naszego żywego i urodzajnego mienia pod swoją opiekę.

W imię wysokiej kultury, której krzewicielką na Wołyniu i na kresach południowo-wschodnich już od wieków była Polska, oraz w imię cywilizacji, nad rozkrzewieniem której pracowaliśmy wspólnie w dobrej bratniej zgodzie z dzielnymi Kresowcami Polakami, jako jej dynami jej pionierami i siewcami na Kresach.

Nie dopuść byśmy zginęli to marnie, a wraz z nami, by zginęła ta część kultury, jakąśmy tu, wspólnie z dziećmi Narodu Polskiego, przez długoletnią naszą i waszą pracę zdobyli.

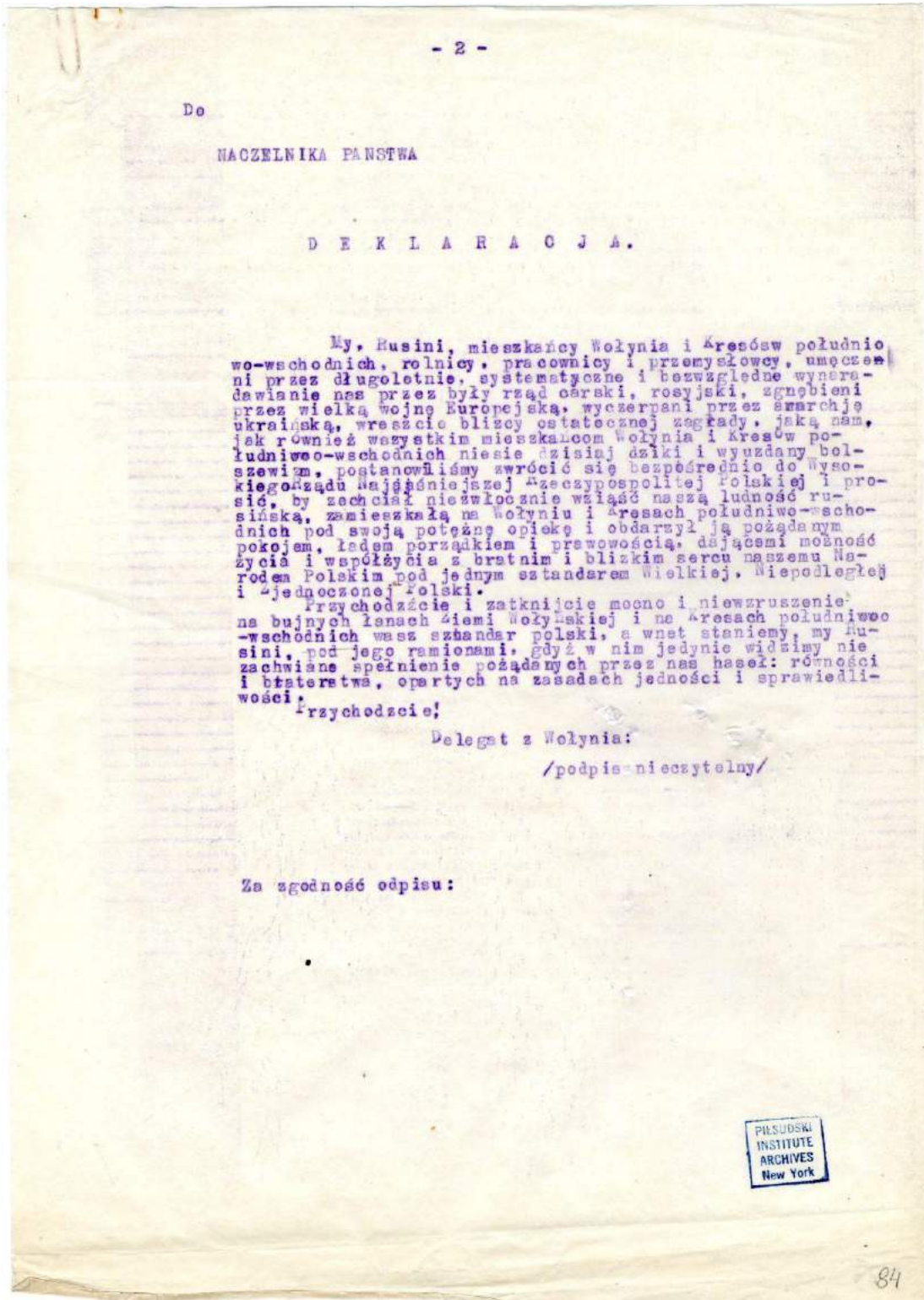
Przyszywaj!

Delegacja od Czechów Wołyńskich i Kresów
południowo-wschodnich.

Następują podpisy.

PIŁSUDSKI
INSTITUTE
ARCHIVES
New York

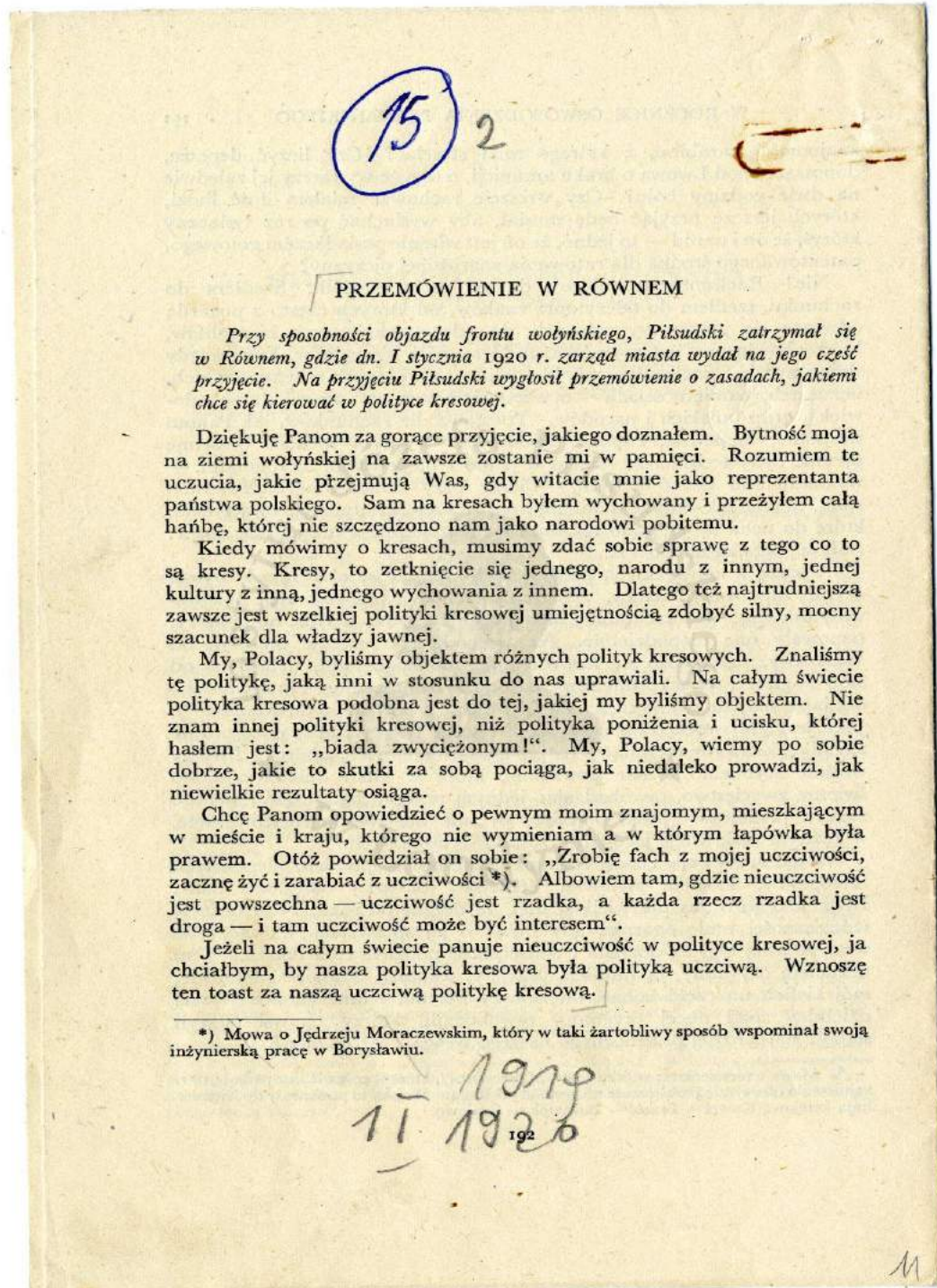
Продовження додатка

Джерело: Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce. Zesp. 701/2. Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. Sygn. 105. Odpisy różnych aktów Oddziału II Naczelnego Dowództwa z 1919 r. K. 83-84. URL: <http://archiwa.pilsudski.org/teczka.php?nonav=0&nrrar=701&n>

Додаток Н

Фрагмент промови Ю. Підсудського в Рівному, 1 січня 1920 р.

Джерело: Інститут Йозефа Пілсудського в Лондоні. Зесп. 709/1. Йозеф Пілсудський. Сьгн. 11. Розкази. К. 11. URL: <http://pilsudski.org.uk/archiwa/teczka.php?nonav=0&nrar=709&nrzesp=1&sygn=11>.

Додаток П

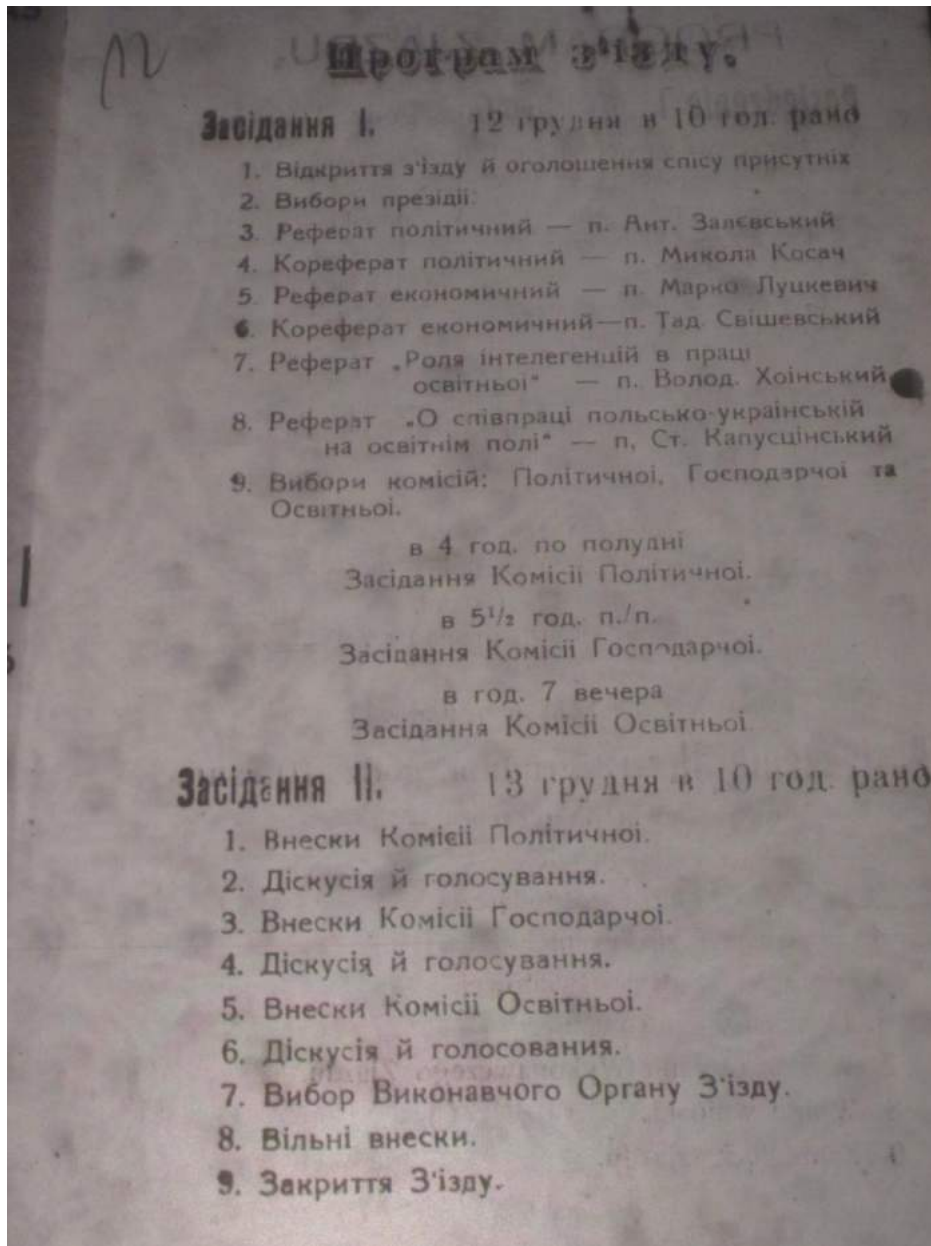
Періодична преса товариства «Кресова сторожа» в Західній Волині
у 1919–1921 рр.

№	Назва	Мова	Характер	Цільова аудиторія
1	«Кресовий поляк»	польська	тижневик	Селяни
2	«Володимирська земля» (від 06.1919 р. «Волинська земля»)	польська	двоптижневик	Інтелігенція
3	«Наш Голос»	українська	тижневик	українське населення

Джерело: Archiwum Akt Nowych. Zesp. Towarzystwo Straży Kresowej. Sygn. 8, 182, 214, 215.

Додаток Р

Програма з'їзду громадських діячів Волині (12–13 грудня 1920 р.)

Джерело: Archiwum Akt Nowych. Zesp. 55. Sygn. 251. Wydział organizacyjny. Naczelna Rada Ludowa Ziemi Wołyńskiej. Okręg Wołyński 1919–1921. K.12.

Додаток С

Органи польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 рр.

1. Управління повітів Волині Цивільного управління східних земель (7 червня – 9 вересня 1919 р.)
2. Волинський округ Цивільного управління східних земель (9 вересня 1919 р. – 17 січня 1920 р.)
3. Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту (17 січня – 1 червня 1920 р.)
4. Регіон в межах Тимчасового управління прифронтових і етапних теренів (9 вересня 1920 р. – 1 березня 1921 р.)
5. Волинське воєводство (від 1 березня 1921 р.)

Джерело: *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 5. Poz. 41. S. 37–40; *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 17. Poz. 153. S. 161; *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego*. 1920. № 1. Poz. 1–2. S. 1–2; *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*. 1919. № 17. Poz. 153. S. 161; *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. № 16. Poz. 93. S. 216–217.